

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка
Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ШТЕПА ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

Примірник № _____

УДК 342.1 (=161.2) (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ ЯК
ЧИННИК СУЧАСНОГО ВІТЧИЗНЯНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

03 – гуманітарні науки

033 – філософія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.О. Штепа

Науковий керівник: **Кравченко Петро Анатолійович**, доктор філософських
наук, професор

Полтава – Переяслав-Хмельницький – 2019

АНОТАЦІЯ

Штепа О.О. Правова ментальність українського етносу як чинник сучасного вітчизняного державотворення. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук (доктора філософії) за спеціальністю 09.00.03 – «Соціальна філософія та філософія історії» (033 – філософія). – Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка, Полтава, 2019; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-хмельницький, 2019.

Зміст анотації

Дисертація присвячена проблемі правової ментальності українського етносу як чинника сучасного вітчизняного державотворення. Відновлення незалежності у 1991 році і розбудова національної державності повертають українців до власних політичних традицій, націєтворчого процесу, до незнищенної ідеї самостійної та соборної України на основі прадавніх уявлень про добро і зло, правду і кривду, свободу і рівність, справедливість і солідарність. Саме тому актуальним є вивчення власного шляху українського народу, його ментальності, зокрема, і правової.

Необхідність дослідження даного феномена в державотворчому дискурсі зумовлена і зовнішніми викликами, що постали перед вітчизняним соціумом, глибинними його трансформаціями в усіх сферах соціально-правового буття, глобалізаційними та євроінтеграційними процесами й іншими чинниками об'єктивної дійсності.

На початку дисертаційного дослідження визначається його категоріальний апарат, розмежовується сутність таких понять як «ментальність», «менталітет», «культура», «суспільна свідомість», «етнос», «соціум», «державотворення» тощо, оскільки всі вони так чи інакше співвідносяться з таким соціально-філософським феноменом, як правова ментальність. Визначаючи його, дисертант стверджує, що правова ментальність є сукупністю стійких структур

глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що формують устремління, нахили, орієнтири, поведінкові автоматизми людей у сфері праворозуміння та юридично значимої діяльності, загальновизнані етико-моральні та правові цінності конкретного етносу, суспільну юридичну психологію в її повсякденному діяльнісному прояві.

Аналізуючи структуру правової ментальності як соціально-філософського феномена, автор виокремлює в ній психоенергетичний (поле), архетипний (образи) та логічний (поняття) рівні. Однак, основним для розуміння сутності політико-правових автоматизмів українців, на його думку, є образний рівень.

Методологічний апарат даного дослідження ґрунтується на екзистенційно-антропологічному підході, підґрунтям якого є інтерсуб'єктність. Оскільки екзистенційна філософія та філософська антропологія на своєму перетині ставлять у центрі уваги людське буття, цей підхід дозволив краще зрозуміти сутність правової ментальності українців, споглядаючи її через призму їх історії та сьогодення, культури та побуту, звичаїв та традицій. Крім того, такий методологічний підхід сприяє усвідомленню того, що людина, її душевний світ, зокрема, і правова ментальність не є незмінними, а трансформуються під впливом різних чинників. Здобувач підкреслює, що зміна людських поколінь та історичних епох невідворотно призводить до модифікації людського світогляду, вектору суспільного розвитку, характеру діяльності. Проте, кожен етнос як сукупність індивідів – людських істот – зберігає за собою низку притаманних лише йому ознак, передаючи їх генетично від далеких пращурів до сучасних нащадків.

Для реалізації мети та завдань дослідження були використані такі методи: структурного функціоналізму, синергетики, герменевтики, метод моделювання, методи аналізу та синтезу.

Дисертант стверджує, що сучасні дослідники намагаються дати визначення поняття «правова ментальність» стосовно українського етносу, відслідкувати її характерні риси та основні автоматизми, визначити історичні умови формування даного феномена, а також пропонують окремі шляхи подолання

деструктивних його проявів. Наприклад, розглядаючи чинники формування ментальності, більшість науковців виділяє культурулогічні та матеріальні фактори, які необхідно розглядати комплексно. До основних автоматизмів вітчизняної правової ментальності українські вчені відносять волю, правду, долю. На противагу цьому підходу запропоновано розглядати основні ментально-правові настанови етносу в комбінації правда-справедливість, воля-свобода, братерство-рівність.

Однак на сьогодні в науковій літературі практично відсутній аналіз чинників стресогенезу правової ментальності, відмінностей у ментально-правових настановах жителів окремих регіонів держави та представників різних соціальних прошарків, не достатньо вивчена проблема формування поведінкових стереотипів у контексті національного державотворення. А також недостатньо досліджені проблеми ментально-правових змін під впливом глобалізаційних та євроінтеграційних процесів, впливу правових поведінкових стереотипів на державотворчі процеси українського етносу, особливо в період 2013-2018 років.

У науковій роботі здійснено аналіз чинників стресогенезу вітчизняної правової ментальності. До числа останніх віднесено «межове» становище українців, тривала відсутність власної національної держави, столітнє перебування українського селянства в стані особистої несвободи (кріпацтва), перебування українських земель та населення у складі СРСР, ведення на території України масштабних військових дій, аварія на Чорнобильській АЕС, розпад СРСР. Кожен з вказаних факторів впливає на формування автоматизмів етносу з різною інтенсивністю та глибиною. Автор наголошує на тому, що наслідком дії вказаних факторів стало формування у свідомості української нації деструктивних в державотворчому контексті поведінкових стереотипів. До них він зараховує комплекс так званого «радянського правового менталітету», правовий нігілізм, поєднаний із правовим ідеалізмом, анархізм поєднаний із патерналізмом, громадянська пасивність, абсентеїзм, схильність до корупції.

При розгляді механізмів творення політико-правових настанов нації було виокремлено еволюційний (здійснюється шляхом передачі історичного досвіду в надрах етносу від покоління до покоління і віддзеркалюється в казках, піснях, міфах і легендах, а також системі народного виховання) та революційний (під впливом природних катаклізмів, які, як правило, призводять до зміни ареалу проживання етносу та соціально-історичних вибухів у вигляді національно-визвольних воєн, революцій та ін.) шляхи формування поведінкових шаблонів у сфері правозначимої діяльності, а також встановлені і зафіксовані умови для початку ментальних трансформацій у сфері праворозуміння на вітчизняних теренах.

У роботі обґрунтовано, що в останні десятиліття протікання «соціального» часу значно пришвидшилося, а отже, активізувався і процес формування ментальних стереотипів.

Здобувач аргументовано стверджує, що до конструктивних у державотворчому дискурсі поведінкових автоматизмів вітчизняної ментальності належать такі як повага до праці та права приватної власності, високий авторитет сім'ї, територіальної громади, жінки-матері, гуманність карної системи та ін. Проте, деструктивні поведінкові настанови (правовий нігілізм, уявлення про державну та комунальну власність як про «нічию», відсутність поваги до держави та її органів, схильність до правопорушень та героїзація злочинного життя, надзвичайно глибоке укорінення корупції потребують корегування з допомогою впровадження загальнодержавної правової ідеології та ефективної системи політико-правового виховання молоді.

На основі проведеного дослідження автор звертає увагу на те, що українські політико-правові автоматизми мають суперечливий, часто антагоністичний характер і можуть відігравати як конструктивний, так і деструктивний вплив в процесі вітчизняного державотворення. Згідно із законом єдності та боротьби протилежностей, з точки зору дисертанта, взаємодія антагоністичних за своїм змістом правових стереотипів (анархізму та етатизму, правового нігілізму та правового ідеалізму, високого авторитету

громади та різко негативного ставлення до сусідів тощо) є джерелом розитку вітчизняного етносу та каталізації його державотворчих процесів.

У роботі запропоновано систематизація етнічних уявлень про правду-справедливість, волю-свободу, братерство-рівність у бутті нації, проілюстровано їх конструктивний та деструктивний вплив на формування поведінкових автоматизмів у сфері праворозуміння та державотворчих процесів на українських етнічних землях. Правда-справедливість ґрунтується на «старовині», тобто прадавніх народних традиціях та морально-етичних імперативах, у народній правосвідомості протиставляється писаному (офіційному) закону, що безпосередньо пов'язаний із негативним у очах українців уявленням про державу – чужорідну та жорстоку силу, яка, на відміну від родини та власної громади ніколи не зрозуміє та не допоможе індивіду. Свобода-воля визначає схильність нації до демократизму та народовладдя, з одного боку, та анархізму, з іншого. Настанова рівності-братерства визначила егалітаризм українського народу, який, однак, в історичній ретроспективі часто виступав однією з причин втрати національної державності. Обґрунтовано доцільність розробки на ідейній базі цих уявлень суспільної ідеології національного державотворення.

Парадоксальною, за твердженням автора, є та обставина, що зміст цих базових ідей та ментально-правових автоматизмів став однією із причин того, що впродовж тривалого часу український етнос не зміг створити державу за зразком своїх сусідів. Проте зміна історичних реалій дає змогу нації реалізувати свої державотворчі прагнення шляхом побудови ефективної держави на вказаних ідейних засадах.

Осмислюючи перспективи участі вітчизняного соціуму в глобалізаційних та євроінтеграційних процесах у ментально-правовому дискурсі було встановлено європейський характер вітчизняної правової ментальності, специфіка якої пов'язана з «межовим» становищем українських етнічних земель між цивілізаційними Європою та Азією; конструктивний вплив на неї з боку європейського соціокультурного та цивілізаційного простору, що є додатковим

фактором подолання «радянського менталітету», правового нігілізму, негативного ставлення до державної та комунальної власності, корупції та розкрадань; малу ймовірність кардинальної зміни її основних настанов, у першу чергу базових правових стереотипів у найближчій перспективі; необхідність збереження під дією глобалізаційних та євроінтеграційних впливів власної ментально-правової самобутності, національних традицій у сфері праворозуміння.

Автор наголошує, що рецепція вітчизняним соціумом європейських політико-правових цінностей у перспективі стане важливим чинником для конструктивних його трансформацій у державотворчому дискурсі. Інституціалізація та глибоке укорінення в національній культурі та суспільній свідомості ідей демократії, верховенства права, прав людини, гідності, толерантності, самореалізації, миру стануть чинниками подолання контрпродуктивних політико-правових настанов українців (анархізму, етатизму, патерналізму, непотизму, правового нігілізму, громадянської пасивності, корупції тощо) та інструментом мотивації етносу до побудови на вітчизняних теренах ефективного громадянського суспільства й соціальної правової держави. А це, в свою чергу, дозволить уникнути появи нових факторів дистресу і, як наслідок, ментально-правових деформацій.

Ключові слова: правова ментальність, державотворення, етнос, соціум, чинники стресогенезу, ментальні деформації.

SUMMARY

Shtepa O.O. The legal mentality of the Ukrainian ethnos as a factor of modern domestic state-building. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a candidate degree in Philosophy (Doctor of Philosophy) in specialty 09.00.03 – Social Philosophy and of History (033 – Philosophy). – Poltava National Pedagogical University named after VG Korolenko, Poltava, 2019; Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University – Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2019.

Annotation content

The dissertation is devoted to the proletariat of the legal mentality of the Ukrainian ethnos as a factor of modern national state formation. In particular that the restoration of independence in 1991 and the development of national statehood return the Ukrainians to their own political traditions, the nation-building process, the indissoluble idea of independent and united Ukraine on the basis of ancient notions of good and evil, truth and injustice, freedom and equality, justice and solidarity. It is now very important to study his own self, the Ukrainian people, his mentality, in particular, and legal. This is due to the following reasons.

The necessity of studying this phenomenon in the state discourse is due to the external challenges faced by the domestic society, its deep transformations in all spheres of social and legal existence, globalization and European integration processes, the object of which it stands, and other factors of objective reality.

At the beginning of the dissertation research its categorical apparatus is determined, the essence of such concepts as "mentality", "mentality", "culture", "social consciousness", "ethnos", "social", "state creation", etc. are distinguished. Proceeding from this, it is reasonable to conclude that they all relate in one way or another to such a social and philosophical phenomenon as legal mentality. In defining it, the dissertation asserts that legal mentality is a set of stable structures of the deep level of collective and individual consciousness and subconscious, forming aspirations, inclinations, orientations, behavioral automatisms of people in the field of legal thinking and legally significant activity, generally recognized ethical and moral values of a particular ethnos, social legal psychology in its everyday manifestation.

Analyzing the structure of legal mentality as a socio-philosophical phenomenon, the author distinguishes in it the psycho-energetic (field), archetypal (images) and logical (concept) levels. At the same time, in his view, the basic understanding of the essence of political and legal automatisms of Ukrainians is a figurative level.

The methodological apparatus of this study is based on an existential-anthropological approach, the basis of which is intersubjectivity. Since existential philosophy and philosophical anthropology at its intersection place human beings in

the center of attention, this approach has allowed to better understand the essence of the legal mentality of Ukrainians, contemplating it through the prism of their history and present, culture and everyday life, customs and traditions. In addition, this methodological approach allows us to realize that a person, his spiritual world, in particular, and the legal mentality, are not unchanged, but are undergoing various transformations under the influence of numerous factors. The author emphasizes that the change of human generations and historical epochs inevitably leads to the modification of the human worldview, the vector of social development, the nature of activity. However, each ethnic group as a set of individuals - human beings preserves a number of inherent features only to him, passing them genetically from distant ancestors to modern descendants.

Methods for structural functionalism, synergetics, hermeneutics, modeling methods, methods for analysis and synthesis, etc., were used to realize its goals and objectives.

The supervisor noted that the vast majority of modern scholars try to define the concept of "legal mentality" in relation to the Ukrainian ethnic group, to observe its characteristic features and main patterns, to determine the historical conditions for the formation of this phenomenon, and also offer separate ways to overcome its destructive manifestations. For example, when considering factors in the formation of mentality, most scholars highlight the cultural logical and material factors that need to be considered in a complex manner. To the main automatisms of domestic legal mentality, Ukrainian scholars attribute Will, Truth, Fate. In contrast, this approach proposes to consider the basic mental and legal guidelines of the ethnic group in the combination of True-Justice, Freedom-Will, Brotherhood-Equality.

However, it was noted that in the scientific literature there is practically no analysis of the factors of stressogenesis of legal mentality, differences in the mental-legal guidelines of residents of certain states of the state and representatives of different social strata, the problem of the formation of behavioral stereotypes in the context of state-building processes is not sufficiently studied. There are also no fundamental intelligence on the problems of mental and legal changes under the

influence of globalization and European integration processes, the influence of legal behavioral stereotypes on the state-building processes of the Ukrainian ethnic group (especially in the period of 2013-2018).

The study also analyzed the factors of stressogenesis of the national legal mentality. Among the latter are the "boundary" position of Ukrainians, the lack of their own national state, the Ukrainian peasantry's centuries-old status in the state of personal non-liberty (serfdom), the stay of Ukrainian lands and non-settlement within the USSR, the conduct of large-scale military operations on the territory of Ukraine, the Chernobyl accident, the collapse of the USSR. Each of these factors affects the formation of ethnic patterns with varying intensity and depth. The author emphasizes that the consequence of these factors was the formation in the consciousness of the Ukrainian nation of destructive behavioral stereotypes in the state-building context. To them he counts the complex of the so-called "Soviet legal mentality", legal nihilism combined with legal idealism, anarchism combined with paternalism, civil passivity, absenteeism, and the tendency of corruption.

When considering the mechanisms of creation of political and legal guidelines of the nation was evolved (carried out through the transfer of historical experience in the depths of the ethnic group from generation to generation and reflected in fairy tales, songs, myths and legends, as well as the system of popular education) and revolutionary (under the influence of natural disasters, which, as a rule, lead to a change in habitat of ethnos and socio-historical explosions in the form of national liberation wars, revolutions, etc.). Ways of formation of behavioral patterns in the field of legal sciences Second activity as well as established and documented conditions for early mental revolution in thinking on the national territory.

Also, in the work it is proved that in the last few decades the course of "social" time has considerably accelerated, and therefore, the process of formation of mental stereotypes has also intensified.

The competitor claims that the constructive in the state discourse of behavioral automatisms of the national mentality include respect for labor and the right of private property, high authority of the family, territorial community, mother-woman,

humanitarian system of the criminal system, etc. At the same time, destructive behavioral guidelines (legal nihilism, the idea of state and communal property as a "no man", lack of respect for the state and its organs, propensity to offenses and the heroization of criminal life, extremely deep rooting of corruption need to be corrected through the introduction of a national legal ideology and an effective system of political and legal education of youth.

On the basis of the study, it is noted that Ukrainian politicians and legal automatism are contradictory, often antagonistic and can play a constructive and destructive influence in the process of domestic state-building. According to the law of unity and the struggle of opposites, from the point of view of the dissertation, the interaction of antagonistic legal stereotypes in its content (anarchism and ethos, legal nihilism and legal idealism, high authority of the community and a sharp negative attitude towards neighbors, etc.) can become a source of growth of the national ethnos and catalyze his state-building processes. In his view, the social ideology must be based on the content of the ethnic representations of Truth-Justice, Freedom-Will, Brotherhood-Equality, an instrument for correcting the negative influences of such automatisms in state-building discourse.

The systematization of ethnic representations of Truth-Justice, Freedom-Will, Brotherhood-Equality in the existence of the nation was also proposed, their constructive and destructive influence on the formation of behavioral automatisms in the field of legal thinking and state-building processes in the Ukrainian ethnic lands was illustrated. True, Justice is based on "antiquity," that is, the ancient folk traditions and moral and ethical imperatives, in opposition to the written (official) Law of the people's legal consciousness, which is directly related to the negative attitude of the Ukrainians to the notions of the state - alien and cruel power which unlike a family and their own community) will never understand or help the individual. Freedom-Will determines the propensity of the nation for democracy and democracy, on the one hand, and anarchism, on the other. The Equality-Brotherhood's determination has determined the egalitarian nature of the Ukrainian people, however, in historical retrospect, often acted as one of the reasons for the loss of national statehood.

Paradoxically, according to the author, there is the fact that the content of these basic ideas and mental-legal automatism has become one of the reasons that, for a long time, the Ukrainian ethnic group was not able to create a state on the model of its neighbors. However, the change in historical realities enables the nation to realize its state-building aspirations by building an effective state on the stated principles.

The expediency of developing on the ideological basis of representations of Truth-Justice, Freedom-Freedom and Brotherhood-Equality of social ideology of national secretive creation is substantiated. The latter should, in the long run, help to overcome the counterproductive practices of the national political and legal mentality (anarchism, ethos, legal nihilism and idealism, nepotism, absenteeism and civil passivity, corruption traditions, etc.).

Thinking about the prospects of the participation of the domestic society in globalization and European integration processes in the mental-legal discourse, the European character of the domestic legal mentality, the specificity of which is connected with the "boundary" position of the Ukrainian ethnic lands between Europe and Asia; the constructive impact on it of the European socio-cultural and civilizational space, which is an additional factor in overcoming the "Soviet mentality", legal nihilism, negative attitude to state and communal property, corruption and theft; the small probability of radical change of its basic guidelines, first of all the basic legal in the near future; the necessity of preservation under the influence of globalization and European integrational effects of its own mental and legal identity, national traditions in the field of legal thinking.

The author also emphasizes that the reception by the domestic society of European political and legal values in the long run will become an important factor for constructive transformations in the state creation discourse. Institutionalization and deep rooting in the national culture of ideas of democracy, rule of law, human rights, dignity, tolerance, self-realization, peace will become a factor in overcoming the counterproductive political and legal guidelines of Ukrainians (anarchism, ethics, paternalism, nepotism, legal nihilism, civil passivity, corruption, etc.) and a tool for motivating an ethnic group to build on effective national civil society and a socially-

law-based state on the domestic territory. And this, in turn, in the long run will prevent the emergence of new factors of distress, and, as a consequence, mental and legal deformations.

Key words: legal mentality, state formation, ethnos, society, factors of stressogenesis, mental deformations.

Список публікацій здобувача. Основні теоретичні положення і висновки дослідження відображено у наукових фахових виданнях України та інших держав:

1. Штепа О.О. Окремі архетипи правової ментальності українського етносу в державотворчому дискурсі. *Идеи: Специально научно издание*. 2018. Февруари. Брой 1 (10). Година VI. България: Центр за развитие на личността Humanus. С. 96-103.

2. Штепа О.О. До питання про сутність правової ментальності. *Філософські обрії: Наук.-теорет. журн.* / Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. 2014. Вип. 31. Київ, Полтава. С. 129-139.

3. Штепа О.О. Правова ментальність давньоруського соціуму як чинник державотворення доби Київської Русі. *Мультиверсум. Філософський альманах* / гол. ред. В.В. Лях. Випуск 4-5 (132-133). Київ, 2014. С. 116-123.

4. Штепа О.О. Правова ментальність українського етносу доби козацтва як чинник вітчизняного державотворення. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія філософія. Культурологія*. Київ, 2015. № 21. С. 144-148.

5. Штепа О.О. Чинники стресогенезу правової ментальності українського етносу в державотворчому дискурсі. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія філософія. Культурологія*. Київ, 2016. № 24. С. 132-136.

6. Штепа О.О. Правова ментальність українського етносу в класовому вимірі: державотворчий аспект. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / гол. редактор В.М. Вашкевич. Київ: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 121 (6). С. 234-238.

7. Штепа О.О. Уявлення про злочин та покарання в правовій ментальності українського етносу: соціально-філософський аналіз. *Філософські обрії: Наук.-теорет. журн.* / Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. Вип. 39. Київ; Полтава, 2018. С. 104-115.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Штепа О.О. До питання про особливості правової ментальності українського етносу доби Київської Русі як соціально-філософського феномену. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти*: зб. наукових праць / за заг. ред. д. філос. н. Журби М.А. Рубіжне: вид-во СНУ ім.. В. Даля, 2015. С. 131-133.

2. Штепа О.О. Селянство XIX-XX століття як носій правової ментальності українського етносу: соціально-філософський аналіз. *Людина віртуальна: нові горизонти*: зб. наукових праць / За заг. ред. д. філос. н. Журби М.А. Рубіжне: вид-во СНУ ім.. В. Даля, 2016. С. 28-31.

3. Штепа О.О. Політичні репресії сталінського режиму як чинник стресогенезу української правової ментальності. *Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти*: зб. наукових праць / за заг. ред. д. філос. н. Журби М.А. Частина 1. Монреаль: ЦСП «НБК»; Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім.. В. Даля. С. 82-84.

4. Штепа О.О. Релігія як чинник формування правової ментальності українського етносу. Збірник тез доповідей і статей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософські обрії сьогодення» / ред. кол. Берегова Г.Д., Герасимова Е.М., Лень Т.В. та ін. Херсон: РВВ «Колос», 2016. С. 161-163.

5. Штепа О.О. Право власності як ментальний архетип українського етносу: соціально-філософський вимір. *Теорія і практика актуальних наукових досліджень*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Львів,

27-28 жовтня 2017 року). У 2-х частинах. Ч. 2 Херсон: Видавничий дім Гельветика, 2017. С.168-170.

6. Штепа О.О. Правова ментальність українського етносу в державотворчому дискурсі: регіональний аспект. *Теорія і практика сучасної науки*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 року). У 2-х частинах. Ч. 2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 32-35.

7. Штепа О.О. Проблеми методології дослідження правової ментальності. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти*: зб. наукових праць / за аг. ред. д. філос. н. Журби М.А. Монреаль: СРМ «ASF», 2017. С. 58-60.

8. Штепа О.О. Корупція в бутті українського соціуму: ментальний аспект. *Україна XXI століття: тенденції та перспективи розвитку*: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. конф. Київ: Вид-во Європейського університету, 2017. С. 173-175.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ.....	28
1.1. Термінологічний апарат дослідження.....	28
1.2. Сутність, структура та методологія дослідження правової ментальності.....	40
1.3. Проблема формування та змісту основних етнічних стереотипів у сфері праворозуміння в сучасній науковій літературі.....	52
Висновки до першого розділу.....	66
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ СПЕЦИФІКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ	70
2.1. Стресогенез як смислогенеруючий чинник формування української правової ментальності.....	70
2.2. Культурні особливості українських правових автоматизмів.....	99
2.3. Генеза суспільних ідеослів воля-свобода, правда-справедливість, братерство-рівність.....	126
Висновки до другого розділу.....	150
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	153
3.1. Україна – це Європа: ментальна спорідненість.....	153
3.2. Європейські цінності як важіль впливу, мотивації та спонукання.....	175
Висновки до третього розділу.....	196
ВИСНОВКИ.....	198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	202

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Відновлення незалежності у 1991 році та розбудова національної державності повертають українців до власних політичних традицій, націєтворчого процесу, до фундаментальної незнищенної ідеї самостійної та соборної України на основі прадавніх уявлень про добро і зло, правду і кривду, свободу і рівність, справедливість і солідарність. Нині актуальним є вивчення власного шляху українського народу, його ментальності, зокрема і правової. Це пояснюється наступними причинами.

По-перше, феномен правової ментальності є у певному сенсі протилежним за змістом юридичній ідеології. У соціумах із низьким рівнем розвитку юридичної ідеології правова ментальність починає відігравати роль універсального регулятора соціальних процесів, який негативно позначається на державотворчих прагненнях етносу. Тому важливим є вивчення вітчизняних настанов у сфері праворозуміння та прогнозування їх впливу на суспільну свідомість населення, зокрема і в період проведення глибоких соціально-політичних трансформацій.

По-друге, характер суспільно-історичного розвитку українського етносу зумовив ряд деформацій вітчизняної політико-правової ментальності, які також мають деструктивний вплив на процес розбудови національної держави. Тому нагальною є потреба вивчення чинників стресогенезу ментально-правових стереотипів українців, особливостей їх прояву, методики подолання.

По-третє, необхідно чітко розмежовувати прояви поведінкових автоматизмів у повсякденному житті етносу та в критичні періоди історичного розвитку. Тривалий період бездержавності українського етносу, постійні зовнішні загрози, егоїзм політичних еліт, громадянська пасивність населення сформували цілу низку досить контрпродуктивних у державотворчому дискурсі політико-правових настанов, вплив яких ми особливо гостро відчуваємо в

останні роки нашої історії. Події кінця 2013-го і початку 2014-го років, анексія півострову Крим, воєнний конфлікт на Сході країни, початок євроінтеграційних процесів вітчизняного етносу досить яскраво продемонстрували як позитивні, так і негативні риси української правової ментальності в діяльнісному аспекті.

По-четверте, важливим є вивчення ментальних причин бездержавності української нації та злам стереотипів по відношенні до неї. Здобута в 1991 році незалежність не лише ознаменувалася появою нового суб'єкта міжнародного права, але і поставила перед вітчизняним соціумом цілий ряд політичних, соціально-економічних, культурних та світоглядних проблем, зумовлених надзвичайно тривалим періодом бездержавності. До того ж відчутним є багаторічне нищення чи переманювання до імперської столиці місцевої політичної, наукової та мистецької еліти, що призвело до її виродження та «провінціалізації».

По-п'яте, дослідження поведінкових автоматизмів у сфері праворозуміння зумовлено необхідністю прогнозування впливу на їх зміст глобалізаційних та євроінтеграційних процесів, суб'єктом та об'єктом яких сьогодні є наш соціум. Побудова на українських землях кланово-олігархічної за своєю суттю держави нашою була на глухий опір народного уявлення про правду-справедливість, волю-свободу та братерство-рівність, яке і зібрало в короткий строк два Майдани, безліч дрібних акцій протесту і значною мірою визначило рух держави та соціуму в напрямку європейського цивілізаційного простору всупереч інтересам колишнього «геополітичного партнера» та частини національної еліти. Проте зміна вектору цивілізаційного розвитку на європейський зумовила ряд проблем, вирішення яких неможливе без ретельного вивчення етнічної правової ментальності.

Уперше термін «ментальність» концептуально осмислюється Л. Леві-Брюлем та К. Леві-Стросом. Найбільшого поширення поняття «ментальність» набуває в працях французької історичної школи «Анналів». У науковому доробку М. Блока, Ф. Броделя, М. Вовеля, Ж. Ле Гоффа, Ж. Лефевра, Л. Февра, Р. Мандру та інших вчених розкривається зміст ментальності та її структур, а

також особливості їх впливу на повсякденне життя та діяльність індивідів, що жили в різні історичні епохи. Однак у працях філософів, психологів та істориків практично відсутня чітка дефініція поняття, його зміст та значення є досить суперечливими: від конкретного одиничного поведінкового стереотипу до впорядкованої системи явищ та процесів колективної психіки.

Досліджували явище ментальності й російські філософи, історики, культурологи, психологи: М. Барга, Ю. Безсмертний, Г. Гачев, А. Гуревич, В. Дубов, М. Косов, Л. Пушкарьов, М. Холодна та інші. Наприклад, радянський історик-модерніст А. Гуревич розглядає ментальність як наявність у людей певного типу суспільства або історичної епохи певного спільного психічного оснащення, яке робить можливим власне унікальне усвідомлення світу і самих себе в ньому.

Майже всі видатні діячі української культури у своїх творах також порушували проблеми ментальності з різних точок зору. Так, М. Грушевський, М. Костомаров – проблема генези української ментальності в історичній ретроспективі; Д. Чижевський – теорія та методологія функціонування ментальності та відображення ментальних стереотипів у національній культурі; П. Куліш, Т. Шевченко – аналіз етнічної ментальності в літературних творах; Г. Сковорода, П. Юркевич – ментальність як прояв «божественного» начала людини; В. Липинський, І. Франко – вплив ментальності на політичне та соціально-економічне буття соціуму.

Наслідком появи категорії «ментальність» в науковому обігу та початком вивчення цього явища стало зацікавлення вчених особливостями поведінкових автоматизмів у сфері праворозуміння. З часом дослідники виділили категорію «правова ментальність» як різновид ментальності. Так, відповідно до поглядів ще одного представника історичної школи «Анналів» П. Динцельбахера, правова ментальність – це система ідейно-світоглядних способів та нормативних змістів правового мислення, сприйняття та усвідомлення, притаманних тільки для конкретної великої чи малої спільноти в даний проміжок часу. А, наприклад, психолог та соціолог Е. Дюркгейм широко

застосовував цю категорію у своїх дослідженнях психологічних засад соціально-правової солідарності людей – колективних суб'єктів правосвідомості.

У працях українських філософів права і правознавців (Р. Байніязова, Л.Бойко, П. Музиченка, О. Овчиннікова, Ю. Оборотова, В. Павловської-Кравчук), теж подається визначення поняття правової ментальності. Наприклад, Л. Бойко вважає, що правова ментальність – це феномен, закладений у глибинному рівні правосвідомості у вигляді стійких правових уявлень, архетипів, звичок, реакцій певної етнокультурної спільноти, які в цілому й визначають усталений образ правової реальності. В.Павловська-Кравчук цей термін пояснює як частковий аспектний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності. Ментальність, на її думку – це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) чи соціальної страти.

Історичний напрямок вітчизняних ментально-правових студій представлений М. Грушевським, Г. Журбелюк, М. Костомаровим, Ю. Присяжнюком та іншими. Так, М. Костомаров у праці «Дві руські народності» порівняв «народну вдачу» українців та росіян, у тому числі й у правовій сфері. Вивчаючи ментальність селянства, Ю. Присяжнюк виділив її конструктивні та деструктивні правові архетипи; Г. Журбелюк вивчала правову ментальність доби козацтва.

Вивченням вказаної проблеми займаються також етнопсихологи та етнологи. В. Янів звертав увагу на правовий нігілізм, індивідуалізм та анархізм українців, наголошував на їх волелюбності. Політико-правові архетипи української ментальності, зокрема наслідки їх стресогенезу, досліджували О. Донченко та Ю. Романенко. О. Нельга акцентує увагу на демократизмі та волелюбності нації, а М. Юрій відзначав її анархізм та схильність до малих форм політичної організації.

Не залишилися осторонь цієї проблеми і вітчизняні філософи – А. Бондаренко, В. Вашкевич, О. Гаєвська, О. Данильян, Ю. Калиновський, Б. Кістяківський, П. Кравченко, О. Полисаєв, Д. Свириденко, С. Сливка, М. Степико, І. Стогній, М. Попович, В. Храмова, П. Юркевич та ін. Так, А. Бондаренко вивчала вплив правової ментальності на українську культуру, О. Данильян досліджував формування правової культури етносу, Ю. Калиновський – особливості правосвідомості українців, П. Кравченко – ментальність в системі державотворчих процесів а С. Сливка виділив основні ментальні атрибути вітчизняного позитивного права. Б. Кістяківський та П. Юркевич розглядали право не лише як раціональне, а й як ірраціональне явище дійсності, описали такі ментальні архетипи, як неправда і справедливість, суспільна і приватна користь, досліджували проблему співвідношення права і загальнолюдських потреб. М. Попович значну увагу приділяв аналізу владного виміру етнічного буття, вивчав архетип свободи-волі, його вплив на етногенез нації. В. Храмова у фундамент української правової ментальності заклала уявлення про волю, правду, долю.

Попри очевидні успіхи вітчизняної й зарубіжної правознавчої та філософської науки у сфері вивчення правової ментальності, все ж соціально-філософське дослідження цього соціального феномена як чинника сучасного державотворення відсутнє.

Соціально-філософське дослідження правової ментальності має важливе значення для адекватного розуміння альтернатив моделі суспільного розвитку, яка загрожує втратою вітчизняної культури, національної ідентичності та процесу розбудови державно-правових інститутів у сучасній Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка у межах комплексної науково-дослідницької теми «Культурно-історична детермінація розвитку людського потенціалу в процесі формування громадянського суспільства в Україні», номер державної реєстрації 0116U002584. Тема

дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою ПНПУ імені В.Г.Короленка (протокол № 5 від 27 листопада 2014 року).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є системний соціально-філософський аналіз правової ментальності українського етносу, розкриття основних напрямів її впливу на вітчизняні державотворчі процеси.

Означена мета потребує послідовного розв'язання наступних завдань:

- розкрити термінологічний апарат дослідження вітчизняної правової ментальності;
- здійснити комплексний аналіз сутності поняття «правова ментальність», визначити її структуру та методологію дослідження;
- проаналізувати основні напрямки сучасних досліджень цього соціально-філософського феномена;
- відслідкувати чинники стресогенезу вітчизняної правової ментальності в державотворчому дискурсі;
- охарактеризувати правову ментальність як чинник суспільного буття українського соціуму в процесі державотворення;
- розкрити зміст ідей правди-справедливості, волі-свободи та братерства-рівності як основи формування новітньої ідеології національного державотворення;
- показати роль та трансформації вітчизняної правової ментальності в контексті глобалізаційних та євроінтеграційних процесів;
- проаналізувати особливості рецепції українським соціумом європейських цінностей як інструмента його трансформацій у державотворчому дискурсі.

Об'єктом дослідження є ментальність як категорія соціальної філософії.

Предмет дослідження – соціально-філософський феномен правової ментальності українського етносу як чинника сучасного вітчизняного державотворення.

Теоретико-методологічними засадами дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних філософів, правознавців, фахівців у галузі методології науки. В

основу наукової роботи покладено комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних юридичних методів і принципів.

Пріоритет у дисертації надається екзистенційно-антропологічному підходу, підґрунтям якого є інтерсуб'єктність.

У процесі дослідження використовувалися:

- принципи системності, цілісності, єдності історичного і логічного, детермінізму, розвитку і взаємозв'язку, які визначили методологічний інструментарій дисертації;
- порівняльно-критичний аналіз розвитку різних напрямків дослідження стереотипів правової ментальності дав змогу не тільки всебічно їх розглянути, але і виявити прогалини в даних дослідженнях;
- екзистенційно-феноменологічний підхід – при розкритті сутності та факторів формування правової ментальності українського етносу в контексті державотворчих процесів;
- методи структурного функціоналізму й синергетики – при аналізі української правової ментальності в процесі розбудови державно-правових та соціальних інститутів;
- герменевтичний метод – при встановленні місця правової ментальності у новітньому процесі формування архетипів українського етносу у галузі політики і права;
- метод моделювання – при формуванні та пошуках оптимальної моделі побудови національної держави в контексті змісту політико-правових архетипів вітчизняного етносу.

У роботі використовувався методологічний потенціал праць таких західних вчених у галузі соціальної філософії та філософії права: П. Амслека, Дж. Бермана, Ж. Бодріяра, М. Вебера, Л. Вітгенштейна, Р. Дворкіна, А. Кауфмана, М. Мюллера, К. Попера, А. Рулана, Е. Фехнера, Л. Фуллера, Ю. Хабермаса, Г. Харта, Р. Циппеліуса, К.Г. Юнга та ін.

Дотримання принципу об'єктивності сприяло використанню автором різних статистичних та інформаційних соціальних даних, матеріалів наукових конференцій, результатів соціологічних досліджень.

Наукова новизна дослідження полягає в цілісній реконструкції сутності, змісту та спрямованості правової ментальності, визначенні її ролі, специфіки та світоглядного й методологічного значення для сучасного вітчизняного державотворення. Автором запропонована загальна концепція її реалізації в соціально-філософському пізнанні та практичному перетворенні вітчизняної правової дійсності.

Новизна наукових результатів міститься у таких положеннях, які виносяться на захист:

Уперше:

- визначено сутність правової ментальності як сукупності стійких структур глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що формують устремління, нахили, орієнтири, поведінкові автоматизми людей у сфері праворозуміння та юридично значимої діяльності, загальновизнані етико-моральні та правові цінності конкретного етносу, суспільну юридичну психологію в її повсякденному діяльнісному прояві;

- встановлено, що розроблена на основі політико-правових ідей правди-справедливості, волі-свободи, братерства-рівності ідеологія національного державотворення в довгостроковій перспективі сприятиме подоланню деструктивних у державотворчому дискурсі шаблонів вітчизняного етносу (анархізму, правового нігілізму поєднаного з правовим ідеалізмом, непотизму, громадянської пасивності, абсентеїзму, корупції, героїзації окремих різновидів злочинної діяльності правопорушників, зневажливого ставлення до державної власності тощо);

- експліковано основну причину деформації вітчизняної правової ментальності – стресоґенез, до основних чинників якого належать: «межове» становище українців, тривала відсутність власної національної держави, столітнє перебування українського селянства у стані особистої несвободи

(кріпацтва), перебування українських земель та населення у складі СРСР, ведення на території України масштабних військових дій, аварія на Чорнобильській АЕС, розпад СРСР.

Набуло подальшого розвитку:

- осмислення перспектив участі вітчизняного соціуму в глобалізаційних та євроінтеграційних процесах у ментально-правовому дискурсі, зокрема, встановлено європейський характер вітчизняної правової ментальності та відзначено її специфіку, зумовлену стресогенезом та межовим ареалом проживання українського етносу, конструктивний вплив на неї з боку європейського соціокультурного простору, малу ймовірність кардинальної зміни її основних настанов у найближчій перспективі;

- дослідження процесів рецепції та інституціалізації європейських політико-правових цінностей (демократії, верховенства права, прав людини, гідності, толерантності, самореалізації, миру тощо) як інструментів для подолання контрпродуктивних у державотворчому контексті автоматизмів українського етносу;

- систематизація правових ідей правди-справедливості, волі-свободи, братерства-рівності в бутті нації, їх конструктивний та деструктивний вплив на формування поведінкових автоматизмів у сфері праворозуміння та державотворчі процеси на українських етнічних землях.

Уточнено:

- структурування правової ментальності (психоенергетичний, архетипний і логічний рівні);

- роль та імперативність правової ментальності як носія життєвих людських значущих змістів, зокрема, показано її значущість у розвитку таких негативних суспільно-психологічних та політико-правових явищ як злочинність, корупція, непотизм, абсентеїзм, громадська пасивність українців; основні напрямки досліджень правової ментальності у вітчизняній та зарубіжній науковій думці.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів дослідження визначається тим, що в ньому вперше у соціальній філософії запропоновано цілісний об'єктивний та ідеологічно не заангажований підхід до української правової ментальності, у межах якого виявлено роль та значення цього соціально-філософського феномена в процесі вітчизняного державотворення. Результати дослідження можуть бути використані: для прогнозування наслідків системних реформ в різних сферах суспільного життя, що в даний час реалізуються в Україні чи будуть реалізовуватись у майбутньому; при розробці законопроектів у суспільно-значимих сферах життя нації, у тому числі, спрямованих на побудову в Україні ефективної правової соціальної держави та розвиненого громадянського суспільства, а також заходів спрямованих на європейську інтеграцію нашої держави; під час створення нових чи удосконалення існуючих правоохоронних органів; в ході здійснення заходів з розробки державної правової ідеології. Дисертаційна робота й опубліковані на її основі матеріали можуть бути використані в процесі викладання курсів «Філософія», «Соціальна філософія», «Політологія», «Соціологія», «Етнопсихологія», «Теорія держави і права», «Етнодержавознавство», а також спецкурсів з відповідної проблематики.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою автора. Висновки, положення щодо наукової новизни і ключові результати, які увійшли до дисертації і становлять предмет захисту були отримані здобувачем самостійно. Використані у дисертації ідеї, гіпотези та положення інших авторів мають відповідні посилання.

Апробація результатів дослідження відбувалась під час обговорення концепції дисертаційного дослідження на засіданнях кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, ряді всеукраїнських та міжнародних конференцій, а саме: XI Міжнародна науково-практична конференція «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (м. Рубіжне, 29-30 грудня 2015 року); III

Міжнародна науково-практична конференція «Людина віртуальна: нові горизонти» (м. Рубіжне, 30-31 грудня 2016 року); XII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (м. Рубіжне, 30-31 травня 2016 року); Всеукраїнська наукова конференція «Сучасне науково-антропологічне знання як основа життєвої стійкості української людини» (м. Київ, 6-7 жовтня 2017 року); Міжнародна науково-практична конференція «Теорія і практика актуальних наукових досліджень» (м. Львів, 27-28 жовтня 2017 року); Міжнародна науково-практична конференція «Теорія і практика сучасної науки» (м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 року), II Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку науки» (м. Ужгород, 23-34 грудня 2017 року), Міжнародна науково-практична конференція «Формальна і неформальна освіта у вимірах педагогіки добра Івана Зязюна» (Полтава, 5–6 березня 2018 року).

Публікації. Результати дослідження висвітлені у п'ятнадцятьох наукових працях, у тому числі 1 стаття в іноземному фаховому виданні та 6 статей у фахових наукових виданнях України з філософських наук, з яких 5 – у виданнях, які внесені до міжнародних наукометричних баз та 5 – у збірниках наукових праць і матеріалах наукових конференцій.

Структура та обсяг роботи визначається метою, завданнями та логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що включають вісім підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 230 сторінок (з додатками), з них 185 основного тексту. Список використаних джерел становить 25 сторінок і нараховує 296 найменувань, з них 14 іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

1.1. Термінологічний апарат дослідження

Феномен правової ментальності українського етносу є явищем складним і багатограним. Саме тому він не може розглядатися окремо від ряду інших соціально-філософських феноменів, які дозволять глибше зрозуміти його суть та місце в загальнофілософському категоріальному апараті.

Одним з найбільш важливих категорій соціальної філософії є поняття ментальності, що пройшло довгий та суперечливий шлях від своєї появи до широкого застосування у вітчизняних наукових колах та пошуках публіцистів. Поняття правової ментальності відноситься до нього як одиничне до загального, а, отже, має бути чітко відмежоване. Цей термін був введений у науковий обіг представниками французької історичної школи «Анналів» М. Блоком та Л. Февром. На сьогодні ми не маємо єдиного його визначення. Так, вітчизняний філософ Р. Додонов виокремлює шість його різновидів: описові, онтологічні, психологічні, нормативні, генетичні, історичні [65, с. 32-41]. Ми звернемось лише до тих, які, на нашу думку, найбільш повно розкривають суть даного феномена.

Наприклад, прослідковуються значні відмінності у визначенні цієї категорії представниками різних галузей науки. Так, російський дослідник В.Г.Кусов зауважує, що специфіка психологічного підходу поєднує в собі, по-перше, розкриття ментальності як характеристики індивідуальної свідомості; по-друге, рефлексію індивідумом навколишньої реальності як основного способу ментального прояву; по-третє, підкреслення ролі, котру виконує культура в даному середовищі як основоположний фактор, що формує менталітет...[119, с. 133].

Учений звертає увагу на те, що «розуміння ментальності антропологами досить неоднозначне: з одного боку, це характеристика індивідуального мислення, і в цьому сенсі нею є певний «довготривалий» стан людської поведінки. З іншого боку, дослідниками підкреслюється, що свідомі рефлекси і процес мислення не виявляються мислинневою основою. Важливі несвідомі елементи, які виражаються у вигляді колективного способу досягнення дійсності думок. Антропологи фіксують постійність ментальності, її статичність, але разом з тим і необхідність її змінності, оскільки вона є механізмом, що визначає реакцію на оточуючий світ».

Особливість же філософського трактування, за твердженням автора, полягає в тому, що ментальність осмислюється з двох позицій: онтологічно, як реальний феномен, що об'єктивно існує, і гносеологічно, як теоретичний конструкт, інструмент дослідника, змодельований з метою більш повного пояснення складного суспільного комплексу. Взагалі, ментальності, на його думку, надається функція інтерпретаційної моделі, що виражає одну із сторін буття соціальних спільнот [119, с. 134].

Вітчизняний правознавець З.П. Мельник натомість вважає, що характер та спосіб людського мислення, який реалізується на рівні свідомості, але ґрунтується на структурних рівнях сфери підсвідомого, що включають у себе архетипи як окремої особистості, так і людського досвіду етносу в цілому, утворює такий феномен, як ментальність. На думку вченого, це соціалізовані, але мало усвідомлені правила, традиції, мовні стереотипи, елементи світогляду [145, с. 38].

Не можна не погодитись з думкою цього дослідника, що ментальність — це напрям думок, загальна духовна настроєність, відносно цілісна сукупність думок, вірувань, навичок духу, що створює картину світу й закріплює єдність культурної традиції. Адже категорію «ментальність» він розуміє як у вузькому, так і в широкому значенні. У вузькому значенні — це мова, слова. У широкому — додаються ритуали, звичаї, музика, спів, мистецтво [145, с. 39]. Однак, очевидно, що ментальність є не лише мовою та народною творчістю, а

доповнюється і сукупністю певних поведінкових стереотипів, які притаманні представникам конкретного етносу в тій чи іншій життєвій ситуації, зокрема й у юридично значимих ситуаціях.

А етнолог Г. Лозко визначає ментальність як національний тип світовідчуття, який ґрунтується на етнічних образах і символах (часто підсвідомих), що зумовлюють стереотипи поведінки, психічні реакції, оцінки певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності. Ментальність, на його думку, «становить невлловимий феномен, його можна назвати «духом народу» [135, с. 66].

З ним солідарна й історик І. Грабовська, яка наголошує, що на відміну від ідеології чи масової психології, ментальність не можливо виміряти й описати в чітко виражених параметрах, вона не підлягає вичерпному соціологічному аналізу. Недаремно її, на думку дослідниці, «ототожнюють з народною душею, чимось невимірним, невлловимим, але існуючим на рівні духовної данності» [48, с. 3].

Більш точним, на наш погляд, є визначення дослідниці цього феномена Н. Гнасевич, яка зазначає, що «ментальність – це характеристика специфіки сприйняття і тлумачення світу в системі духовного життя того чи іншого народу, нації, соціальних суб'єктів, що уособлюються певними соціокультурними феноменами, рівень індивідуальної та суспільної свідомості, що втілює константи життєвих настанов і моделей поведінки, емоцій, налаштувань та культурних традицій певних соціумів» [43, с. 15].

Філософ О. Артюшенко висунув аргументовану тезу, згідно якої українська ментальність – це «домінанта характеру, поведінки людини (соціальної верстви, суспільства в цілому), яка, постаючи впродовж всього історичного часу на основі свідомих і несвідомих форм, має тенденцію до трансформації, що диференціюється, зберігаючи деякі притаманні українській нації риси і передаючи їх з покоління в покоління, водночас інтегрується, набуваючи нових ознак під впливом обставин, які постійно змінюються» [4, с. 194].

Можна погодитись і з думкою дослідниці вказаного явища Н. Чибісової, яка переконує, «що суспільне та індивідуальне зливаються у ментальності. Тому її можна уявити як соціокультурну реальність, яка не залежить від окремих людей. Водночас ментальність як індивідуальне явище характеризує психіку окремої людини. Тобто, ментальність народу – це й ментальність його окремих представників...» [255, с. 50].

Варто відзначити, що всі наведені визначення даного поняття мають право на існування, оскільки вони характеризують феномен ментальності з різних точок зору. Нас же ментальність буде цікавити, насамперед, у діяльнісному аспекті як своєрідний стереотип поведінки індивіда в посякденному житті, особливо в юридично значимих ситуаціях.

Також необхідно звернути увагу на те, що в наукових колах вже тривалий час точиться дискусія стосовно розмежування понять «ментальність» та «менталітет». Розрізнення цих понять важливе в контексті нашого дослідження, оскільки його предметом є саме ментальність.

Наприклад, вітчизняний дослідник ментальності О. Гриценко слушно вважає, що будучи загалом синонімічними, зазначені терміни водночас відображають різні боки формування і виразу усталених способів мислення і поведінки. Так, у понятті ментальність більшою мірою відбито духовно-психологічні уявлення людей, що характеризують їхні особливі спосіб мислення, відчуття, способи і манери поведінки. Ментальність, на його думку, характеризує особливості мислення безвідносно до предмета цього мислення... Натомість менталітет відбиває більш глибокий змістовий бік світовідчуття, що увібрало в себе всю цілісність природного, історичного, соціального, суспільного й індивідуального людського досвіду [53, с. 37-38].

Цю думку підтримує і його колега О. Засморжук. Авторка зазначає, що «менталітет, який виступає загальною характеристикою нації, відображає систему цінностей, що притаманна кожному народу. Це сформована система елементів, що з'являються внаслідок духовного та історичного розвитку суспільства» [79, с. 325]. Вона наголошує, що на віміну від ментальності, яка

загалом являє собою душевну налаштованість, емоційну пам'ять, менталітет – це глибинний духовний склад, сукупність колективних уявлень на неусвідомленому рівні, властивий етносу, нації як великій групі людей, такий, що сформувався у певних природно-кліматичних й історико-культурних умовах. Таким чином, дослідниця розглядає ментальність як частковий аспектний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, але й у його діяльності [79, с. 326].

Свою точку зору із цього питання висловила і дослідниця проблеми правової ментальності В. Павловська-Кравчук. Аналіз праць зарубіжних і вітчизняних учених дав їй можливість зробити висновок, що в сучасних наукових школах розрізняють поняття правовий «менталітет» і «ментальність». Менталітет вона визначає як «інтегральну ціннісно-мотивовану характеристику соціальної спільності; сформовану систему елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп і індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів» [170, с. 264-265].

На відміну від правового менталітету, ментальність авторка розуміє як частковий аспектний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності. Ментальність, на її думку, — це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності). Ментальність, за її твердженням, належить до найбільш ґрунтовних основоутворювальних та фундаментальних культурних традицій. Спільним у поглядах учених на це явище, за висловом авторки, є акцентування зв'язків даного поняття з поняттям душі народу та її найбільш значимими складовими: психічними характеристиками, волею, розумом. Вона наголошує: «ментальність має здатність виявлятися безпосередньо у матеріалізованих формах, характерних

для певної людності: актах, вчинках, формах діяльності, реакціях і т. ін. Етнічна ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, у системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, релігійних відправ, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо. У структурі ментальності розрізняють готовності, установки, налаштування індивіда чи групи людей діяти, мислити, відчувати, сприймати і розуміти навколишній світ певним чином» [170, с. 264-265].

Отже, предметом нашого дослідження буде власне ментальність, що являє собою систему психологічних домінант сукупності індивідів певного етносу, що проявляється в їх свідомій діяльності, зокрема і в державотворчій. На противагу їй, менталітет можна визначити як сукупність свідомих та підсвідомих символів, цінностей, відчуттів та уявлень певного етносу, що практично не проявляються в повсякденній діяльності людини. Однак, оскільки ментальність є невід'ємною складовою менталітету і співвідноситься з ним як одиничне і загальне, в окремих випадках ми будемо застосовувати і цей термін, що створить можливість для більш повного розкриття феномена правової ментальності українського етносу.

Крім того, російський філософ Л. Щербакова слушно розмежовує поняття «ментальність» та «духовний світ» і зауважує, що поняття «ментальність» не замінило поняття «духовний світ», «духовна культура», котрими активно користувалась історична думка упродовж століть, але істотно збагатило їх. Услід за Л.Н. Пушкарьовим вона зазначає, що ці терміни все ж не рівнозначні, бо «духовний світ» – це своєрідний підсумок, результат духовної діяльності людини. Ментальність же, на думку авторки, – це постійно діюче вільне начало в його діяльності. Це своєрідний фермент, що не лише стимулює цю діяльність, але й нерідко визначає поведінку людини і її відношення до навколишнього світу [275, с. 13].

Ментальність, зокрема і правова, як цілісна система являє собою сукупність притаманних тій чи іншій соціальній спільноті психічних автоматизмів. У контексті даного дослідження ми будемо розглядати це явище як систему мимовільних, неусвідомлюваних елементів свідомої діяльності людини, специфічних поведінкових настанов, що визначають певну послідовність дій індивіда в тій чи іншій життєвій ситуації.

У сучасному соціально-філософському дискурсі виділяються так звані «первинні» автоматизми, що являють собою функціонування вроджених, безумовно діючих програм та «вторинні» автоматизми, що утворюються прижиттєво під впливом багаторазового повторення суб'єктом певного алгоритму дій за певних обставин у повсякденному житті. З метою розкриття предмета даної роботи, ми в першу чергу будемо звертатися саме до первинних автоматизмів, як таких, що відображають історичний досвід етносу та несуть відбиток його ментального стресогенезу.

Однією з найбільш поширених форм автоматизмів є стереотип – усталений шаблон мислення чи забобон, що формується під впливом життєвого досвіду людини чи історичного досвіду соціальної спільноти, і, здебільшого, не має безпосереднього відношення до оточуючої об'єктивної реальності та спотворює її сприйняття індивідом. Відповідно до теорії західного соціального психолога В. Ліппмана, основна функція стереотипу в психічних процесах людини – це економія зусиль та часу в процесі вироблення реакції на певні зовнішні подразники, яка дає змогу спростити та пришвидшити вироблення індивідом відповіді на виклики зовнішнього середовища. Стереотипи, зокрема, і у сфері праворозуміння та юридично значимої діяльності, являють собою стандартне ставлення до зовнішніх подій, процесів та явищ, вироблене шляхом їх порівняння з внутрішніми ідеалами, віруваннями, моральними нормами, а також звичаями та традиціями власної соціальної спільноти. Саме тому аналіз стереотипів українців є важливим джерелом вивчення їх політико-правової ментальності.

Українські політологи А. Постол та О. Постол наголошують, що за своєю мегаструктурою політичний (а разом з ним і правовий – О.Ш.) поведінковий стереотип (шаблон чи патерн) має дві структурні підсистеми: динамічну та статичну. Динамічна структура політичного шаблону, за їх твердженням, складається з трьох основних елементів: джерела його формування, механізму трансляції (з елементами зворотного зв'язку, або без них), і нарешті, поведінкових актів, у яких відтворюються встановлені зразки. Статична структура складається з інших компонентів: політичного акту, його символічного наповнення, вербального та (або) невербального вираження [185, с. 353]. Вони приходять до висновку, що поведінковий шаблон – це та абстракція, котра дає можливість розглядати загальність всіх елементів політичної (правової – О.Ш.) культури, спираючись на їх стійкість та складність [185, с. 355].

Ментальність як надзвичайно тонка матерія, що важко піддається навіть визначенню, наочно проявляється в культурі того чи іншого етно-соціального утворення, що є її носієм.

Наприклад, російський культуролог А. Косов відзначає дві точки зору на проблему співвідношення ментальності людини та культури суспільства: зміст культури трансформується у зміст ментальності людини; ментальність індивіда об'єктивізується в зміст культури. А загальний процес, що пов'язує ментальність та культуру (у межах якого і відбуваються взаємопереходи змісту культури в зміст ментальності та змісту ментальності в зміст культури), на слушну думку дослідника, спрощено можна уявити у вигляді трьох взаємопов'язаних процесів:

1. менталізації, проникнення змісту культури в свідомість індивіда; цей термін може більш точно відображати суть справи, ніж «формування, навчіння, інтеріоризація, соціалізація;
2. функціонування ментальності, сприйняття і переробка змісту культури і образного змісту ментальності;

3. об'єктивація (необхідно розрізняти об'єктивацію як особливий процес, що реалізується в діяльності індивіда в якості його механізму, і як результат цього процесу, що є соціальним предметом), перехід ментальності в діяльність чи різного роду продукти діяльності [97, с. 78].

Саме останній підхід і застосовуватиметься у ході нашого дослідження, у якому буде зроблено спробу прослідкувати зміст ментально-правових автоматизмів українців, відображених в їх культурних надбаннях (піснях, казках, міфах, легендах), а також у практичній діяльності.

Оригінальну теорію висунула російська дослідниця в галузі соціальної психології Т. Іванова. На її думку, «проблема такого співвідношення тісно пов'язана із суб'єктом, наділеним ментальністю. Якщо під суб'єктом розуміти людство в цілому, то «ментальність людства» – це цивілізація. Якщо ж суб'єкт – народ, то «ментальність народу» – це культура. Розгляд нації як групового суб'єкта діяльності призведе до словосполучення «ментальність нації», котру частіше визначають як «національний характер». Суб'єкт країна породжує «ментальність країни», що характеризується «суспільною свідомістю» [82, с.170].

Ми не можемо погодитися з ототожненням ментальності народу (етносу) та його культурою. Тим більше, що сама авторка далі у своїй статті доречно зауважує, що «ментальність не обмежується культурою, у неї включають ще щось (спосіб мислення, душевний настрій, національний характер, установки, цінності, поведінка, діяльність, психічні процеси), що і робить її новим узагальненим терміном. Але якщо культура так чи інакше входить до складу ментальності, то існує і протилежне: ментальність повинна знайти своє відображення в культурі» [82, с. 170-171]. Вважаємо, що культура є своєрідним матеріальним відображенням ментальності, тим джерелом, що дозволяє її вивчити.

Різновидом культури є правова (юридична) культура. Наприклад, Н. Гнасевич визначає її як систему поглядів, оцінок, переконань, настановлень стосовно соціальної значущості юридичних прав та обов'язків, що вказує на її

входження у загальнонаціональний формат окультурення. Вона, на думку вченої, як і ментальність, має діяльнісну природу [43, с. 16].

Варто відзначити і думку Л. Бойко, яка вважає що правова культура – це сфера не лише духовних, але й «матеріальних» правових феноменів, тобто характеризує поряд з якісним станом правосвідомості суспільства й культуру нормативно-правових актів, функціонування юридичних установ тощо. Дослідниця розглядає правовий менталітет як нематеріальну складову правової культури [24, с. 53-54].

Ми ж, у відповідності із раніше визначеним підходом, пропонуємо розглядати правову культуру як своєрідну проекцію, матеріальне втілення правової ментальності українського етносу.

Ще одним поняттям тісно пов'язаним з феноменом ментальності є категорія «суспільна свідомість». Тому вкрай важливим є її чітке визначення та відмежування від предмету нашого дослідження.

Український етнолог М. Юрій слушно зазначає, що «суспільна свідомість – це сукупність психологічних властивостей, притаманних суспільству, яке розглядається як самостійна цілісність, система, що не зводиться до суми індивідів, які її складають» [277, с. 177]. Натомість «ментальність – це не філософська, наукова чи естетична система, а той рівень суспільної свідомості, на якому думка не відділена від емоцій, від латентних звичок і прийомів свідомості» [277, с. 186-187].

У даному контексті важливо визначити і правову свідомість як різновид суспільної свідомості. Так, дослідниця правової ментальності А. Бондаренко наголошує, що коли правова ментальність аналізується в структурі правової свідомості, яка в свою чергу виступає елементом суспільної свідомості, то, як правило, мають на увазі певний набір установок, стереотипів мислення і сприйняття, що утворилися в результаті тривалого історичного періоду в свідомих і несвідомих структурах масової свідомості і що виявляються як правова дійсність даного соціуму. У той же час, на думку А. Бондаренко, іде мова про правову ментальність особистості, що народилася в певному соціумі

або прожила в ньому досить тривалий період свого життя та ввібрала певний набір установок, що існували в цьому соціумі, і стереотипів мислення та сприйняття [25, с. 8].

Цілком слушною є думка Л. Бойко, яка вважає, що саме етнічне походження правового менталітету і є тією визначальною ознакою, яка зумовлює його теоретико-понятійну «самостійність» по відношенні до загальної правосвідомості. В іншому випадку, за твердженням авторки, правовий менталітет лише дублюватиме правосвідомість, будучи однією з її форм – суспільною свідомістю... Правова свідомість охоплює значно ширшу сферу суспільної свідомості без обов'язкового прив'язання до ментального середовища, а тому сама по собі ще не передбачає наявності та фіксації характерних для даної національної спільноти етноправових констант... Натомість, за висновком дослідниці, кристалізація історично закладених етноправових домінант стає можливим завдяки зверненню до глибинного пласта правової свідомості – правового менталітету [24, с. 53].

Погоджуємося з тезою, відповідно до якої правову ментальність у жодному разі не можна елімінувати виключно як складову правосвідомості, хоча б з тієї причини, що вже сам менталітет як феномен належить до сфери свідомості, займаючи своє особливе місце у психологічних та ідеологічних структурах останньої. Вона наголошує, що «правова ментальність – це глибинний культурно-ідентифікаційний рівень правосвідомості, який і є тим ... об'єднуючим першоджерелом, на підставі якого здійснюється правокультурна ідентифікація національного права. І якщо правосвідомість є своєрідним віддзеркаленням існуючих у суспільстві поглядів, то правовий менталітет, насамперед, передбачає типізацію, виділення з усього масиву правового світогляду найхарактерніших для даного соціуму культурно-правових домінант, які водночас виконують функцію прихованих самоорганізованих факторів розвитку тієї чи іншої правової системи» [23, с. 53].

Оскільки, як відомо, суспільна свідомість, зокрема і правова, містить у своїй структурі правову ідеологію та правову психологію, то до її структурних

елементів ми і будемо відносити правову ментальність, розміщуючи її як на несвідомому, так і на свідомому рівні. Крім того, так як поняття «ментальність» застосовується здебільшого щодо етносу як суб'єкта-носія, а «суспільна свідомість» – до соціуму. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба визначення та розмежування цих категорій соціальної філософії.

У контексті нашого дослідження ми будемо вважати, що етнос – це народ, який перебуває на певній стадії історичного розвитку. У першу чергу, нас цікавитимуть особливості українського етносу. А соціум – це специфічна система співжиття людей, головними ознаками яких є спільні свідомість (так звана суспільна свідомість), цілеспрямована діяльність та спілкування між індивідами та соціальними групами, що входять до соціуму, а також наявність власної культури.

Виходячи з того, що предметом нашого дослідження є вплив етнічної правової ментальності на процес вітчизняного державотворення, то логічним було б дати визначення цього поняття. Наприклад, фахівець у галузі державного управління та державознавства С. Коник визначає державотворення як процес, спрямований на актуалізацію національної ідеї в галузі державного управління, вироблення та втілення ідеології державотворення, створення й становлення держави як системи відносин та її інститутів, що мають забезпечити життєздатність і розвиток держави [94]. У контексті нашого дослідження ми будемо вважати, що державотворенням є свідомо, цілеспрямована діяльність українського етносу, спрямована на створення власної національної держави та забезпечення її життєдіяльності. Період сучасного державотворення ми обмежимо проміжком: 1991 рік (проголошення незалежності України) – 2018 рік .

Усі визначені в нашому дослідженні категорії так чи інакше співвідносяться із взаємодіють з правовою ментальністю українського етносу. Наступним логічним кроком із реалізації мети та завдання дисертації є визначення сутності, структури та методології дослідження цього соціально-філософського феномена.

1.2. Сутність, структура та методологія дослідження правової ментальності

Різновидом ментальності як соціального феномена є правова ментальність, що формується під впливом норм писаного права, правових звичаїв і традицій, загальновизнаних у соціумі морально-етичних принципів, і являє собою сукупність правових автоматизмів чи стереотипів, тобто поведінкових настанов, які історично сформувалися для певної соціальної групи, етносу, нації чи іншої спільноти. Феномен ментальності в певних випадках можна розглядати як своєрідну протипагу (антагоніста) правовій ідеології, які частково заміщуються нею, особливо в кризових соціумах чи спільнотах, де повноцінна ідеологія перебуває або у зародковому стані, або ж коригована чужими ідеологічними конструктами, корельованими з іноземним впливом та інтересами, як правило корисливого характеру.

Як слушно зазначає вітчизняний правознавець В. Ковальський, правова ментальність є малодослідженим явищем. Учений зауважує, що «навіть у фаховому середовищі не завжди усвідомлюється те, що способи впливу права, його вимог реалізуються через дотримання норм та принципів, здійснення правових ролей, реальну участь громадян у відносинах між державою та державними інституціями. А зазначений вплив права на суспільні відносини полягає у виробленні постійних багатовекторних каналів спілкування громадян і публічних інституцій з приводу реалізації правових вимог, вказівок, настанов» [89, с. 14]. У вітчизняній науковій літературі відсутнє єдине визначення даного поняття та його сутнісних характеристик. Спробуємо розглянути основні з них.

За твердженням вітчизняної дослідниці правової ментальності В. Павловської-Кравчук, наявну множину визначень «менталітету» можна умовно розподілити на кілька груп. До першої групи вона відносить визначення, де менталітет ґрунтується на неусвідомлених, колективно-архетипних його елементах. До другого – ті, де акцент робиться на ментальній сфері, що визначається сукупністю усвідомлених елементів (образів, уявлень,

цінностей, установок). До третього належать такі парадигми, у яких відзначається присутність як усвідомлених, так і неусвідомлених (несвідомих) структурних компонентах, що тісно взаємодіють [170, с. 260].

Та ж В. Павловська-Кравчук зазначає, що правова ментальність відрізняється від інших правових явищ характерними ознаками, які його характеризують. Серед них вона виокремлює такі, як: бінарність; історично складна культурологічна своєрідність; консервативний, стійкий і статичний характер; типовість подань, оцінювання, реагування; колективний характер; його ціннісно-нормативна природа. На її думку, «у той час як правове мислення більше стосується індивіда, правовий менталітет тяжіє до колективного, масового. Правовий менталітет не «поглинає» правосвідомість, правовий світогляд, правове мислення, правову культуру, тому що всі вони є досить автономними щодо один одного, але при цьому між ними існує тісна взаємодія, що виявляється в тому, що правовий менталітет дає основу для формування й прояву правосвідомості, правового світогляду, правового мислення, у той час як останні є засобами для його внутрішнього життя (підживлення) і функціонування» [170, с. 263].

При цьому, авторка стверджує, що правовим менталітетом є історично сформовані специфічні, найбільш типові й стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільноти, системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності [170, с. 264].

Інша дослідниця правової ментальності Л. Бойко переконує, що «правовий менталітет – це феномен, закладений у глибинному рівні правосвідомості у вигляді стійких правових уявлень, архетипів, звичок, реакції певної етнокультурної спільноти, які в цілому й визначають усталений образ правової реальності» [24, с. 54].

Фахівець у галузі філософії права Ю. Дмитрієнко наголошує, що правова ментальність, як й етична, моральна та інша, як підструктура звичайної ментальності – це сукупність конкретно-історичних нормативно-правових символів і світоглядно-ідейних образів (домінує світогляд), які відображають

домінантні та пріоритетні структурні (національний ідеал, національна норма статичного права та її регулятивні якості – найголовніші структурні елементи права та правосвідомості) уявлення даного соціуму про навколишній світ, релігійні уявлення. Ментальність та правова ментальність, за твердженням автора, народжуються з природних та штучних даних, соціально зумовлених компонентів і розгортають картину світу, яка закріплює єдність культурної та культурно-правової традиції певної культурної спільноти [64, с. 211].

Г. Савчин наполягає, що українська правова ментальність – втілення національних духовних цінностей. На його думку, «це поняття розглядають через такі фундаментальні поняття соціальної філософії, як «духовність», «нація», «національна ідея», «національні цінності»; співвідносять із такими суміжними поняттями, як «національна самосвідомість», «культурний архетип», «історична пам'ять народу»; аналізують структуру феномена ментальності загалом та її елементи зокрема, у зв'язку з чим розгортаються такі конструкти, як «національний характер», «політична самосвідомість», «українська ментальність»; виявляються співвідношення раціонального та ірраціонального в ментальності, визначають роль і місце екзистенційного в її структурі; обґрунтовують амбівалентність української ментальності тощо» [200, с. 16].

Дослідник історії права С. Гладкий вважає, що правовий менталітет є багатовимірним психічним утворенням, у контурі якого відбувається рух інформації правового змісту (тобто інформації, яка є значимою для перебігу процесів у правовій сфері суспільного життя), що характеризується різною глибиною детермінації, різною мірою усвідомленості, впорядкованості, значущості та різними формами індивідуального прояву психіки в правовій площині. На його думку, «з глибинно-психологічного погляду, правовий менталітет є складовою частиною національного менталітету і разом з останнім ґрунтується на етнічному менталітеті, що є формою маніфестації глибинних рівнів психіки (колективного несвідомого)» [42, с. 16].

У контексті даного дослідження ми вважаємо, що правова ментальність – це сукупність стійких структур глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що формують устремління, нахили, орієнтири, поведінкові автоматизми людей у правничій сфері, загальновизнані етико-моральні та правові цінності конкретного етносу, суспільну юридичну психологію в її повсякденному діяльнісному прояві.

Все викладене свідчить, що феномен ментальності є досить складним для визначення та аналізу. У вітчизняній науці зроблено непоодинокі спроби подолання даної проблеми. Для більш глибокого розуміння сутності ментальності, зорема, і правової, необхідно виділити її структуру. Проте, ця проблема в науковій літературі теж не має однозначного вирішення. Ми приєднуємось до думки російського філософа А. Косова, який вважає, що проблема структурування цього соціально-філософського феномену принципово розглядається в трьох різних баченнях:

1. Співвідношення свідомого і несвідомого в ментальності;
2. Співвідношення культури суспільства і ментальності людини розглядається зазвичай двояко (зміст культури трансформується в зміст ментальності людини, а ментальність індивіда об'єктивізується в змісті культури).
3. Дотримання принципу ієрархічності – рівні, шари та пласти ментальності [97, с. 79].

Проблема співвідношення культури і ментальності вже була нами розглянута в попередньому підрозділі, а розмежування свідомого й несвідомого в структурі цього феномена тісно пов'язане, на нашу думку, з необхідністю виділення в ній рівнів, шарів та пластів. Саме третій з окреслених підходів і має найбільше значення для розуміння специфіки етнічної правової ментальності в контексті державотворчих процесів українського етносу.

Науковець О.Засморжук виділяє такі рівні (типи) ментальності в залежності від об'єкта, що є її носієм:

соціокультурних світів, чи типів культури (архаїчна, антична, західноєвропейська, східна тощо);

- національних культур (ментальність українців, росіян, китайців, американців, тощо);

- субкультур, носіями яких є різні соціальні групи (дворянська, злочинна, християнська, професійна, тощо), [79, с. 326], які складають органічну цілісність єдиного соціального організму.

У даному контексті ми можемо говорити про те, що об'єктом нашого дослідження є українська правова ментальність, що належить до так званої західної, точніше західноєвропейської цивілізаційної ментальності.

Дослідник філософії права С. Сливка дає перелік ментальних атрибутів у системі позитивного права, що виступають своєрідними структурними елементами правової ментальності українського етносу. До них він відносить: наявність захисту гідності людини; ставлення до освіти та науки; ставлення до влади; співвідношення форм власності; відродження історико-правових цінностей у національному праві; ступінь вмісту моральних норм у позитивному праві; причетність до наказового права; дотримання задекларованих зобов'язань; відображення зовнішньої мирної політики; існування взаємовигідних відносин з іншими державами, націями, що відображається на підсвідомому рівні в культурології національного права [209, с. 187].

Серед цих ментальних атрибутів найбільш важливими для нашого дослідження можна вважати ставлення до влади, співвідношення форм власності, ступінь вмісту моральних норм у позитивному праві та ін.

Етнолог М. Юрій виділяє в ментальності, зокрема і правовій, такі рівні:

1. Партикулярний рівень, або несвідоме, що відтворює загальні тенденції приватного життя і багато в чому зумовлює формування особистості та її соціальних ролей, а також характер взаємовідносин з іншими індивідами. Це звичайні побутові відносини, ритуали, соціальні норми, цінності, оцінки, тобто частково не рефлексований світ соціальних взаємодій [277, с. 195]. До

вказаного рівня слід віднести український індивідуалізм, правовий нігілізм, повагу до приватної власності, жінки, давні корупційні традиції тощо.

2. «Духовна самість» – культура конкретної соціальної спільноти, її специфіка, адаптивні здібності. Все це здійснюється на рефлексорному рівні [277, с. 195]. Тут проявляються українська культура, зокрема, і правова.

3. Соціальний відгук – це реакція спільноти чи індивіда на політику, державну владу, реформи тощо [277, с. 195]. На цьому рівні можна прослідкувати вітчизняний анархізм, несприйняття влади, абсентеїзм та суспільно-політичну пасивність українців.

4. Метасоціальний рівень – це етнокультурна орієнтація назовні з паралельним оберненням всередину себе (наприклад, національна ідея, яка має до того ж велику післядію) [277, с. 195]. У цьому ментальному шарі знайшла відгук ідея відродження української державності, об'єднання етнічних земель під проводом Києва тощо.

Найбільш вдалою, на наш погляд є структура ментальності визначена Р. Додоновим. Усередині етнічної ментальності він виділяє лише рівні її прояву. На думку вченого, ці рівні повинні охоплювати собою весь обсяг структурованого феномена, своїм змістом «покривати» весь зміст етноментальності. Остання умова, за його твердженням, може бути реалізована лише при наявності чіткого критерію поділу об'єкта. Таким критерієм може стати форма існування інформації, у котрій передається ментальний зміст. Таких форм він виділяє три. У якості першої з них автор виокремлює існуючі у вигляді поля психоенергетичні зрушення, квантово-хвильовий спосіб поширення інформації. Учений зауважує, що «дана форма носить досить примітивний, а тому універсальний характер і широко поширена в механічній, фізичній, хімічній – тобто неживих формах руху матерії. Однак з появою органічного життя вона не зникає зовсім, лише поступається своїм місцем більш ефективним носіям інформації. У якості останніх виступають продукти людського мислення: образи і поняття» [65, с. 104-105].

Філософ слушно наголошує, що перехід від психоенергетики до образного, а потім і до понятійного мислення супроводжується збільшенням усвідомленості сприйняття зовнішнього світу. Він приходить до висновку, що перший рівень цілком і повністю лежить у площині несвідомого, коректніше сказати – досвідомого, другий займає проміжне становище, третій з описуваних рівнів характеризується свідомим ставленням людини до світу. За твердженням автора, на першому рівні переважають рефлексії, на другому – реакції («ре» - повторення, «акція» - дія), а на третьому – трансакції (як вихід за межі норм, як творчість, створення нового). Виходячи із сутності етнічної ментальності, він відносить її до числа реакцій, актуалізувавши дефініцію «ментальність є нормою реакцій». Разом з тим, ментальність, за його спостереженнями, зачіпає межові області двох прилеглих рівнів, хоча і не вичерпує їх. Таким чином, на основі даного критерію учений умовно виділяє три рівні: психоенергетичний (поле), архетипний (образи) і логічний (поняття) [65, с. 106]. Така структура буде актуальною і для правової ментальності українського етносу.

У контексті даної роботи нас у першу чергу буде цікавити другий (архетипний) рівень правової ментальності, що акумулює уявлення українського етносу про правду і справедливість, свободу і рівність, власність і владу, злочин і кару, відносини між чоловіком та жінкою та ін. Саме ця система структурування політико-правової ментальності українського етносу і буде використана в ході нашого дослідження.

Для більш глибокого розуміння природи етнічної правової ментальності необхідно проаналізувати методологічний інструментарій її дослідження.

Так, Р. Додонов наголошує, що в сучасному гуманітарному знанні складається стійка міждисциплінарна залежність у дослідженні етнічної ментальності, яка практично стирає межу між психологією, соціологією, етнологією, семіотикою, культурологією, історичною наукою. На його думку, системно поглянути на процеси, що протікають, дозволяє також синергетичний метод, який узагальнює результати названих природничих та гуманітарних галузей знання і логічно «очищує» їх [65, с. 57].

Ментальність, на переконання дослідника, «явище настільки тонке, що проста фіксація фактів свідомості з наступним їх суворо раціональним тлумаченням не завжди може дати вичерпну відповідь на всі питання. Реконструкція духовного світу людей і етносів – це певною мірою мистецтво, що потребує врахування не лише логічних, раціональних, таких, що піддаються вимірам та квантифікації ментальних та поведінкових мотивів, але й ірраціональних, неусвідомлених потягів, котрі не можуть бути вичерпно виражені в моделях чи в цифровому вигляді, а потребують уяви, інтуїції, психологічного проникнення і навіть фантазії» [65, с. 57].

Автор наголошує, що філософія, рефлексуючи з приводу вибудованих істориками, етнологами, соціологами, культурологами, психологами евристичних моделей і концепцій, переосмислює призначення використовуваних категорій, уточнює суть і природу означених ними феноменів, співвідносить їх з дійсністю. З точки зору дослідника, філософський аналіз покликаний прослідкувати відношення тієї чи іншої суспільної теорії до практики, визначити її життєвість та адекватність [65, с. 59].

Погодимося з Р.Додоновим, що, з одного боку, комплекс конкретних наук про людину і суспільство виробив ефективний інструментарій аналізу ментальних процесів і експериментальної перевірки отриманих результатів (стилістичний, психологічний, біхевіористський, етнологічний, соціологічний, структуралістський методи), а з іншого боку, специфіка менталітету не може бути всебічно описана і вивчена тільки методами окремих наук. Учений наголошує, що прояв ментальності не завжди піддається суворому раціональному аналізу і причинно-наслідковій детермінації. Навіть етнологія, на його думку, являє собою природничу науку лише в тому сенсі, що етноси є об'єктивно існуючими феноменами, функціонування котрих здійснюється за певними закономірностями [65, с. 63-64].

Пріоритет у нашому дослідженні надається екзистенційно-антропологічному підходу, підґрунтям якого є інтерсуб'єктність. Оскільки екзистенційна філософія та філософська антропологія на своєму перетині

ставлять у центрі уваги людське буття, цей підхід дозволить нам краще зрозуміти сутність правової ментальності українців, споглядаючи її через призму їх історії та сьогодення, культури та побуту, звичаїв та традицій. Крім того, такий методологічний підхід дозволяє нам зрозуміти, що людина, її душевний світ, зокрема і правова ментальність, не є незмінними, а переживають різноманітні трансформації під впливом численних чинників. Зміна людських поколінь та історичних епох невідворотно спричиняє модифікацію людського світогляду, вектору суспільного розвитку, характеру діяльності. Однак, кожен етнос як сукупність індивідів – людських істот зберігає за собою низку притаманних лише йому ознак, передаючи їх генетично від далеких пращурів до сучасних нащадків.

Використані в роботі принципи системності та цілісності дали змогу розглядати правову ментальність як структуровану, впорядковану систему, усі елементи якої логічно пов'язані між собою, знаходяться у русі та еволюціонують. При цьому варто врахувати, що цілісність, у нашому випадку етнічна ментальність, не є простою сумою її складових (поведінкових автоматизмів та стереотипів), а у своїй єдності наділена якісно новими характеристиками, які не властиві для будь-якої із своїх складових. Наприклад, в підрозділі 1.2. ми виділили в структурі правової ментальності три рівні: психоенергетичний, архетипний і логічний. Кожен з них має свої властивості та функції. У свою чергу в межах архетипного рівня ми виокремлювали три ключові, фундаментальні для української правової ментальності настанови – правду-справедливість, волю-свободу, братерство-рівність, які визначають алгоритм поведінкових автоматизмів нашого народу, зокрема і деструктивних, у контексті національного державотворення.

Принцип єдності логічного та історичного дав змогу не лише відслідкувати чинники стресогенезу етнічної правової ментальності в історичній ретроспективі, але й допоміг аргументувати їх вплив на конкретні психологічні автоматизми українського етносу в державотворчому дискурсі (підрозділи 2.1, 2.2). Зокрема, ми показали, що тривала бездержавність української нації, її

межове становище, масові репресії, штучні голодомори та інші фактори цілком логічно вплинули на формування таких негативних для державотворчих процесів ментальних рис, як анархізм поєднаний з патерналізмом, правовий нігілізм, поєднаний з правовим ідеалізмом, непотизм тощо.

Використаний в дослідженні принцип детермінізму означає, що будь-які, події, явища чи суспільно-історичні процеси мають свою причину. Так, ми досліджили, що зміст правової ментальності українського етносу зумовлений особливостями географічного положення його ареалу проживання, особливостями господарського укладу, історією його політичного розвитку та іншими чинниками.

Принципи взаємозв'язку і розвитку дозволили показати правову ментальність як динамічний, мінливий феномен, який, хоча і повільно, але еволюціонує, а в критичні для етносу моменти може навіть змінюватись революційно. Порівняльно-критичний аналіз різних напрямів дослідження автоматизмів правової ментальності українського етносу в підрозділі 1.3 дав змогу проаналізувати їх особливості та виявити прогалини в них.

Екзистенційно-феноменологічний підхід застосовано при розкритті сутності та факторів формування правової ментальності українського етносу в контексті державотворчих процесів. Наприклад, ми визначили природу та структуру цього феномена в підрозділі 1.2, проаналізували його конструктивні та деструктивні прояви в повсякденному житті українського етносу (підрозділ 2.2), а також відслідкували закономірності його стресогенезу та виокремили його чинники, а також проілюстрували наслідки їх впливу (підрозділ 2.1).

Метод структурного функціоналізму дав змогу нам виділити в українській правовій ментальності три основні рівні: психоенергетичний (поле), архетипний (образи) і логічний (поняття) (підрозділ 1.2). Завдяки цьому методу ми прийшли до висновку, що в контексті даної роботи нас у першу чергу буде цікавити другий (архетипний) рівень правової ментальності, що акумулює уявлення про власність і владу, злочин і кару, стосунки між чоловіком та жінкою

тощо. Проте інші два рівні також не залишаються поза увагою, оскільки мають безпосередній вплив на формування політико-правових автоматизмів українців.

Застосовуючи метод синергетики ми розглянули еволюційні та революційні зміни у змісті ментально-правових архетипів українського етносу (підрозділи 2.1, 2.2.). Зокрема довели, що під дією зовнішніх або внутрішніх факторів стресогенезу (революції, національно-визвольні війни, масштабні репресії та ін.) ментальні настанови спільноти у сфері праворозуміння модифікуються більш інтенсивно, ніж у стабільні періоди розвитку етносу.

Оскільки правова ментальність є досить специфічним феноменом, процес формування якого є порівняно розтягнутим у часі, а основним джерелом для його вивчення є об'єкти духовної культури того чи іншого етносу (казки, пісні, міфи, легенди, правові звичаї та традиції), то надзвичайно результативним методом її вивчення є герменевтичний. Так, він дав змогу проаналізувати зміст багатьох подібних джерел та виявити особливості настанов української правової ментальності в різних сферах суспільного життя, а також встановити прояви прадавніх етнічних уявлень етносу про можливості власного функціонування в правовій державі (підрозділи 2.2., 2.3.).

Використовуючи метод моделювання, ми побудували умовну модель системи органів місцевого самоврядування в контексті змісту політико-правових стереотипів українського етносу (підрозділ 2.2.).

За допомогою методу аналізу ми розділили правову ментальність вітчизняного етносу на окремі складові та розглянули їх окремо один від одного та від даного феномена. Натомість метод синтезу, що тісно пов'язаний з індуктивним методом, сприяв вивченню правової ментальності як цілісного, системного явища. Так у підрозділі 2.3. ми виокремили ключові ідеї української правової думки, що одночасно є і ментальними настановами етносу – правду-справедливість, волю-свободу та братерство-рівність і встановили їх конкретні прояви в повсякденному житті наших співгромадян. У підрозділі 2.2. були визначені ментально-правові автоматизми нації в різних сферах життя.

Метод конкретизації дає змогу здійснити мисленнєвий шлях від абстрактних уявлень та ідей у сфері праворозуміння до їх конкретного втілення у повсякденному бутті та діяльності людини, а також процесі державотворення. Зокрема, у підрозділах 2.1. та 2.2. на підставі ментально-правових уявлень українців були виокремлені їх деструктивні в державотворчому контексті поведінкові автоматизми.

Порівняльно-історичний метод робить можливим вивчення поведінкових настанов етносу на різних етапах його історичного розвитку, прослідкувати їх еволюцію та співставити із сучасними уявленнями про державу і право, що побутують у вітчизняному соціумі. У підрозділі 2.2. нами були проведені паралелі між уявленнями та поведінковими стереотипами наших предків доби Київської Русі та козацтва і їх нащадків.

У дослідженні використаний і метод критичного аналізу джерел, завдяки якому були проаналізовані праці закордонних та вітчизняних учених, присвячені проблемі формування та змісту основних психологічних патернів у сфері праворозуміння. Це, в свою чергу, дозволило виокремити в указаному науковому доробку кілька тематичних напрямів.

Метод наукової класифікації дав змогу виділити окремі групи визначень поняття «ментальність» (підрозділ 1.1.), види чинників її стресогенезу (підрозділ 2.1.), поділити ментально-правові стереотипи на деструктивні та конструктивні (підрозділи 2.1. та 2.2.) тощо.

Метод аргументації допоміг обґрунтувати твердження автора про обумовленість процесу вітчизняного державотворення змістом ментально-правових архетипів вітчизняного етносу та ряду інших, висловлених у роботі огляд основних результатів цих студій представлений в підрозділі 1.3.

Підбиваючи підсумки, можемо зауважити, що нами було визначено сутність правової ментальності як сукупності стійких структур глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що формують устремління, нахили, орієнтири, поведінкові автоматизми людей у сфері праворозуміння та юридично значимої діяльності, загальновизнані етико-

моральні та правові цінності конкретного етносу, суспільну юридичну психологію в її повсякденному діяльносному прояві. У структурі цього соціально-філософського феномену нами були віділені психоенергетичний (поле), архетипний (образи) і логічний (поняття) рівні. При чому, особлива увага в контексті нашого дослідження буде зосереджена саме на архетипному рівні. Пріоритет у дисертації надається екзистенційно-антропологічному підходу, підґрунтям якого є інтерсуб'єктність. У процесі дослідження використовувалися принципи системності, цілісності, єдності історичного і логічного, детермінізму, розвитку і взаємозв'язку, які визначили методологічний інструментарій дисертації. Серед методів дослідження, що застосовувались в роботі можна відділити методи структурного функціоналізму й синергетики, герменевтичний метод, метод моделювання, метод аналізу, метод конкретизації, порівняльно-історичний метод та інші.

Як ми вже зазначали, трактування правової ментальності в науковій літературі не є однозначним. А окремі аспекти цієї проблеми залишаються поза увагою дослідників і потребують уточнення. Саме тому доцільним є висвітлення основних напрямків дослідження феномена правової ментальності в науковій літературі.

1.3. Проблема формування та змісту основних етнічних стереотипів у сфері праворозуміння в сучасній науковій літературі

Для більш глибокого розуміння суті правової ментальності як соціально-філософського феномена та реалізації мети і завдань даної роботи необхідно відслідкувати основні напрямки її дослідження у вітчизняній та закордонній науці. У першу чергу нас цікавитимуть механізми формування і зміст базових етнічних поведінкових стереотипів, зокрема й українських, що досліджувались іноземними та вітчизняними філософами, правознавцями, етнологами, психологами, істориками та фахівцями інших галузей науки.

Проблема чинників творення правових автоматизмів у науковій літературі є досить складною та багатогранною. В доробку умовно можна виділити два

основні напрями – культурологічний та матеріалістичний. Представники першого з них виходять з того, що правові автоматизми формуються в результаті специфічних, часто не пов'язаних з оточуючою дійсністю, процесів у суспільній свідомості етносу під впливом його культури та традицій. Натомість друга група дослідників основними чинниками формування поведінкових стереотипів будь-якого народу вважають природне середовище в ареалі його проживання, спосіб ведення господарства, а також природні та соціальні катаклізми, об'єктом яких він стає. Вважаємо, що всі чинники формування правової ментальності, визначені в даних дослідженнях, необхідно розглядати комплексно та застосовувати з метою розуміння їх впливу системний та синергетичний підходи.

Наприклад, представниця історичної школи «Анналів» ізраїльська дослідниця Естер Коен відзначала, що закон та культура в будь-якому соціумі постійно впливають одне на одного і не можуть бути досягнуті поза цим взаємозв'язком. На її думку, правові уявлення, сприйняття закону (тобто правова ментальність – О.Ш.) різними прошарками і групами середньовічного суспільства й уособлення того та іншого в ритуалах судової практики й публічних покарань – ось ті перехрестя вченої та народної культури, ідеології та практики, що складають підґрунтя буття права в Середні віки [30, с. 164]. Таке трактування процесу формування правових поведінкових стереотипів є до певної міри одностороннім, оскільки не враховує ні природного середовища проживання етносу, ні особливостей його генези.

Значно зважений та аргументований підхід до проблеми правової ментальності знаходимо у дослідниці цього соціально-філософського феномена А. Бондаренко. На її думку, складний і неоднозначний процес формування українського етносу сприяв розвитку в українському народі двох домінуючих і взаємодоповнюючих психологічних типів – землероба-хлібороба, що вів осілий спосіб життя, і воїна-мисливця, що кочував просторами українського степу. Вона наголошує, що «обидва психологічних типи українського національного характеру дуже яскраво проявлено в правовій ментальності, де вони виражені

як нормативно-правова екстравертність і нормативно-правова інтровертність, з одного боку активна, діяльна позиція, що тяжіє до європейського типу правової ментальності, з іншого – пасивна, конформістська, така, що межує з байдужим ставленням до будь-яких зовнішніх нормативно-правових подразників» [25, с. 11].

Окремо авторка в якості чинника формування правової ментальності виділяє матримоніальні, тобто пов'язані з шлюбом стосунки. Вона звертає увагу на те, що «значення матері у вихованні дітей, забезпеченні наступності звичаїв і норм, її первинна роль у сім'ї... призвели до того, що сімейні цінності, родинні узи відіграють важливу роль в українській ментальності» [25, с. 11].

Вітчизняний правознавець і фахівець в галузі філософії права Ю. Дмитрієнко стверджує, що «ментальність та правова ментальність народжуються з природних та штучних даних, соціально зумовлених компонентів і розгортають картину світу, яка закріплює єдність культурної та культурноправової традиції спільноти. Це своєрідне сприйняття світу формується в глибинах підсвідомості» [64, с. 211]. Щоправда, не зовсім зрозуміло, що мається на увазі під «природними та штучними даними», проте, однозначно можна погодитись з тезою автора про зумовленість виникнення ментальних уявлень факторами навколишнього середовища ареалу проживання етносу.

Досить аргументованою є думка дослідниці феномена ментальності Н. Гнасевич, що на формування ментальності сучасної української нації, у тому числі й правової, вплинув ряд факторів, які сягають ще давніх часів. Саме вони, за її твердженням, наклали свій відбиток і сформували систему загальнолюдських та правових цінностей, які визначають теперішню модель нормативно-правових символів і світоглядно-ідейних образів. Виявляючи ментальні настанови, які мали негативний вплив на формування національної єдності українського народу, Н. Гнасевич спочатку визначає природні та споконвічні, а потім набуті в умовах політичного поневолення [43, с. 17].

ПЕРША ГРУПА До першої групи авторка відносить крайній індивідуалізм, у тому числі й егоцентризм, переважання емоційного, почуттєвого над інтелектом і волею та явно виражені складники селянської психологічної настанови. Вона переконана, що «звідси джерело домінування особистих інтересів типового українця над загальнонародними та державницькими, небажання підкорятися органам державної влади, підозрілість до їх зміцнення, схильність до малих форм організації, до анархізму (громадоцентризму); критиканство, міжусобна боротьба, політична фракційність, хвороби отаманства, бунтарство, прояви зрівнялівки, емоційність при розв'язанні політичних проблем, недостатній розвиток вольових якостей та цілеспрямованості, недисциплінованість, притуплені почуття громадянського обов'язку» [43, с. 17].

ДРУГА ГРУПА До другої групи ментальних настанов, що їх спричинили століття підневільного стану України, авторка зараховує психологічну мімікрійність, формалізм, рецидиви рабської психології, комплекси меншовартості та кривди. Вона наголошує, що «у політичній культурі ці психічні характеристики проявилися в надміру спрощеному сприйнятті політичних явищ і процесів, у недооцінці їх як вирішальних факторів національного життя, в недостатньому усвідомленні корінних потреб та інтересів народу, передусім у значущості власної держави, в некритичному сприйнятті чужоземних політичних цінностей і норм, у невірі в сили власного народу і в покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав, у рабському служінні іноземним правителям, приниженому почутті національної гідності, у кар'єризмі, головно шляхом зради національних інтересів, у проросійських та інших чужинських політичних орієнтаціях» [43, с. 17].

Крім цього, Н. Гнасевич до таких чинників відносить також етноментальну неоднорідність суспільства, породжену тривалою насильницькою розірваністю українського народу, його території між різними державами та спрямованою асиміляцією. Різні ментальні настанови, на її думку, формували і різні типи

політичних цінностей та ідеалів, віддаляли українство від власного культурного коріння [43, с. 17].

Даний підхід не враховує повною мірою чинників стресогенезу вітчизняної правової ментальності, специфіки феномена «радянської ментальності» та інших факторів. Усе ж, він дає досить розлоге і чітке уявлення про зміст основних ментальних настанов українського етносу, зокрема, і у сфері праворозуміння.

Вітчизняний правознавець В. Ковальський указує, що ментальність українського народу обумовлена трансцендентною жіночністю архетипу «Україна», що проявляється у національному характері українців: чуттєвість, емоційність, любов до дітей, швидке інтуїтивне сприйняття сутності складних природних та соціальних явищ, мрійливість, допитливість. За спостереженнями вченого, у несвідомій українській психіці домінує материнсько-жіночий елемент над батьківсько-чоловічим, а звідси, на його думку, – формування репродуктивно-відтворювального, імітативного, а не творчого начала. Він зазначає, що на український ментальний архетип вплинули суспільні процеси радянського періоду, який спотворює національну свідомість, культивуючи таким чином певну правову ментальність. До основних рис «радянської ментальності» автор відносить відсутність волі до покращення долі власними силами («рідна партія про все подбає»), амбіційність («знай наших»), патерналізм («батько про все подбає»), правовий нігілізм («по-людськи краще ніж по закону»), правовий інфантилізм («закон – як дишло»), правовий екстримізм («сила права – це право сили»), анархізм («договори виконує лише слабка людина») тощо.

Певною особливістю, на думку дослідника, також є і те, що позитивні риси правової ментальності суттєво деформуються під час реалізації своєї всесвітньо-історичної місії, як буфера між двома типами цивілізацій – західної, європейської, та східної, мусульманської. Він підкреслює, що «на ментальному рівні це зумовило постійну гіперболізацію зовнішніх чинників, постійне прагнення покласти на них провину за свої численні біди, суцільні негаразди.

Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася в національній правосвідомості як стан людини, що є фактичним хазяїном землі, але через дію зовнішніх, ворожих сил, не може бути її вільним господарем («прийдуть кляті вороги і все попалять»). Саме із цього коріння проростають примирення з негативними явищами, терплячість, зайва сором'язливість, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан громадських справ» [90, с. 26].

Такий підхід розкриває специфіку межового становища ареалу проживання українського етносу, особливості радянської ментальності, деструктивний вплив окремих поведінкових стереотипів на процеси вітчизняного державотворення. Проте, проблема чинників формування правової ментальності в даному випадку також досліджена недостатньо.

Розуміння природи настанов правової ментальності у вітчизняній науці має більш однозначне трактування. Так, дослідниця етнічної ментальності В. Храмова аналізувала уявлення українців про волю, правду, долю, вважаючи саме ці архетипи ключовими для розуміння поведінкових стереотипів етносу. Наприклад, на її думку, «воля – іманента особистості, яка принципово не може розчинитися у спілці з її культом «спільності». Тому українська воля аж ніяк не вичерпується волею приєднання до «спілки», де «патріарх» або ж олігархічна верхівка, нібито усвідомлюючи необхідність, веде до окресленої мети, а на ділі – здійснює економічне і політичне панування...» [244, с. 33-34].

У той же час, з точки зору науковця, «правда об'єднує істину і справедливість. Соціальна справедливість, за традиційним уявленням українців, не має нічого спільного з довічним роїнням у межах общини – роду, того селянського всесвіту, що виступає панацеєю від «космополітичного» інтелігентського життя, від несправедливого соціального прогресу, що виправдовує соціалістичний світоустрій...» [244, с. 33-34].

Солідарний із цим твердженням і Ю. Дмитрієнко, який зазначав, що якісною особливістю правової ментальності українського народу та його

правової культури є те, що його життя підпорядковано одній головній правовій ідеї – ідеї волі, правди, долі [64, с. 213].

Виділення саме таких автоматизмів у науковій літературі є надзвичайно поширеним. Проте, вважаємо, що правова ментальність українського етносу дійсно ґрунтується на змісті трьох базових настанов. Однак уявлення про долю, на нашу думку, скоріше відноситься до морально-етичної, а не правової сфери життя суспільства. Як ми покажемо далі, народна правосвідомість, справді, в окремих випадках виправдовувала скоєння злочину волею долі, але навіть це цілковито не виправдовувало злочинця, дії якого вступали в гостре протиріччя з уявленням про правду-справедливість, яка однозначно завжди була на боці потерпілої сторони. Натомість у якості третього ключового ментально-правового автоматизму ми пропонуємо розглядати братерство-рівність, який відіграв надзвичайно важливу, а подекуди трагічну, роль в історії нашого народу. Отже, у якості ключових стереотипів праворозуміння українців ми пропонуємо розглядати уявлення про правду-справедливість, волю-свободу та братерство-рівність.

Напевно, найбільша кількість публікацій у вітчизняних наукових колах присвячена практичним проявам української правової ментальності, її основним рисам.

Так, відомий вітчизняний філософ М. Попович провідною рисою українців вважав їх волелюбність. Він стверджував, що архаїчне ставлення до волі як до протилежності неволі, а також як до протилежності "злій долі", було однаковим як на «україно-руському» півдні, так і на «великоруському» північному заході і північному сході українських земель. Дослідник переконаний, що «воля» — одне з ключових понять народного світогляду, що співвідноситься з поняттям мир. Згідно з його висновками, у фольклорних текстах і сімейних обрядах мотив волі пов'язується насамперед з дівчиною, з атрибутами дівочтва тощо. Філософ наголошує, що «як і інші прояви владного виміру людського буття, воля-свобода характеризується насамперед через сімейні параметри. Воля, яку має дівчина в рідному домі, у своїй сім'ї, у своєму роду, протиставляється долі,

при цьому гіркій долі-недолі, в чужому домі. Застосувавши ці поняття до спільноти «своїх», маємо волю в миру, а поза своїм миром — гірку долю» [182, с. 243].

Учений зауважив, що свобода-«вольность» у авторів барокових творів аж до Г. Сковороди оспівується як «ліпше і зацнійше добро» і завжди протиставляється «неволі». Але, на його думку, це добро, що може бути здобуте лише власною кров'ю, упродовж віків набуває в Україні насамперед соціальних, а не національних характеристик.

При цьому автор змушений визнати, що «в українських «культурних сценаріях», як і в розумінні волі, переважає незалежність у соціальному плані. Більше того — це незалежність від пана й панського. Воля в першу чергу протистоїть кріпаччині-рабству (неволі)» [182, с. 252].

Інший фахівець у галузі соціальної філософії А. Бондаренко вважає, що специфікою правової ментальності українського соціуму виступає її бінарний характер, який виражається як нормативно-правова екстравертність та нормативно-правова інтровертність.

За твердженням дослідниці, «нормативно-правова екстравертність виявляється з одного боку, як індивідуалізм, активність і раціональність, які в сприятливих умовах проявляються в прагненні до справедливості, до відстоювання своєї честі і гідності, у тому числі і в судовому порядку, з іншого боку, у несприятливих соціальних умовах вона виявляється у правовому ідеалізмі, а також у правовому і політичному екстремізмі. Нормативно-правова інтровертність виявляється, з одного боку, як пасивність, конформізм, інфантилізм і фаталізм, які в сприятливих соціальних умовах проявляються як вірність історичним і національним традиціям і звичаям, патріотизм, толерантність, прагнення до незалежності, рівності і братерства, а з другого боку, у несприятливих соціальних умовах виражаються як байдужість до зовнішніх політичних і правових подразників, відхід в особисте життя, скептицизм, недовіра до можновладців, правовий нігілізм» [25, с.14-15].

Даний підхід є досить дискусійним з огляду на те, що більшість

дослідників української ментальності (М. Юрій, О. Донченко, Ю. Присяжнюк, І. Старовойт та інші) визначають її інтровертивний характер у порівнянні із західною — екстравертивною.

Дослідник теорії та філософії права Є. Мануйлов зазначає, що українській правовій ментальності притаманна така риса, як етатизм (державу розглядають переважно як вищий результат і мету суспільного розвитку). На думку вченого, «надмірна орієнтація на державну владу є характерною рисою сучасної ментальності, яка висвітлює її в ненайкращому світлі порівняно із західною свідомістю й ментальністю. У західній цивілізації особистість більше розраховує на власні сили й можливості, державу ж розглядають як юридичний «арбітр», який чітко й пунктуально охороняє індивідуальну свободу, безпеку, власність своїх громадян і діє згідно з приписами права. В українському суспільстві індивід не володіє тим почуттям позитивної правової відповідальності та обов'язку, який характерний для громадян західноєвропейської демократії, що значно ускладнює загальноукраїнський правовий прогрес» [142, с.48-49]. Разом з тим, автор не згадує, що причиною виникнення цієї настанови є тривала бездержавність українців та сімдесятирічний «комуністичний експеримент» на їх землях, чого більшість європейських націй не зазнали, а отже, таке порівняння є не досить доречним.

Правознавець В. Павловська-Кравчук є одним з провідних вітчизняних дослідників правової ментальності. Вона стверджує, що українській національній правосвідомості властиві унікальні, притаманні лише їй ментальні характеристики, урахування яких є необхідною умовою успішного проведення реформ у державно-правовій сфері. До головних особливостей української правової ментальності, з її точки зору, належать такі як індивідуалізм та відповідність ліберальним цінностям; недбале і негативне ставлення до права і закону, яке одночасно поєднується з правовим ідеалізмом; етатизм; транзитивність, що виявляється у стані «ревізії» юридичних цінностей, норм, інститутів; ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївна ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості і тісний зв'язок із

релігійними цінностями; еклектичність уявлень, ідеологічна сумбурність, непостійність і непослідовність поглядів [171, с. 285-286].

Підтримує попередні тези і Н. Гнасевич, яка наголошує, що ментальність українців має визначальний вплив на такі основні риси їх політичної культури, як волелюбність, демократичність, толерантність, а також утверджує пріоритет особистих інтересів над загальнонародними, політичний конформізм, схильність до анархізму, міжусобної боротьби [43, с. 16].

На думку В. Ковальського, головна закономірність у сенсі феномену ментальності, правової зокрема, полягає у ставленні до влади. На його думку, українці довели, що жодної влади не визнають і жодної довго не витримують. Дослідник зауважує, що «перебуваючи 300 років під польською короною й 350 років під протекторатом Москви, вони залишалися народом, який жив своїм життям. Поняття «влада» ніколи не ототожнювалось на українських землях ні з якою зовнішньою силою, ні з «богом обраною» персоною. Навіть такий авторитет, як Богдан Хмельницький, зобов'язаний був виконувати постанови старшинської ради, яка залишалась головним органом влади» [90, с. 24].

Л. Бойко до домінант української правової ментальності відносить інтровертність, індивідуалізм та релігійність [23, с. 307].

Досліджували проблему правової ментальності й українські історики. Так, патріарх української історичної науки М. Костомаров у праці «Дві руські народності», порівнюючи особливості ментальної державотворчої традиції росіян та українців і наголошуючи на вродженому демократизмі останніх, відзначав, що «в політичній сфері Українці здібні були створити поміж собою добровільні товариства, зв'язані не більш, як того вимагала щоденна потреба, й міцні настільки, наскільки існування їх не шкодило незмінному праву особистої волі; Великоруси старалися спорудити на вікових підвалинах міцне загальне тіло, проникнуте єдиним духом. Перше прямування вело до федерації, але не вдало довести її до кінця; друге повело до одновладдя й до міцної монархії: довело до першого, і збудувало другу» [99].

Відомий історик, дослідник ментальності українського селянства Ю. Присяжнюк, характеризуючи народну правосвідомість цього прошарку, змушений визнати, що пересічний український селянин спрощено сприймав, викривлено розумів, розцінював право, законність, порядки, спільність станових інтересів, був неспроможний протиставити клановості та бюрократизму влади, в тому числі місцевої, що небудь конструктивне. Його безпорадність у разі незаконних дій, свавільних вчинків, а часто й звичайного дармоїдства службових осіб різного рівня, на думку історика, не видається дивною. Така протиправна та аморальна поведінка, на його переконання, значною мірою була типовою для тогочасного українського села, тому знаходила розуміння серед його загалу [188, с. 30].

Історик та правознавець Г. Журбелюк вивчала прояви української ментальності доби козаччини, зокрема в Конституції Пилипа Орлика, і вважає, що її автори, продовжуючи демократичні традиції, ментально притаманні українству, висловили ідею всестанового представництва у владі, тобто створення такого політичного суб'єкта влади, який би міг представляти інтереси станів суспільства... [75, с. 40].

Цю рису вітчизняної ментальності помітив і етнолог О. Нельга, який зазначав, що «демократизм завжди пронизував увесь устрій життя українського народу, ставши суттєвою ознакою його менталітету. Він утілював у собі, з одного боку, засади гуманізму, а з іншого, – волелюбності й рівноправ'я. Ось чому, на його думку, посади гетьмана й усієї козацької старшини були виборними, а не одвічними. Ось чому найважливіші рішення ухвалювалися виключно Радою. Ось чому в походах козаки підкорялися найжорстокішій дисципліні, а між походами могли поводити себе майже розбишакувато і погультяйськи» [158, с. 139].

Окрему групу досліджень правової ментальності представляють етнопсихологи. Наприклад, один із засновників вітчизняної етнопсихології В. Янів наголошує, що українському народові не вистачає охоти шанувати

авторитет [282, с. 227]. Цією рисою він, зокрема, пояснює феномен масового правового нігілізму українців.

Таким чином, більшість дослідників сходяться на думці, що вітчизняна правова ментальність, зокрема і правова, має в своїй основі інтровертивний індивідуалізм, демократизм, анархізм, поєднаний з етатизмом, правовий нігілізм, поєднаний із правовим ідеалізмом.

Надзвичайно негативний вплив на правосвідомість українців та їх державотворення має така риса як правовий нігілізм. Наприклад, А. Бондаренко визначила такі основні причини цього феномена:

а) командно-адміністративна система і феномен радянського права, які ми успадкували і від яких ще не позбавилися;

б) протиріччя між соціально-економічними факторами розвитку суспільства і застарілою законодавчою базою, обтяженою старими стереотипами і установками;

в) недоліки діяльності судової влади і як наслідок — недостатня дієвість системи забезпечення і захисту прав людини;

г) корупція на всіх рівнях не тільки судової, але й законодавчої і виконавчої влади [25, с.14-15].

Проте, дослідниця не взяла до уваги більш глибокі, пов'язані з чинниками стресогенезу та уявленням про правду-справедливість, причини виникнення цього явища.

Є. Мануйлов теж звертає увагу, що «правова ментальність українського суспільства традиційно відрізнялася й відрізняється недбалим і негативним ставленням до права... Прояв нігілізму стосовно соціальної цінності права, на жаль, є специфічною рисою української ментальності... Юридичні цінності в українському суспільстві не сприймали й не сприймають як необхідні для існування й до сьогодні. Навпаки, повсякчасне порушення правових приписів, приховане, а часом і відкрите нерозуміння (а здебільшого — небажання зрозуміти) фундаментальних цінностей правової реальності — усе це і багато іншого є в сутності української правової ментальності проявом жорсткого

юридичного нігілізму, який умовно можна назвати «право-аксіологічним» [142, с.49-50].

Цей вид правового нігілізму, на переконання вченого, є реальною загрозою для духовної культури суспільства. Є. Мануйлов наголошує, що право-аксіологічний нігілізм українського етносу суттєво гальмує розвиток правової культури, права, правопорядку, законності, що на фоні загальної соціальної, духовної, моральної, культурної кризи суспільства й держави лише ускладнює ситуацію в країні... [142, с.49-50]. Однак, автор не досліджує причини виникнення цього феномена та можливі шляхи його подолання.

Особливо важливим для розуміння сутності правової ментальності є вичення народного ставлення до справедливості та правосуддя. Так, для середньовічної європейської ментальності, як відзначає Естер Кoen, був характерний міф про справедливого короля, який дослідниця пов'язує з міфом про старий добрий закон, котрого король свято дотримується «разом зі своїм народом», а не нав'язує його. Тобто, на її думку, в масовій середньовічній свідомості більш притаманною для монарха була функція судді, а не законодавця. У якості доказів у судовому процесі, за твердженням авторки, широко використовувались двобої та ордалії [30, с. 167].

По суті справи Е. Кoen співвіднесла правові джерела, які вивчала, з глибинними архетипами людської підсвідомості: уявленнями про життя та смерть, про «своє» та «чуже», про владу та всесвіт. Аналіз ритуалів, що супроводжували весь хід судової справи, приводить її до висновків, що виходять далеко за межі власне «правосуддя»: середньовічне право виявилось тим перехрестям, на якому зустрілись філософія і література, теологія і фольклор, анатомія і зоологія. Результатом цієї взаємодії, на думку дослідниці, стало створення та існування «понятійної інфраструктури», котра не була ні «вченою», ні «народною», ні «королівською», ні церковною, але загальною і притаманною усім, хто мав справу з судовою процедурою, з судочинством взагалі, тобто практично всім членам соціуму [30, с. 172].

Інший представник західної історичної науки Стівен Франк досліджував ментальну проблему самосуду в російському селі 1870-1900-х років, який на думку автора, у цей період був звичним явищем. Учений виділяє три форми селянського правосуддя: 1) ритуалізований акт, подібний до європейського шаріварі – публічне «зганьблення» і осуд проступку, зазвичай без застосування насилля; 2) покарання за злочини проти власності (крадіжки, викрадення коней, підпали), що передбачали акти насилля; 3) самосуд над відьмаками та ворожками, що також передбачав акти насилля [160, с. 234].

Самосуд у середовищі російських селян, на думку дослідника, не був «беззаконним насиллям». Це була акція селянської громади, спрямована на припинення дій, котрі загрожували порушенням традиційних соціальних відносин чи могли завдати збитків господарству села. Він вважає, що селянський самосуд був формою захисту власного правосуддя перед загрозою впливу міцніючої офіційної культури. Учений наполягає, що самосуд демонстрував общинну автономію, що зберігалась, незважаючи на вікове її пригноблення владою поміщиків та централізованою державною владою. З'ясувалось, що община все ще зберігає виключне право морального контролю за своїми членами і для селян її влада все ще більш авторитетна, ніж місцева державна влада [160, с. 237].

Потрібно зауважити, що в усіх вказаних працях відсутній аналіз причин появи таких правових стереотипів, зокрема, чинників стресогенезу.

Проаналізувавши наукову літературу, присвячену вивченню феномена правової ментальності, можемо зробити висновок, що переважна більшість сучасних дослідників намагається дати визначення поняття «правова ментальність» стосовно українського етносу, відслідкувати її характерні риси та основні настанови, визначити історичні умови формування даного феномена, а також пропонують окремі шляхи подолання деструктивних його проявів. Однак, у науковій літературі практично відсутній аналіз чинників її стресогенезу, відмінностей в ментально-правових настановах жителів окремих регіонів держави та представників різних соціальних прошарків, не достатньо

вивчена проблема новітнього формування поведінкових стереотипів у контексті державотворчих процесів. Відсутні і серйозні розвідки з проблем ментально-правових трансформацій під впливом глобалізаційних та євроінтеграційних процесів, взаємозалежності між інституціоналізацією європейських політико-правових цінностей та подоланням наслідків ментального стресогенезу. Саме тому існує нагальна потреба усунути вказані прогалини.

Висновки до першого розділу

У першому розділі було проаналізовано поняття «ментальність» (систему психологічних домінант сукупності індивідів певного етносу, що проявляється в їх свідомій діяльності, зокрема і державотворчій) та «менталітет» (сукупність свідомих та підсвідомих символів, цінностей, відчуттів та уявлень певного етносу, що практично не проявляються в повсякденній діяльності людини). Розмежовуючи ці поняття, ми визначили, що предметом нашого дослідження буде саме етнічна ментальність. Провівши дослідження, ми з'ясували:

1. Ментальність є невід'ємною складовою менталітету і співвідноситься з ним, як одиничне і загальне, тому в окремих випадках ми будемо застосовувати і цей термін, з метою більш повного розкриття феномену правового відтворення українського етносу.

2. Правовий автоматизм є системою мимовільних, неусвідомлюваних елементів свідомої діяльності людини, специфічних поведінкових настанов, що визначають певну послідовність дій індивіда в тій чи іншій життєвій ситуації (у першу чергу юридично значимій).

3. Обґрунтовано тезу про доцільність розгляду національної правової культури у якості матеріального втілення правової ментальності українського етносу.

4. Оскільки суспільна свідомість, зокрема і правова, містить у своїй структурі правову ідеологію та правову психологію, то до структурних елементів останньої необхідно віднести правову ментальність, що розміщується як на несвідомому, так і на свідомому її рівні.

5. Державотворенням є свідома, цілеспрямована діяльність українського етносу, націлена на формування власної національної держави та забезпечення її життєдіяльності.

Виходячи із сутності та природи правової ментальності, було обґрунтовано можливість її визначення як сукупності стійких структур глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що формують устремління, нахили, орієнтири, поведінкові автоматизми людей у сфері праворозуміння та юридично значимої діяльності, загально визнані етико-моральні та правові цінності конкретного етносу, суспільну юридичну психологію в її повсякденному діяльносному прояві. У данному соціально-філософському феномені умовно ми виділили три рівні: психоенергетичний (поле), архетипний (образи) і логічний (поняття).

Щодо методології дослідження, то пріоритет у дисертації надається екзистенційно-антропологічному підходу, підґрунтям якого є інтерсуб'єктивність. У процесі дослідження використовувалися:

- принципи системності, цілісності, єдності історичного і логічного, детермінізму, розвитку і взаємозв'язку, які визначили методологічний інструментарій дисертації;
- порівняльно-критичний аналіз розвитку різних напрямків дослідження паттернів правової ментальності дав змогу не тільки всебічно їх розглянути, але і виявити прогалини в даних дослідженнях;
- екзистенційно-феноменологічний підхід при розкритті сутності та факторів формування правової ментальності українського етносу в контексті державотворчих процесів;
- методи структурного функціоналізму й синергетики при аналізі української правової ментальності в процесі розбудови державно-правових та соціальних інститутів;
- герменевтичний метод при встановленні місця правової ментальності у новітньому процесі формування архетипів українського етносу у галузі політики і права;

- метод моделювання при формуванні та пошуках оптимальної моделі побудови національної держави в контексті змісту політико-правових архетипів вітчизняного етносу;
- метод аналізу дав змогу розкласти правову ментальність вітчизняного етносу на окремі складові та розглянути їх окремо один від одного та від даного феномена;
- метод конкретизації сприяв здійсненню мисленнєвого шляху від абстрактних уявлень та ідей у сфері праворозуміння до їх конкретного втілення у повсякденному бутті та діяльності людини, а також процесі державотворення;
- порівняльно-історичний метод дав змогу вивчити поведінкові настанови етносу на різних етапах його історичного розвитку, прослідкувати їх еволюцію та співставити з сучасними уявленнями про державу і право, що побутують у вітчизняному соціумі.

Проаналізувавши наукову літературу, присвячену вивченню феномена правової ментальності, ми прийшли до висновку, що переважна більшість сучасних дослідників намагаються дати визначення поняття «правова ментальність» стосовно українського етносу, відслідкувати її характерні риси та основні архетипи, визначити історичні умови формування даного феномена, а також пропонує окремі шляхи подолання деструктивних його проявів. Наприклад, при розгляді чинників формування ментальності більшість вчених виділяє культурулогічні та матеріальні фактори, які необхідно розглядати комплексно. До основних архетипів вітчизняної правової ментальності українські вчені відносять волю, правду, долю. На противагу цьому підходу ми пропонуємо розглядати основні ментально-правові паттерни українців у комбінації правда-справедливість, воля-свобода, братерство-рівність.

Однак, у науковій літературі практично відсутній аналіз чинників її стресогенезу, відмінностей у ментально-правових настановах жителів окремих регіонів держави та представників різних соціальних прошарків, не достатньо вивчена проблема новітнього формування поведінкових стереотипів у контексті державотворчих процесів. Відсутні і серйозні розвідки з проблем ментально-

правових трансформацій під впливом глобалізаційних та євроінтеграційних процесів, взаємозалежності між інституціоналізацією європейських політико-правових цінностей та подоланням наслідків ментального стресогенезу. Саме тому існує нагальна потреба усунути вказані прогалини.

Правові автоматизми українського етносу протягом століть формувалися в процесі його історичного розвитку. Деструктивний вплив на формування його поведінкових стереотипів у сфері праворозуміння мають чинники стресогенезу вітчизняної правової ментальності. Одним із наслідків їх дії стало формування таких контрпродуктивних у державотворчому дискурсі настанов, як правовий нігілізм, поєднаний із правовим ідеалізмом, анархізм, поєднаний з етатизмом, абсентеїзм та громадянська пасивність, глибокі корупційні традиції та непотизм, а також ряд інших правових та політичних шаблонів.

РОЗДІЛ 2.

СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ СПЕЦИФІКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

2.1. Стресогенез як смислогенеруючий чинник формування української правової ментальності

Визначивши сутність правової ментальності, проаналізувавши принципи і методи її вивчення та накресливши основні напрямки її дослідження, з метою реалізації мети та завдань даної роботи, необхідно розглянути основні фактори формування цього соціально-філософського феномена.

У даному контексті доцільно з'ясувати, які саме чинники зумовлюють формування правових автоматизмів українського етносу. Наприклад, з точки зору Р. Додонова, для того, щоб ментальність змінилась, необхідні настільки сильні подразники, що їх вплив може не витримати стійкість існуючої етносистеми. Він вважає, що зі зміною менталітету змінюється і сам етнос, але якість таких змін складається з кількісних накопичень мікроанаомалій у процесі адаптацій людей до зовнішніх умов. Посилаючись на розвідки Л. Гумільова, вчений стверджує, що між зовнішнім подразником і появою доступних для спостереження в історичній ретроспективі психологічних стереотипів членів етнічної спільноти проходить не менше 150 років [65, с. 143]. Та дослідник, разом з тим, неодноразово згадує феномен «радянської ментальності», яка, очевидно, не могла формуватися впродовж такого тривалого часу, а, отже, стає зрозумілим, що поведінкові автоматизми (принаймні деякі з них) формуються у значно коротші хронологічні проміжки.

Щоб обґрунтувати цей висновок, необхідно розглянути категорію часу у соціально-філософському контексті. Так, за визначенням вітчизняного дослідника В. Вагуріна, час – це «впорядкована течія енергії різної густини, притаманна всім великим формам матерії і така, що зумовлює різницю

швидкості їх еволюції. При цьому густина енергії часу стрибкоподібно зростає на кожній швидкій стадії еволюції самоорганізації найбільш складних форм матерії» [28, с. 22-23].

Західний соціолог П. Штомпка слушно зазначав, що в соціальних змінах час проявляється в двох іпостасях. Перш за все, він може слугувати свого роду зовнішньою рамкою для виміру подій та процесів, впорядкування їх хаотичного потоку таким чином, щоб людина могла орієнтуватись та координувати соціальні дії. Це, на його думку, – «кількісний час».

Але вчений виявив і іншу іпостась часу в соціальних змінах: час пов'язаний із соціальними змінами як внутрішня, іманентна, онтологічна властивість подій та процесів. Це, за твердженням автора, «якісний час», що визначається природою соціальних процесів. Коли ми розглядаємо які-небудь соціальні процеси, то, за його спостереженнями, бачимо, що вони виявляють різні часові якості [274, с. 71-72].

Таким чином, можна виділити астрономічний (звичний для повсякдення індивіда) та соціальний (історичний) час, що сприймається лише великими соціальними організмами і який є найбільш значимим у контексті даного дослідження.

Погоджуємося з тезою вітчизняного філософа А. Лоя, що міра тривалості процесів в історичному часі змінюється з розвитком суспільства і є величиною відносною. Він зауважує, що «тут не мають сенсу самі по собі такі одиниці відліку історичного часу, як рік, століття, тисячоліття. Одиниці історичного часу співвідносяться не з абсолютними хронологічними масштабами, а з помітними зсувами та змінами в середовищі соціальних процесів, тут в якості одиниць відліку фігурують поняття «формація», «епоха». Тривалість історичного часу виявляється різною для різних формацій, епох, систем, оскільки хронологічно за один і той час вони проходять різні шляхи розвитку» [136, с. 13-14].

В. Вагурін доречно зауважує, що напруженість та робота енергії соціального часу напряду залежить від ступеня ускладнення соціальної матерії

– від характеру суспільного устрою, від рівня розвитку демократії, від гостроти конкуренції в політичній та економічній сферах, від культури населення, від створення сприятливих умов творчої праці та інших факторів [28, с. 25]. Наприклад, останні події та процеси у вітчизняному соціумі (революційний виступ 2013-2014 року, анексія Криму та військові дії на Сході країни, зміна вектору зовнішньополітичного та цивілізаційного руху на європейський, початок структурних реформ тощо) зумовили прискорення протікання соціального часу і на вітчизняних теренах.

А.М. Лой наголошує, що в переломні моменти людської історії (революції, соціальні катаклізми і т.д.) спостерігається більш висока «густина» часу в порівнянні з повсякденням [136, с. 20]. Крім того, на його думку, в процесі росту культурно-історичного досвіду в цілому від епохи до епохи протікання часу для поколінь людей «уповільнюється» з точки зору його освоєння, переробки і накопичення: за один і той самий проміжок календарного часу люди сучасної епохи, особливо в епоху НТР, «проживають» набагато більше, ніж століттям раніше [136, с. 27]. Згідно з дослідженнями, наведеними В. Вагуріним, глобального прискорення світового розвитку соціальної матерії, один мільйон років в палеоліті є еквівалентним сорока рокам в наш час, тобто прискорення складає $2,5^5$ рази [28, с. 24].

Таким чином, правові автоматизми українського етносу формуються протягом певного проміжку соціального часу під впливом потужних факторів його суспільно-історичного розвитку. Процес творення політико-правової ментальності українського етносу під впливом подій, явищ, процесів його суспільно-історичного розвитку, а також факторів географічного розташування та особливостей навколишнього природного середовища, що надзвичайно болісно сприймаються соціальною спільнотою і, як наслідок, зумовлюють трансформації в змісті її настанов, визначимо як ментальний стресогенез. У XX-XXI століттях, внаслідок прискорення процесу протікання соціально-історичного часу, спостерігається й активізація стресогенезу.

Відслідковування стресогенезу вітчизняної правової ментальності та деформацій, які він спричинив, має і значне практичне значення, зокрема дозволяє прогнозувати наслідки тих чи інших соціальних процесів чи проведення реформ в державотворчому дискурсі.

Джерела стресогенезу українського етносу поділяють на екзогенні і ендогенні. До екзогенних джерел українські етнопсихологи та дослідники ментальності О. Донченко та Ю. Романенко відносять, наприклад, безперервні навали різноманітних за походженням агресорів (татарських, польських, російських, німецьких) та всілякі спроби акультурації ними українства [66, с. 209]. До ендогенних чинників, на їх думку, можна зарахувати різноманітні міграційні процеси, що породили маргінальність та зраду українськими керманичами свого народу [66, с. 210-211].

Вважаємо, що доцільною є подача чинників стресогенезу правової ментальності українського етносу в порядку їх хронологічного виникнення.

Першим джерелом стресогенезу українців стало географічне розташування їх ареалу мешкання, його так зване «межове» становище, на кордоні між цивілізаційним Сходом і Заходом. Варто відзначити, що дію цього фактору важко обмежити певним хронологічним періодом. Якщо виходити з того, що процес формування українського етносу почався з середини XIII століття (орієнтовно після монголо-татарської навали), то чинник межового становища українських етнічних земель впливає на процес формування ментальності українців з початку зародження цієї соціальної спільноти і продовжує діяти до сьогодні. Проте, не варто відкидати і ту обставину, що даний фактор значною мірою обумовлював і ментальність історичних попередників українців – слов'янських племен, руського етносу тощо, адже вітчизняна правова ментальність не виникла на порожньому місці, а була значною мірою «успадкована» від них.

Основними його проявами є: міграції різноманітних етносоціальних спільнот, що могли здійснюватись як мирним шляхом, так і у вигляді військових вторгнень, які супроводжувались конфліктами з місцевим

населенням та частковою чи повною його асиміляцією (у різні історичні часи на українських землях оселялись кімерійці, скіфи, сармати, гуни, готи, греки, слов'яни тощо); військові вторгнення, що не мали мети заселення території автохтонного населення, а носили характер загарбницьких чи грабіжницьких походів (сюди можна віднести періодичні вторгнення хозар, печенігів, половців, монголо-татарську навалу, набіги кримських татар та інших татарських орд, військові операції польських, турецьких, російських військ різних часів, шведське вторгнення 1708 року, певним чином межовим становищем українських земель (їх геостратегічним значенням) обумовлені і військові дії на їх території в період I та II світових війн, а також гібридна агресія 2014 року; торгівельні контакти (пролягання торгового шляху «із варяг у греки», наявність значної кількості судноплавних річок, відносно розвинена інфраструктура сучасності мали наслідком інтенсивний торговий обмін з іншими етносами); культурний обмін із сусідніми спільнотами, що суттєво позначився на мові, релігії, культурі, ментальності українців.

Найбільш відчутний вплив на стресогенез мали військові вторгнення різноманітних соціальних спільнот на вітчизняні терени. У результаті дії даного фактору буття місцевого населення на цих землях супроводжувалось постійною смертельною небезпекою, очікуванням військової інтервенції, що докорінно змінює звичний побутовий уклад. Очевидно, саме під впливом проживання на «цивілізаційній межі» в українській народній свідомості виникає критичне ставлення до будь-якої праці, адже «ворог прийде – все одно все попалить». Це дає підстави вітчизняним філософам та історикам визначити результативну (інтегральну) функцію Великого кордону як прозорого бар'єру між війною і миром з перевагою у часовому вимірі воєнних конфліктів між мирними перепочинками [218, с. 32].

У цій екзистенційно-межовій ситуації, на думку українського етнопсихолога та філософа діаспори О. Кульчицького, «були можливі два типи реакції мешканців неспокійних земель: «*vita maxima et heroica*» авантюрно-козацького життєвого стилю і «*vita minima*» – поведінка «анабіотичного»

стилю, притаєння існування. Використовуючи останню рятувалися, за народними переказами, від загибелі наші предки, заховавшись від ворога в озерах і вдихаючи повітря через стебла очерету. Перша форма в своєму ідеальному продовженні, – призводила до виникнення «ентузіастичної компоненти» в етнічній ментальності, друга – до «стилю приховуваності», тобто звуження сфери контактів із зовнішнім світом, до «відступу в себе», і тим самим, до формування відповідних світосприймаючих домінант» [115, с. 16-17].

Крім того, розташування на межі цивілізованого світу створювало моральне виправдання для «втечі» від «офіційного» соціуму, поза межі державного та суспільного життя, стимулювало почуття свободи від деяких суспільних норм та стереотипів. Найбільш типовими серед них соціальний психолог О. Мостяєв зазначає схильність до насильства, грабунків, порушення моральних норм [153, с. 20]. Такий втікач не визнавав над собою жодної влади, його дії, зокрема, об'єднання в невеликі групи таких самих уходників, ставали його особистим вибором та життєвим шляхом. Слушною є думка О. Мостяєва, що уходництво стимулювало водночас як раціональні елементи світовідчуття, так і ірраціональні. Він акцентує увагу на тому, що з одного боку підтримувалась раціональність, що виявлялась у прагненні до планування, передбачення, систематичності у вчинках, а з іншого, спостерігається тенденція до швидкої зміни під їх впливом емоцій та афектів [153, с. 21].

За визначенням О. Донченко та Ю. Романенко, розташування між Сходом та Заходом призводить до маргіналізації України, що має такі прояви:

- а) послаблення інтегрованості нації, персоналістичний тип національної психоідентифікації;
- б) поліцентричність поведінки, інтелектуальна та емоційна амбівалентність, соціокультурний еkleктизм [66, с. 214-215].

На цьому ментальному підґрунті постали такі негативні явища українського буття, як анархізм, абсентеїзм, громадська пасивність. В останні роки перед гострою зовнішньою загрозою значна частка вітчизняного соціуму виявила абсолютну пасивність, легковажність і навіть відверту антидержавну

позицію, що проявлялось в ухиленні від мобілізації, самовільному залишенні своїх позицій військовослужбовцями, недбалому ставленні до власних обов'язків і в різноманітних формах співпраці з ворогом. Проте поряд з такими ганебними фактами маємо приклади беззаперечного героїзму та самозречення, безпрецедентної підтримки армії з боку населення, масові вияви патріотизму. Усе це, безперечно, є проявом історичного досвіду українського етносу, отриманого ним протягом століть перебування «на межі» та еклектичної деформованої української ментальності.

Другим важливим фактором стресогенезу вітчизняної правової ментальності є багатовікова відсутність власної національної держави, що стала логічним наслідком того ж таки межового становища та сформованої під його впливом громадянської пасивності етносу. Так, український політолог та філософ у еміграції Б. Цимбалістий доречно зауважує, що «через брак власної державності не могло витворитися почуття довір'я між громадянами і провідною верствою, не вирощувалися ті громадянські чесноти, що є надзвичайно важливими для тривалого громадянського життя: почуття лояльності до своєї влади; толерантність до суперечностей в ім'я національної згоди; готовність до співпраці, не зважаючи на всі розбіжності, тобто до компромісу; і врешті — взаємне довір'я між громадянами. Навпаки, бездержавність стала психологічною категорією, тобто рівнозначною з невмінням створити власну владу та її вдержати» [248, с. 13]. Відсутність власної держави зумовила заперечення українцями державності як такої, навіть після здобуття Україною незалежності у 1991 році.

Український етнолог М. Юрій наголошує, що «втеча» українців від суспільного життя до природи є в певному сенсі втратою свого «я», пораженством, рисою ментальності, яка так чи інакше притаманна багатьом генераціям бездержавного українства, багатомільйонної нації, що протягом усієї історії мала лише фрагментарну державність, а відтак не знаходила можливостей для самореалізації» [277, с. 197].

Найбільш небезпечним наслідком тривалої бездержавності стало несприйняття українським етносом будь-якої влади, держави як такої (тепер уже власної) та норм поведінки в соціумі, санкціонованих цією державою. Це значною мірою зумовило невисокий рівень довіри громадян до проведених останнім часом реформ (національної поліції, системи правосуддя та місцевого самоврядування, медичної та освітньої реформ, скептично населення ставиться і до діяльності влади у сфері боротьби з корупцією).

Як слушно зазначав із цього приводу український філософ В. Липинський, «Ми — всі мешканці України — не єсть громадянством поневолені; ми — громадянство недержавне. Це значить, що ми держави, як реального втілення нашої окремішності, не маємо не тому, що ми всі хочемо її мати, але нам якась зовнішня чужоземна сила в цьому заважає. Держави ми не маємо тому, що ми не уміємо самі в собі хотіння своєї власної держави розвинути, його в цілیم нашім громадянстві розбудити і це хотіння, відповідним методом його організації, своїми власними місцевими силами здійснити» [129].

Досить поширеним явищем внаслідок дії фактору тривалої бездержавності стали абсентеїзм та повна байдужість до вирішення нагальних державних справ. Отже, за певних умов та у визначені моменти часу, наші співвітчизники можуть демонструвати неабияку громадянську активність. Подібний сплеск народної енергії можна було спостерігати і в 2004 та 2013-2014 роках. Однією з причин цієї активності можна вважати порушення діючою владою загальновизнаного принципу справедливості, у результаті чого владна еліта втратила легітимність в очах носіїв етнічної ментальності.

Третій фактор вітчизняного ментального стресогенезу — тривале перебування українського селянства, що є основним носієм етнічної ментальності, зокрема правової, у стані особистої несвободи в другій половині XVIII-першій половині XIX століття, джерелом якого став зовнішній чужорідний суб'єкт — Російська держава. За слушним твердженням англійського філософа А. Тойнбі, коли жива істота скривджена порівняно з іншими представниками свого роду внаслідок втрати певного органу або

відчуття, вона, як правило, відповідає на це лихо, вдосконалюючи якийсь інший орган або вигострюючи якесь інше чуття, аж поки здобуває перевагу над подібними до себе в цьому іншому полі активності і в такий спосіб надолужує втрачене в першому. Сліпі, наприклад, володіють куди гострішим чуттям дотику, аніж люди, спроможні бачити предмети очима. За цією ж таки аналогією, на думку філософа, «коли в людському суспільстві якась група чи клас зазнає гноблення справедливого чи несправедливого, з власної вини чи з вини інших членів суспільства, в якому вона живе, вона схильна відповідати на утиски або цілковиту заборону займатися тією чи іншою діяльністю, концентруючи свої зусилля десь-інде, і домагаючись там надзвичайних успіхів. Найпоширенішою формою такого соціального гноблення було рабство (кріпацтво)» [230, с. 133-134].

Відсутність будь-яких громадянських прав і навіть особистої свободи спонукало селянський прошарок до подальшого занурення у власний внутрішній світ, що спричинило вибуховий розвиток народної культури, неймовірне піднесення особистого селянського господарства (навіть в умовах відсталого поміщицько-кріпосної системи) тощо. Натомість ментальною спадщиною кріпосницького періоду стали поглиблення громадянської пасивності, байдуже ставлення до особистих та громадянських прав індивіда, галопуючий ріст корупції, нарешті негативне сприйняття свободи як соціально-правової цінності, за термінологією Е. Фрома, «втеча» від неї. У глибинній свідомості українських селян формувався образ «доброго царя та поганих панів», що зумовив поглиблення етатизму та патерналіської ментальності, наслідки яких ми відчуваємо і сьогодні.

За свідченням істориків, твердження про істотне покращення добробуту селян в Україні після реформи 1861 р. є безпідставним, адже хоч офіційна влада і декларувала свою турботу про підвищення рівня життя сільського населення, але через обмеження його прав у сфері землеволодіння фактично прирекла на ще більшу матеріальну скруту, ніж за часів кріпосництва [152, с. 11]. Так особисте звільнення селянства також стало своєрідним стресом для українців,

що певним чином можна порівняти з негативним впливом на свідомість окремих суспільних верств розпаду Радянського Союзу у 1991 році. Після ліквідації кріпосного ладу селянам довелося самотійно дбати про свій добробут, сплачувати викупні платежі, вступати у різноманітні відносини з державно-бюрократичним апаратом, а отже, така жадана в кріпацтві особиста свобода як філософська, так політико-правова цінність поступово усвідомлюється як тягар. Оскільки до 20-30-х років XX століття селянство складало 80 % населення, то цей поведінковий стереотип поступово стає етнічним.

Особливо негативний вплив на українську правову ментальність у контексті вітчизняного державотворення здійснило перебування українських земель у складі СРСР, що позначився небаченими масштабами репресій, штучними голодоморами, світовою війною та цілеспрямованим руйнуванням етнічних культури та традицій.

Не можна не погодитись з думкою видатного правозахисника та правознавця Р. Лемкіна, що «радянське керівництво, завдало по українському етносу ряд ударів:

1. Спрямований на інтелігенцію – мозок нації – щоб паралізувати решту організму. У 1920-му, 1926-му, і знову в 1930-1933 роках учителі, письменники, митці, мислителі і політичні діячі були убиті, ув'язнені або депортовані;

2. Між 1926 і 1932 роками відбувся наступ на духовну інтелігенцію – священнослужителів;

3. Проти селян-хліборобів – хранителів національних традицій і духу України. Протягом 1932-33 рр. 5 мільйонів українців полягло від голоду;

4. Фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі» [127, с. 38-40].

Варто підкреслити, що основним об'єктом свідомого нищення стали два соціальні прошарки – селянство та інтелігенція. Перший традиційно виконував функції «консервування», збереження етнічної ментальності, зокрема і

політико-правової. Другий – це когорта науковців, митців та інтелектуалів, які, усвідомлюючи усі вади вітчизняної народної свідомості намагались її «корегувати» через систему освіти, науки, масову культуру. Таким чином, радянське керівництво цілеспрямовано здійснило ряд заходів по трансформації поведінкових автоматизмів українців, перетворення їх на «радянських людей» з «радянською правовою ментальністю». Наслідки такого «соціального експерименту» для правової та політичної ментальності українського етносу нині ще важко оцінити. Певною мірою його згубні прояви українці відчули під час подій 2014 року в Криму та на Південному Сході країни, коли не стільки російська, скільки «радянська» ментальність мешканців цих регіонів зумовила протестні настрої і перехід їх на бік агресора як реакцію на акції протесту в Києві.

Пік цих етнопсихологічних деформацій припадає на 1930-40-і роки, коли розгорнулася хвиля терору, що нівелювала загальновизнане уявлення про справедливість та правосуддя. Показовими в цей період, на думку відомої дослідниці історії політичних репресій Я. Верменич, були «особливий, із виразними ознаками постійного страху й екзальтації «обраних», стан суспільної свідомості, і сформована на цій основі «ідентичність пристосування» [32, с. 111]. Авторка наголошує, що в її основі – самопочуття людини й соціуму, сформоване існуванням протягом десятиріч в умовах жорстоких соціальних експериментів, де цінність окремого людського життя не мала ані найменшого значення (або й штучно перетворювалася на антицінність, якої варто якнайшвидше позбутися)»[32, с. 111]. Тривалий період постійного страху перед необґрунтованим переслідуванням з боку державної влади прискорювали формування в українців поведінкових стереотипів громадянської пасивності, пристосуванства, донощицтва, правового нігілізму та інших деструктивних в державотворчому дискурсі ментально-правових настанов.

Наприклад, російський публіцист, десидент та колишній в'язень концтабору О. Солженіцин зазначав, що підстави арештів громадян в той час ніяк не співвідносились з нормами чинного законодавства, а їх кількість

вражала уяву. Автор описує кілька випадків вчинення «злочинів проти держави». Зокрема, «швець, відкладаючи голку, вколов її, щоб не загубилась, у газету на стіні із світлиною Кагановича і потрапив на його око. Клієнт бачив. 58-а, 10 років. Продавець, приймаючи товар від експедитора, записувала його на газетному аркуші, іншого паперу не було. Число шматків мила опинилось на лобі товариша Сталіна. 58-а, 10 років. Тракторист Знаменської МТС утепив свій зношений черевик агіткою про кандидата на вибори у Верховну Раду, а прибиральниця проявила пильність (вона за ті агітки відповідала) ... Контрреволюційна агітація, – 10 років [213, с. 563].

У самих виправних таборах адміністрація тісно співпрацювала з так званими «соціально-близькими» (кримінальними злочинцями), котрих відверто нацьковувала на «соціально-чужих», тобто політичних в'язнів. Небачених масштабів у табірному житті набули крадіжки, зґвалтування та вбивства, що, як правило, жодним чином не каралися. Надзвичайно тривалі терміни ув'язнення в таких таборах (25, 50 та більше років) робили людське життя не лише маловартісним, але й обтяжливим. Особливо гостро більшість в'язнів переживала факт абсолютної необґрунтованості свого засудження. О.Солженіцин про тогочасні настрої писав: «Невинна людина!» – ось головне відчуття того ерзацу політичних, котрих нагнали в табори. Вірогідно, це небувала подія в світовій історії в'язниць: коли мільйони арештантів усвідомлюють, що вони – праві, всі праві і ніхто не винен» [213, с. 571].

Така політика радянського керівництва завдавала потужного удару по етнічному уявленні про правду-справедливість. Можливість бути в будь-який момент репресованим «просто так» без будь-якої фактичної чи юридичної причини досить швидко перетворювало громадян СРСР на «гвинтики в державному механізмі країни рад». Крім того, за ініціативи владної еліти в цей період широко розповсюджуються доноси в «компетентні» органи» серед сусідів і, навіть, близьких родичів, що мало на меті завдання удару по традиційній схильності українців до «малих форм» соціальної організації, чільне місце серед яких посідала родина.

Масштабні репресії супроводжувались цілеспрямованим руйнуванням вікових традицій українського етносу. Як відзначає дослідниця історії шлюбу та сім'ї в цей період Т. Лахач, «поступово особисте життя, мораль і побут потрапляли під суворий контроль партійних суспільних органів. Принципи партійного життя розповсюджувалися на шлюбно-сімейні відносини й регламентували їх. Суспільне обговорення проблем розлучень, шлюбної й позашлюбної народжуваності, сексуальних зв'язків, ставлення до релігії знаходило обговорення в численних довідках та протоколах. Хрестини уподібнювались до мітингів робітничих колективів і були далекі від сімейно-побутових обрядів» [122, с. 74-75].

Виявляючи причини боротьби із сімейними традиціями й насадження нового побуту та обрядовості, авторка акцентує увагу на тому, що державна ідеологія в цьому напрямку відображалася в прагненні змінити механізми соціального наслідування, бо їх збереження забезпечувалося в сім'ї шляхом передачі від покоління до покоління стереотипів поведінки і зразків культури [122, с. 91]. Тобто, у цей період методично впроваджувалася цілеспрямована державна політика, метою якої стала трансформація надзвичайно важливого соціального інституту родини, що в усі часи виступав підґрунтям для формування правової ментальності українців, слугував основним джерелом передачі їх історичного досвіду з покоління в покоління.

У комплексі з масовими репресіями, політична еліта радянської доби в якості інструменту для зміни психологічних настанов етносу не зупинялась перед застосуванням так званих штучних голодоморів, сутнісною характерною рисою яких є безпосередня участь державних інституцій в організації голоду. Зазначимо, що в нашому дослідженні ми свідомо залишаємо поза розглядом питання цілеспрямованого використання владних повноважень чи, імовірно, в силу власної недолугості. Особливо тяжкі наслідки мав Голодомор 1932-1933 років. В даному випадку основною жертвою такої політики стало селянство – головний носій традицій та ментальності українського народу. Відома дослідниця Голодомору О. Стасюк зазначає, що «українське село до

колективізації не знало крадіжок, адже у свідомості селян завжди домінувала повага до чужої праці. Підтвердження цього— значна кількість свідчень очевидців Голодомору, які стверджують, що навіть під час жорстокого голоду селяни «хати і сараї не запирали, бо люди не грабували, просто ходили і просили». Вишукуючи різні шляхи порятунку, селяни дуже рідко вдавались навіть до жебрацтва. Ті, котрі пережили Голодомор у дитячому віці переказують, що «красти боялись, просити стыдались, робити – не могли» [216, с. 74].

Проте масова смертність, особливо дитяча, від недоїдання примушує українських селян відмовитися від притаманного їм пійтету перед приватною власністю – результатами чужої праці, що так високо поціновувалася народом. Крадіжки та пограбування часто супроводжувалися насильством, зокрема і вбивствами. Та ж О. Стасюк переконана, що радянська влада свідомо створила такі умови, за яких соціально-правові норми втрачали будь-який сенс. Про деформацію цих норм, на її думку, свідчить масове поширення в роки Голодомору самосудів голодних людей, котрі різними шляхами намагалися добути собі та своїм рідним хоч якісь харчі... [216, с. 77]. Таким чином, у широкого загалу культивувались звірячі інстинкти, які ставили на меті знівелювати будь які гуманістичні цінності та християнські чесноти, набуті в ході цивілізаційного розвитку людства, а власне штучний характер голоду стає одним із інструментаріїв, яким радянське керівництво цілеспрямовано намагалось знівелювати в народній правосвідомості уявлення про різницю між злочином та правом, що передавалася до прийдешніх поколінь українців у процесі їх родинного виховання.

Масштаби травми для правової ментальності українського етносу завдану Голодомором 1932-1933 років, важко переоцінити. За слушним твердженням соціального психолога О. Обушного, унаслідок катастрофічного вимирання живих і прискореного збільшення числа ненароджених було порушено міжпоколінну передачу етнокультурної інформації, соціокультурного досвіду, що перервало історичну пам'ять, етнокультурну й етнопсихологічну

спадкоємність на постгеноцидних українських теренах. Вчений доречно зауважує, що у зв'язку із цим Україна втратила не тільки цінні етнокультурні надбання минулого, але і багатовіковий самоорганізаційний і суб'єктивний досвід українського селянства. Були деформовані процеси етнозбереження та націєтворення [161, с. 42].

Такі деформації, звісно ж, не могли не позначитись і на українській етнічній ментальності, у тому числі і правовій. Глибину та зміст цих трансформацій етнічних стереотипів яскраво ілюструють проведені різноманітними соціологічними службами дослідження. Наприклад, протягом 2003-2008 років дослідницька група Центру українознавства Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка провела анкетування 1000 громадян України, яким у 1932-1933 роках було від 1 до 7 років. 500 з них жили на українських теренах, де був організований штучний Голодомор (перша група) і 500 на українській етнічній території, яку Голодомор не зачепив (друга група).

Результати дослідження, опубліковані О. Обушним, продемонстрували, що представники першої і другої груп відрізняються за такими характеристиками:

- наявність неусвідомленого комплексу меншовартості – 78% респондентів з першої групи і 32% респондентів з другої;
- респонденти пережили смерть своїх батьків, братів і сестер в роки Голодомору - 76% і 0% (відповідно);
- наявність радянських стереотипів («быть как все», «не высовываться», «не быть националистом», радянська одностайність, вірність ідеалам «пролетарського інтернаціоналізму» тощо) - 75% і 23%;
- схильність до конформізму - 75% і 20%;
- високий рівень тривожності - 73% і 12%;
- низький рівень суб'єктності - 72% і 19%;
- високий рівень самоактуалізації - 69% і 35%;
- низький рівень домагань - 66% і 33%;
- неадекватна самооцінка - 65% і 46%;

- відчуття відчуження від України та її національних інтересів - 63% і 7%;
- наявність українофобських настановлень - 63% і 3%;
- домінування поведінкових тенденцій уникнення - 60% і 21%;
- домінування депресивних настроїв - 59% і 11%;
- низька самоефективність - 57% і 17%;
- респонденти виховувались в інтернатах і дитячих будинках – 56% і 8%;
- наявність фобійних розладів - 55% і 7%;
- наявність внутрішньоособистісних конфліктів - 53% і 10%;
- наявність «втечі від реальності» - 52% і 33%;
- регресія поведінки (перехід на попередній рівень розвитку), що унеможливорює адекватність дій у нових умовах - 51% і 20%;
- наявність психосоматичних розладів - 50% і 20% [161, с. 42].

Наведені факти яскраво свідчать про глибокий слід, що залишили голодомори в колективній пам'яті українського народу та безліч деструктивних поведінкових автоматизмів, що сформувалися під впливом тих подій не лише у свідомості безпосередніх жертв геноциду, але і в ментальності їх нащадків. У спадок від тих часів українці отримали поглиблений правовий нігілізм, схильність до донощництва, несприйняття людського життя як найвищої соціальної цінності, новий рівень корупційних традицій та патологічну неспроможність до захисту власних прав, особливо від посягань з боку держави.

Результатом сукупності цих факторів стала поява нового світоглядного феномена – ментальності *homo soveticus*, що не зник після розпаду радянської імперії. «Советська людина» у пострадянському просторі, на слушну думку дослідниці процесів рецепції комунізму в сучасний український побут В. Хархун, чітко вписана у відповідну картину світу, у так зване «советське», яке визначає советизм як корпус ідеологем та їхнє інституційне оприявлення, советськість як онтологічний критерій, морально-етична парадигматика та комплекс характеристичних поведінкових ознак, советчина як територіально-психологічний ареал побутування [243, с. 62]. Масові репресії та

безпрецедентні за масштабами штучні голодомори призвели до поглиблення в українському соціумі громадянської пасивності, патерналізму, правового нігілізму та інших деструктивних в державотворчому дискурсі психічних настанов.

Проте, найбільш негативним наслідком «комуністичного експерименту» стала фактична відмова значної частки населення від власної етнічної ідентичності, національних свят, звичаїв та традицій на користь їх сурогатних замінників із «світлого комуністичного минулого». Так, за даними опублікованого вітчизняним соціологом Ю. Тищенко в брошурі «Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» соціологічного дослідження, станом на 2010 рік кількість тих громадян України, що дотримувались радянських норм і традицій складала таку величину: інколи до них вдаються 33% опитаних, часто – 24,8%, завжди – 8,3%, ніколи – 17,7%, не визначилися з відповіддю 16,2% респондентів. Число тих, хто завжди у повсякденному житті дотримується радянських норм і традицій перевищує число тих, хто живе за правилами, сформованими після проголошення незалежності (таких 5,9%). Інколи дотримується таких норм 33,4% опитаних, часто – 20,9%, ніколи – 14%, не визначилися з відповіддю 25% респондентів [229, с. 30].

Ментальність «радянської людини» виправдовувала політичні репресії проти інакодумства («невинних не саджають»), узурпацію державної влади («партії видніше»), правовий нігілізм («жити не по закону, а по справедливості»), зверхнє ставлення до власності, у першу чергу до державної, («все навколо колгоспне, все навколо моє»), корупцію («не помажеш – не поїдеш») тощо. У контексті державотворчих процесів на вітчизняних теренах, такі поведінкові автоматизми відігравали надзвичайно деструктивну роль. Особливо це стало відчутно в період протистояння на Сході України, де радянські настрої виявилися найбільш потужно. Щоправда, після анексії півострова Крим та початку військового конфлікту на Донбасі та півдні нашої країни спостерігається трансформація радянського світогляду в значній частини наших співгромадян. Досить результативним в цьому контексті кроком стало

проведення українською владою політики «декомунізації», яка почалась із стихійного ленінопаду, а продовжилась перейменуванням населених пунктів та вулиць, ліквідацією радянської системи нагород та звань тощо. Однак складається враження, що ватажки декомунізації не усвідомили сутнісних характеристик ідеології тоталітаризму, яка руйнує засадничі принципи гуманістичного світогляду і сама ж довела, що зміною вулиць, міст, майданів чи монументів ніяк не наближає нас до хоча б часткового зламу тоталітарної спільноти.

Ще один важливий чинник ментального стресогенезу українського етносу – масштабні війни та революції на українських землях у XX столітті. Частково він пов'язаний із прикордонним становищем України, але має розглядатися окремо, особливо в контексті етногенетичних процесів цієї доби, коли українці пережили дві світові війни, безпосередньо не пов'язані із географічним положенням їх земель.

Найбільший вплив на формування правових стереотипів етносу справила Друга світова війна 1939-1945 років, у яку українці були втягнуті з перших її днів. За даними історичних розвідок, загальна кількість українських громадян, які впродовж війни воювали в складі Червоної армії та ВМФ, становить близько 7 млн. осіб. За останніми оцінками кількість загиблих військовополонених громадян України обчислюється щонайменше у 500 тис. осіб. Сучасні підрахунки дали змогу встановити, що втрати військового персоналу з числа українців й громадян України інших національностей СРСР за роки війни становили близько 4,1 млн. осіб (вбитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у госпіталях у перші повоєнні роки) [236, с. 743].

У рамках акції «утихомирення» населення гітлерівці стерли з лиця землі понад 250 українських сіл, мешканці яких звинувачувались у допомозі партизанам [238, с. 746]. Без житла залишилось 4-5 млн осіб [236, с. 753]. Крім того, війна і пов'язані з нею події, зокрема нацистський геноцид, завдали народу України непоправних демографічних втрат, істотно підірвали його генофонд та глибинну етнонаціональну структуру. Спотворена демографічна

ситуація, загибель найбільш дієздатної частини населення, особливо чоловічої, на тривалий час позбавила можливості нормально відтворювати населення [236, с. 778].

Характеризуючи місце збройних конфліктів у бутті людства, український філософ І. Вітюк слушно зазначає, що, починаючи з біблійної традиції, війна в масовій свідомості асоціювалася з есхатологічним кінцем історії [34, с. 66]. Під час військових дій індивіди проявляють як найкращі (героїзм, самопожертва, патріотизм, гуманізм), так і найгірші (зрада, жорстокість, пристосуванство, зневага до людського життя) свої якості. Будь-яке збройне протистояння, особливо таке тривале і руйнівне, як Друга світова війна, породжує так зване «покоління війни», яке передає у спадок своїм нащадкам ряд міфів, символів, поведінкових автоматизмів, що можуть відігравати як конструктивну, так і деструктивну роль у державотворчому процесі.

Саме з тих часів у побутовий ужиток вітчизняного соціуму ввійшов вислів «війна все спише», який дозволяє виправдати корупцію, розкрадання та службові зловживання, ігнорування прав людини та зневагу до самого людського життя. Тривале буття за «законами воєнного часу» нівелює значення правосуддя та законності в загальноприйнятому їх значенні. Надумана гордість за «велику перемогу» «дідів, що воювали» з боку сусідньої держави та окремих громадян нашої власної, створює ідеологічне підґрунтя для насильницького перегляду легітимного світопорядку.

На сучасному етапі свого історичного буття український етнос також перебуває під впливом стресу, зумовленого незаконною військовою анексією півострова Крим та веденням гібридної війни на території Донецької та Луганської областей. Майбутній вплив цих чинників на етнічну правову ментальність буде залежати від спроможності українців дати адекватну відповідь на вказані виклики.

Однак, варто зазначити, що наявність «гарячого» військового конфлікту чи, принаймні, постійна його загроза підвищує у соціумі роль воїна-захисника, який стає природним ворогом правопорушників будь-якого гатунку.

Наприклад, О. Солженіцин в романі «Архіпелаг ГУЛАГ» згадує, що колишні фронтовики – військовослужбовці радянської армії та «бандерівці», тобто бійці ОУН-УПА – після закінчення війни з різних причин потрапляли до концтаборів. Саме тут вони, об'єднавшись в групи, почали активно протидіяти місцевому криміналітету [213]. А сучасні українські ЗМІ все частіше поширюють інформацію про протистояння між організованими злочинними угрупованнями та учасниками бойових дій на сході країни, що інколи переростають у криваві сутички з летальними наслідками.

Революції як соціально-політичний та філософський феномен також відігравали значну роль у формування правових автоматизмів українського етносу. Вітчизняна історія має значну кількість прикладів революційних виступів. Першим у низці національних революцій ряд авторів називає антипольський виступ 1648-1654 років. Етнічні українці брали участь і в європейському революційному русі 1848-1849 років та російських революціях 1905-1907 й 1917 років. Погодимось з тими дослідниками, хто події 2004 року, що дістали назву «Помаранчевої революції», власне революцією не вважає, проте значний вплив на трансформацію свідомості українського суспільства мали революційні події 2013-2014 років у Києві

У юридичній, політологічній, історичній та філософській літературі феномен революцій не має однозначної оцінки. Так, ще французький філософ XIX століття Алексіс де Токвіль зазначав, що «для жодної країни революція не приховує в собі стільки небезпек, як для країни демократичної, бо тут крім випадкового і минушого лиха, без якого не може обійтися жодна революція, завше є вірогідність породити постійне, якщо не вічне зло» [232, с. 571]. Український історик Я. Верменич вважає, що революції, як правило призводять до наслідків, протилежних очікуванім [32, с. 119]. Проте, Я. Грицак переконаний, що Україна як модерна нація народилася саме у 1914-1945 роках у «вогні війни і революції» [51, с. 24].

Х. Ортега-і-Гассет, аналізуючи глибинні причини революцій та порівнюючи їх із середньовічними селянськими виступами стверджував, що

лише цілковита відсутність історичного чуття призводить до тлумачення повстань селян і простолюду за Середньовіччя як явищ, що передували новочасній революції. Але між ними, на його думку, немає нічого спільного. Середньовічний люд повставав проти перевищення сеньйорами своєї влади. Натомість революціонер повстає не проти надуживань, а проти уживань. Філософ звертає увагу, що донедавна відлік історії французької революції починали з 80-х років XVIII століття – часів злиднів і соціальної депресії, гноблення низів і тиранії верхів. Оскільки ігнорувалася специфічна структура революційних епох, вибух невдоволення доконечно тлумачили як рух протесту проти існуючого гноблення. Нині, за його твердженням, вже визнається, що на етапі, який передував загальному повстанню, французька нація користувалася більшими багатствами й правами, ніж у часи Луї XIV. Мислитель наголошує, що «сотні разів говорилося, що перш ніж початися на вулицях, революція здійснювалася в душах. Докладно проаналізувавши зміст цього вислову, можна збагнути фізіологію революцій» [165, с. 372].

Х. Ортега-і-Гассет робить висновок, що «всі вони, якщо це справді революції, передбачають особливий, своєрідний стан духу. Щоб добре це зрозуміти, слід кинути побіжний погляд на розвиток великих історичних організмів, які завершили свій повний цикл» [165, с. 372]. Доповнюючи це твердження, німецький філософ Ю. Хабермас зазначав, що в революційній свідомості зароджується новий спосіб мислення з характерним для нього новим усвідомленням часу, новим поняттям політичної практики і новим уявленням про легітимність [240, с. 62].

Таким чином, можемо стверджувати, що революція соціальна зазвичай відбувається як зовнішній прояв так званої «ментальної революції», що на думку дослідниці цього соціально-філософського феномена Т. Башкєєвої являє собою «корінні, радикальні, якісні зміни глибинних структур мислення, свідомості, стилю думок, поведінки людей» [12, с. 78].

Революція триває не довше 15 років активного життя одного покоління. Посилаючись на праці Х. Ортеги-і-Гасета, Т. Башкєєва вказує, що діяльність

одного покоління – близько тридцяти років. Але строк цей, на її думку, поділяється на два різних і приблизно рівних періоди: протягом першого – нове покоління поширює свої ідеї, схильності та смаки, котрі врешті утверджуються міцно і протягом всього наступного періоду панують. За твердженням авторки, покоління, що зросло під їх пануванням, вже несе свої ідеї, схильності та смаки, поступово насичуючи ними суспільну атмосферу. І якщо пануючі крайні погляди та попереднє покоління за своєю суттю революційні, то нове буде схилитися до зворотного, тобто до реставрації. Реставрація, на думку дослідниці, не означає простого повернення до старого і ніколи ним не буде [11, с. 24].

Наприклад, у вітчизняній історії результатом «оксамитової революції» став розпад СРСР. Ентузіазм від здобутої незалежності та перспективи утвердження ринкової економіки дуже швидко змінився розчаруванням від тотальної корупції, галопуючої інфляції, росту злочинності та зубожіння населення. Як результат, певна частина населення, особливо мешканці південно-східних регіонів та люди старшого віку, стають носіями контрреволюційних «прорадянських» настроїв. Конкретні їх прояви можна було спостерігати в 2014 році на території Криму, Луганської та Донецької областей.

Зазвичай революції не вирішують поставлених перед ними завдань. Тому погодимося з тезою відомого історика С. Кульчицького, що для ефективної зміни соціального ладу соціум інколи потребує кількох революцій. Учений вказує, що у Франції після 1789 року відбулися дві коригуючі революції – у 1830 і 1848 рр. [116, с. 9]. Зокрема, і в сучасному українському інформаційному просторі можна зустріти твердження про те, що Революція Гідності 2013-2014 років матиме продовження у вигляді Революції Рівності.

Узагалом, революції відбуваються задля утвердження ідей справедливості, свободи та рівності, але, як правило, не досягають поставленої мети. В алегоричній формі перебіг революційних перетворень яскраво зображені в антиутопії Дж. Оруела «Ферма тварин».

Часто революційні виступи супроводжуються масовим терором, громадянськими війнами, збройною агресією з боку сусідів з метою «відновлення законного порядку», соціально-економічними катаклізмами та іншими вкрай негативними й деструктивними в державотворчому дискурсі наслідками. Саме вони в комплексі з різкою невідповідністю між заявленою метою та досягнутими результатами революцій і виступають чинниками стресогенезу правової ментальності. Так, «революційна законність» підміняє собою загальновизнані правові норми, а «ревтрибунали» чи самопроголошені «люстраційні комітети» узурпують судову владу. В атмосфері загальної ейфорії, що досить швидко змінюється жахом перед можливими репресіями з боку «революційної влади», прискореними темпами утверджується правовий нігілізм, донощитство, корупція, самоправство, анархізм на фоні тотальної недовіри до офіційних органів влади. Отже, соціальні революції виступають потужним чинником ментального стресогенезу.

Ще одним фактором стресогенезу вітчизняної ментальності є аварія на Чорнобильській АЕС у 1986 році. Тоді аварійними викидами ЧАЕС в Україні було радіоактивно забруднено 53454 км² території з 2293 населеними пунктами 74 адміністративних районів 12 регіонів України, у яких на початку 90-х років ХХ століття проживало майже 2,6 млн осіб (у тому числі майже 700 тис. дітей) [8, с. 18]. На слушну думку відомого німецького філософа У. Бека, «Чорнобиль – це кінець «інших», кінець усіх наших суворо культивованих можливостей дистанціюватись один від одного, що став очевидним після радіоактивного зараження. Від бідності можна захиститись кордонами, від небезпек атомного століття – не можна» [14, с. 5].

І справді, що якщо ця катастрофа так потужно вплинула на масову свідомість світової громадськості, то вона не могла не зачепити українців, яких вона стосувалася безпосередньо. Цілком слушним є твердження знаного українського соціолога Ю. Саєнка, що донині не вдалося вилікувати не медичними засобами, ні за рахунок матеріальної компенсації, ні реабілітацією довкілля низку «соціальних синдромів»:

- синдром жертви – потерпілі на все життя;
 - синдром сталого соціального виключення – безініціативність, патерналізм, вимоги «вічної ренти» від держави і співчуття до себе від інших;
 - «синдром евакуації і переселення» – порушена картина світу, слабка адаптація до нових умов;
 - «синдром втраченого здоров'я» – щороку самооцінка рівня здоров'я дорослих і дітей дедалі більше погіршується;
 - «синдром невпевненості та розгубленості» – при майже повній недовірі до влади і опорі на власні сили та сім'ю потерпілі покладають вирішення всіх своїх проблем на державу;
- «синдром невігластва» – незнання ситуації, законів та правил життєдіяльності у забрудненому середовищі; потерпілі живуть за повсякденними поняттями суб'єктивного ризику [201, с. 75-76].

Учений наголошує, що «соціально-психологічний стан постраждалих характеризується цілою низкою парадоксів, серед яких: 1) незадоволеність владою та повна особиста пасивність часто поєднується з орієнтацією на довічну державну ренту для себе і своїх дітей – допомога і більше допомоги; 2) висока стурбованість станом власного здоров'я не підкріплюється дотриманням елементарних санітарно-гігієнічних норм та правил поведінки в забруднених регіонах; 3) схильність до гіперболізації свого стану, у якому постійно відшукується згубність чорнобильського фактора, натомість відсутність бажання змінити ситуацію – небажання брати участь в екологічноорієнтованих заходах чи впливі на прийняття рішень владними органами; 4) зацікавленість та гіперболізація суб'єктивних оцінок ризиків замість зосередженості на пошуках шансів інноваційних моделей виживання; 5) замкненість на інтересах сім'ї та архаїчно-примітивних формах господарювання, втрата відчуття потенціалу громади, ролі її провідників, натомість великі надії на Бога та «сильну владу» [201, с. 75-76].

І хоча чорнобильська катастрофа стала одним з каталізаторів розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності, а деякі сучасні автори навіть

заявляють про «благодатний вплив» радіації на генофонд нації, ми змушені констатувати, що ця подія стала причиною виникнення чи поглиблення цілого ряду деструктивних поведінкових автоматизмів: негативне ставлення до власної держави, що спочатку допустила техногенну катастрофу, а потім самоусунулась від вирішення проблем її жертв, хоча сама ж гарантувала їм відповідні права своїми нормами; патологічний патерналізм, неприродно поєднаний з неспроможністю до захисту своїх прав у державних установах та запереченням будь-якого їх авторитету; правовий нігілізм, зумовлений недієздатністю чинного законодавства у сфері соціального захисту жертв аварії тощо.

Глибокий вплив на правову ментальність частини українського етносу справив і розпад Союзу РСР у 1991 році. Парадоксально, але така бажана незалежність не тільки не принесла нашим співгромадянам душевного спокою, але і стала додатковим чинником стресогенезу, наслідки якого частково проявилися під час подій 2014 року. Так, філософ і дослідниця проблем кризової ментальності С. Хрипко слушно зазначає, що усі посткомуністичні суспільства рано чи пізно стикаються із цілою низкою проблем, до яких вона, зокрема, відносить:

1. етнічні конфлікти, ріст націоналізму, расизму і ксенофобії;
2. різку соціально-економічну диференціацію різних груп населення, недостатню солідарність, недооцінку соціальної політики й незначну роль профспілок;
3. вибіркове «зведення рахунків» із злочинами проти людяності осіб, діяння яких підпадають під юрисдикцію міжнародних правничих інституцій;
4. ріст злочинності, особливо актів насильства й господарських злочинів;
5. ріст сектантського фундаменталізму та екстремістських рухів [246].

У свідомості багатьох українців, особливо це стосується людей старшого віку та мешканців південних та східних регіонів нашої держави, сформувалося стійке уявлення про «незаконність» розпаду СРСР та утворення незалежної України (усупереч результатам Всеукраїнського референдуму 1991 року,

світовому визнанню нового геополітичного суб'єкта та іншим беззаперечним юридичним фактам). При чому, такий висновок частина населення зробила протягом 90-х років, які відзначалися значним соціальним розшаруванням та зубожінням більшості громадян, а також політичною нестабільністю в державі. Відсутність декларованої владою «соціальної справедливості», тотальна корупція та фактична анархія у всіх сферах суспільного життя і зумовили ностальгічні настрої за «світлим комуністичним минулим», що спиралися на радянську посттравматичну ментальність.

Надзвичайно важливим наслідком вказаних подій та процесів, які ми визначили в якості чинників стресогенезу вітчизняної правової ментальності, стало формування в української нації (принаймні її частини) комплексу «невідомщенної жертви», що потенційно є ще одним потужним фактором підриву віри в справедливість і правосуддя. Адже, на відміну від фашизму, комунізм не постав перед міжнародним судом і його злочини не були офіційно викриті.

При цьому, нідерландський етнопсихолог та філософ Даарен ван Кампенхаут слушно заперечує досить поширене твердження про те, що жертви можуть очиститись через свої страждання, навіть стати святими через них, як це скажімо, нерідко тлумачиться в християнській догматиці. На думку вченого, «реальність інша: жертви не виникають з того, жертвою чого вони стали, наповнені світлом – пробачаючі та мудрі. Навпаки, вони виходять зі своєї ситуації глибоко травмованими, дисоційованими та розщепленими. І в такому стані вони з легкістю самі можуть стати агресорами великих чи малих масштабів, будучи навіть не в змозі усвідомити це чи задуматись про це» [87, с. 211].

Виходячи з цього, варто зазначити, що українському етносу необхідно уникати прагнення до «історичної справедливості», яка проявляється в ряді неправомірних дій, прикладом яких можемо вважати стихійну «декомунізацію» в 2014-му та наступних роках, що призвела, зокрема, до самочинного повалення монументів радянської доби. Надзвичайно важливим є й утримання

від будь-яких спроб «повернення» колишніх етнічних територій всупереч нормам вітчизняного та міжнародного права, до чого закликають окремі політичні сили країни. Зразком таких деструктивних дій та їх наслідків є події 2014 року в АР Крим за участю Російської Федерації, коли під гаслом «збирання споконвічних російських земель» в угоду політичній кон'юктурі, підкріплений архаїчними імперськими амбіціями минулих епох, була анексована частина території України, у результаті чого виникли негативні наслідки для самого агресора у вигляді санкцій та міжнародної ізоляції.

Водночас, варто зазначити і те, що вказані нами суспільно-історичні процеси та явища є не лише чинниками стресогенезу вітчизняної політико-правової ментальності, але й потужними викликами, на які український етнос просто змушений був давати не менш потужну відповідь. Англійський філософ А. Тойнбі вважав, що виклик спонукає до зростання. На його думку, «відповіддю на виклик суспільство вирішує поставлене перед ним завдання, чим переводить себе в більш високий і більш досконалий, з точки зору ускладнення структури, стан... Відсутність викликів означає відсутність стимулів для росту й розвитку. Традиційна думка, згідно з якою комфортні кліматичні та географічні умови, безумовно, сприяють суспільному розвитку, виявляється хибною. Навпаки, історичні принципи демонструють, що занадто гарні умови, як правило, зумовлюють повернення до природи, до припинення усякого зростання» [230, с. 99-100].

Очевидно, це і стало однією з причин того, що український етнос, ареал проживання якого завжди був надзвичайно сприятливим, хронічно зазнавав невдачі в своїх державотворчих намаганнях, що і зумовило творення ідеологічного міфу про його «природну бездержавність», що пізніше був використаний царською та радянською пропагандою. І лише соціальні катаклізми у вигляді революцій та національно-визвольних воєн давали змогу, хоча й на короткий час, створити державницькі структури. Так було в роки національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (створення козацької держави Гетьманщини), визвольних змагань 1917-1922 років

(створення УНР, ЗУНР, Гуляйпільської республіки тощо) та боротьби українських націоналістичних збройних формувань в роки Другої світової війни (створення Поліської Січі тощо).

Якщо проаналізувати наведені нами вище чинники стресогенезу вітчизняної правової ментальності, то можна помітити, що кожен з них став не лише причиною деформації тих чи інших правових автоматизмів, але і сприяв піднесенню етносу на новий етап розвитку, зокрема і в державотворчому дискурсі. Наприклад, межеве становище українських земель на кордоні між Сходом і Заходом сприяло не лише інтенсивному економічному та культурному обміну між двома цивілізаціями, що відбувався на цій території, але і зумовило появу козацького прошарку, зусиллями якого була створена перша власне українська держава Гетьманщина; період боротьби проти кріпацтва створив умови для активного розвитку народної та елітарної культури, дав українцям видатних митців та поборників національної ідеї та ідеалів справедливості, свободи, рівності (І. Котляревського, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша, П. Мирного, І. Франка, М. Костомарова тощо); війни та революції першої половини ХХ століття відродили, хоч і не на довго, українську державу на політичній карті світу; аварія на ЧАЕС стала каталізатором розпаду СРСР та появи незалежної України тощо.

Важливе значення для розвитку етносу, зокрема і його стресогенезу, має поняття пасіонарності. За визначенням етнолога та філософа Л. Гумільова, пасіонарність – не просто «погані нахили», а важлива спадкова ознака, що викликає до життя нові комбінації етнічних субстратів, перетворюючи їх в нові суперетнічні системи. Тобто, він вважає, що пасіонарність – не біологічна ознака, а початковий поштовх, що порушує інерцію спокою, – це поява покоління, що включає певну кількість пасіонарних індивідів. На його думку, вони самим фактом свого існування порушують звичні обставини, вони просто не здатні жити щоденними турботами, без захоплюючої їх мети. Необхідність опиратися оточенню, за висновком автора, примушує їх об'єднуватись і діяти злагоджено; так виникає первісна консорція, що швидко набуває тих чи інших

соціальних форм, зумовлених рівнем суспільного розвитку даної епохи... [57, с. 281].

Узагалі Л. Гумільов поділяє представників всіх етносів на три категорії: 1) пасіонарії – активні борці, завойовники, революціонери, які змінюють світ навколо себе; 2) індивіди з нульовою пасіонарністю – основна маса людей, що ніяк себе не виявила в етногенезі; 3) субпасіонарії – мандрівні солдати-найманці, які не змінювали і не зберігали світ, вони жили за його рахунок [56, с. 121-122].

В процесі етногенезу та державотворення ключове значення має саме перший із цих прошарків. До числа українських пасіонаріїв різних епох умовно можна віднести козаків, активних учасників антипольських, антиросійських та антикріпосницьких повстань, борців за відновлення української держави в 1917-1922 роках, вояків УПА, дисидентів, афганців, ліквідаторів аварії на ЧАЕС, активних учасників Євромайдану та добровольчих батальйонів у 2014 році тощо. Саме цей прошарок виступає формотворчим чинником становлення нової якості українського етносу (далеко не завжди конструктивного у пропонуваніх новаціях), яка, однак, поступово засвоюється широким загалом співвітчизників, орієнтованих на засвоєння духовних здобутків пасіонаріїв.

Інколи поведінкові автоматизми етносу змінюються від покоління до покоління. Л. Гумільов вважав, що це вказує на те, що етнос розвивається, а етногенез не згас. Інколи ж вони стабільні, тому що нове покоління відтворює життєвий цикл попереднього. Такі етносоціальні утворення, на думку вченого, можна назвати персистентами, тобто такими, що пережили себе... [57, с. 93]. Значна кількість чинників стресогенезу (чи, вживаючи термінологію А. Тойнбі, викликів), забезпечує не лише трансформацію вітчизняної ментальності, зокрема і правової, але і змушує націю до розвитку, вдосконалення, активного пристосування до навколишньої дійсності. Саме тому український етнос не може вважатись персистентним.

Підбиваючи підсумки цього підрозділу, зазначимо, що до числа чинників стресогенезу вітчизняної правової ментальності ми віднесли «межове»

становище українців, тривалу відсутність власної національної держави, столітнє перебування українського селянства у стані особистої несвободи (кріпацтва), входження українських земель та неселення до складу СРСР, ведення на території України масштабних військових дій, аварію на Чорнобильській АЕС, розпад СРСР. Кожен із вказаних факторів впливає на формування правових автоматизмів етносу з різною інтенсивністю та глибиною. Наведений в цьому підрозділі їх перелік не є вичерпним і може бути доповнений.

Подолання ментальних стереотипів, що склалися під впливом негативного історичного досвіду українського етносу можливе лише в умовах збереження національної держави, яка, на сьогодні, постала перед реальною загрозою не лише з боку зовнішнього агресора, але і внутрішніх контрпродуктивних процесів у вітчизняному соціумі, обумовлених значною мірою деструктивним впливом тієї ж вітчизняної правової ментальності. Лише цілеспрямоване формування позитивних світоглядних настанов у сфері праворозуміння дасть змогу перебороти «примар минулого» та успішно завершити процес націє- та державотворення.

Однак, на сьогодні безпосереднім наслідком впливу чинників стресогенезу стало формування таких деструктивних у державотворчому дискурсі правових настанов, як правовий нігілізм та анархізм, заперечення авторитету державної та комунальної власності, абсентеїзм та непотизм, корупція та розкрадання, громадоцентризм тощо.

2.2. Культурні особливості українських правових автоматизмів

Указані нами в попередньому підрозділі чинники стресогенезу заклали основу для формування українського національного характеру та окремих його поведінкових стереотипів. З метою розкриття завдань дослідження вважаємо за необхідне з'ясувати зміст ключових у державотворчому дискурсі автоматизмів вітчизняної політико-правової ментальності: ставлення українців до держави та

закону; місцевої громади та правосуддя; злочину та покарання; шлюбно-сімейних стосунків та права власності.

Ставлення українців до держави, як чужої, так і своєї власної, здавна було досить скептичним. Ще відомий вітчизняний етнопсихолог В. Янів стверджував, що «українському народові не вистачає охоти шанувати авторитет» [282, с. 227]. Авторитет державної влади також не став виключенням. Проявом його заперечення у першу чергу є анархізм, який можна розглядати як політико-правову ідеологічну течію, метою якої є заперечення інституційного, зокрема державного управління суспільством та окремим індивідом. Однак, саме трактування анархізму як ідеологічної течії та політико-правового стереотипу етносу є досить суперечливим.

Традиційно ідея анархізму розглядалася як явище надзвичайно деструктивне для державотворчого процесу. Проте, на нашу думку, у даному контексті варто навести кілька слушних положень щодо цього феномена висунутих вітчизняним філософом О. Киричком.

Так, дослідник наголошує, що ідея та ментальна настанова анархізму має своїм підґрунтям уявлення про прадавність, однак прадавність особливу, таку, що має непересічну цінність. Він вважає: «що б там не було, давнє і архаїчне на рівні масової свідомості осмислюється як наділене цінністю, натомість, якщо проаналізувати контексти вживання префікса «арх» у класичній грецькій мові, то вони не просто апелюють до давнини, до звичайного минулого у лінійній картині часу, а реактуалізують поширене в колективному несвідомому (етнічній ментальності – О.Ш.) уявлення про «золотий вік», «золотий час», себто ідеальний стан людства, що існував дуже давно, але був кращий за сучасність, ціннісно переважає теперішній профанний час, міфологему вочевидь укорінену у несвідоме надзвичайно глибоко» [88, с. 48-49]. Додамо, що ментальна селянськість також додає етносу консерватизму.

Традиційну прихильність українців до старовини визначала у своїх історичних дослідженнях і Н. Яковенко. Вона зауважила, що контрастом до «доброї старовини», яка втілює і систематизує «правильний», тобто незмінний

порядок, є «новина». Пересічний «чоловік добрий» ранньомодерної України, за її спостереженнями, сприймає будь-які новини з осторогою, зараховуючи їх до розряду явищ, виділених осудливим, а то й погрозливим забарвленням [279, с. 144]. Таким чином, можна стверджувати, що анархізм став проявом ментальних настанов вітчизняного етносу, зокрема його консерватизму, що найбільшою мірою був притаманний українському селянству.

Для послідовників цієї ідеологічної течії було характерне звернення до минулого – славної історії предків. Історик анархістського руху в Україні М. Боровик зазначав, що в 1917-1921 рр. анархізм мав найбільший вплив на селянство Запоріжжя і Донбасу – найбільш урбанізованого і промислово розвиненого регіону, де тиск індустріальної цивілізації був найвідчутніший, а розклад традиційних для українців суспільних структур відбувався найшвидше...[26, с. 26]. Відповіддю на цей виклик і став анархізм. Як відомо, ці регіони знаходились на території прадавнього Дикого Поля – колиски запорізького та донського козацтва, місця, де надзвичайно потужно у підсвідомості населення відклалися прадавні уявлення про волю-свободу, правду-справедливість та братерство-рівність. Відомо, що, наприклад, махновці вважали себе нащадками запорізьких козаків, запозичили багато козацьких традицій.

Звернення до «старовини» ми можемо спостерігати і в наш час. Так, у період після подій на Майдані та початку збройного конфлікту на Сході країни український соціум починає повернення до власного історичного коріння. Зокрема, масова культура наповнюється образами з героїчного минулого нації – давньоруськими дружинниками, запорізькими козаками, героями Крут та холоднороськими повстанцями, діячами ОУН-УПА. Активізуються і наукові дослідження в царині вітчизняної історії, з новою силою розгортаються дискусії з приводу трактування тих чи інших подій, явищ, постатей минулого. При чому останні далеко не завжди обмежують державними кордонами, а часто звернені до геополітичних сусідів (варто згадати інформаційну війну з Росією, складовою якої є «історичний компонент» чи напруження у відносинах з

Польщею через визнання геноцидом поляків Волинської трагедії 1943 року). Усі ці явища також необхідно вважати проявами політико-правового стереотипу анархізму.

На думку О. Киричка, анархія – це «не стан політичного безладу. Вона не є філософією, що закликає до розбрату і руйнації впорядкованих взаємин між індивідами, вона вірить у здібність людей до самоорганізації і самовпорядкування без влади на основі утворення вільних об'єднань громадян за прагненнями та інтересами, прямої взаємної підтримки і допомоги, а також свободи, яка не можлива без відповідальності» [88, с. 11]. Така ідеологія, без сумнівів, знаходить відклик у ментальності українського етносу з його схильністю до малих форм соціальної організації, індивідуалізмом та свободолобством.

Менш оптимістично сприймають український анархізм представники психологічної науки. Етнопсихологи О. Донченко та Ю. Романенко слушно звертали увагу на те, що антидержавність українців у внутрішньому аспекті виявляє себе в органічному несприйнятті формально-інституційних відносин, передусім правових. Тут українець, за їх спостереженнями, відчуває справжній дискомфорт, який завжди виникає там, де природна безпосередність стикається з жорсткими нормативними вимогами і чітко окресленими диспозиціями. Натомість антидержавність у зовнішньому аспекті, на їх думку, пов'язана із політичним інфантилізмом правлячої страти українського соціуму. Адже у цьому випадку, за твердженням авторів, «дорослі» інтенціональні соціуми, мають справу не з носіями національних інтересів, а з індивідуалістами, готовими до беззаперечного виконання чужої волі [66, с. 225-226].

До числа поведінкових настанов, що формуються, зокрема, і під впливом анархістського світогляду, відносяться непотизм, правовий нігілізм, низький авторитет будь-якої влади, схильність до малих форм суспільної організації, зневага до державної власності, нездатність відстоювати власні права та інтереси в органах державної влади (зокрема ірраціональний страх перед судовими та правоохоронними органами, які в масовій свідомості населення

асоціюються не із правозахисними інституціями, а з репресивно-каральною державною системою), схильність до масштабного казнокрадства та корупції. Парадоксально, що всі наведені психічні стереотипи виступають одночасно і наслідками, і причинами тривалої відсутності в українців власної національної держави.

Варто зазначити, що на даному етапі свого соціального буття український етнос не може належно розвиватися поза національною державою. А народ, що такої держави не має, неминуче потрапить під владу іноземного суверена. Розбудова ж ефективної національної держави потребує проведення системних реформ у всіх сферах суспільного життя, підвищення рівня добробуту та соціального захисту населення, боротьби з безробіттям та корупцією. Основним механізмом подолання деструктивних проявів вітчизняної правової ментальності в державотворчому дискурсі є створення політико-правової ідеології, спрямованої на їх корегування.

Парадоксальним є поєднання в українській політико-правовій ментальності стереотипів анархізму та етатизму. Етатизм є напрямом суспільної думки, що визнає державу в якості мети і найвищого результату суспільного розвитку. Причиною формування етатизму як ментально-правової настанови українського етносу є візантизм, тривалий період його бездержавності та багаточисельні невдалі спроби завоювання незалежності, а також сторіччя перебування українських етнічних земель у складі Російської імперії та СРСР, де етатизм виступав національною ідеєю титульної російської нації.

У цілому анархістські та етатистські нахили українців можуть взаємодоповнювати та взаємообмежувати одне одного. Український етатизм здатен стати дороговказом у процесі національного державотворення, обмежити деструктивні прояви анархізму тощо. Натомість анархізм в поєднанні з демократизмом та схильністю до малих форм соціального об'єднання має відігравати роль запобіжника для будь-яких спроб узурпації державної влади (як це було, наприклад, у 2004 та 2014 роках) та виступити каталізатором процесів розбудови громадянського суспільства в Україні.

Важливим етнічним правовим автоматизмом є ставлення населення до закону. Своєрідний зміст вкладали у цей інститут наші предки в добу Київської Русі. Зокрема, як зазначає відомий історик права А. Павко, тлумачення цього терміна наявне у праці «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Тут, на його думку, чітко розрізняється закон, який за допомогою заборон регулює поведінку людини в суспільстві, та істина, що уособлюється у високому моральному стані людини. Закон, визначаючи зовнішні вчинки людей на стадії, коли люди ще не досягли досконалості, готує людство до опанування істиною та благодаттю. Дослідник наголошує, що на думку Іларіона, «благодать є синонімом істини, а закон, виступаючи лише як тінь, що подібна до істини, є предтечею та слугою істини» [167, с. 28].

Крім того, дослідниця правової ментальності Н. Осипова звертає увагу на те, що, наприклад, в Остромировому Євангелії (1056-1057) міститься розуміння «закону», відмінне від грецького «Номас», оскільки наші пращури трактували закон у двох значеннях – в юридичному і побутовому, як звичний спосіб життя, звичай. У Руській правді, за її твердженням, також зустрічаються два поняття – «закон» і «покон» (початок, звичай, переказ) [163, с.104.].

Таким чином, констатуємо, що українці з давніх-давен розрізняли писаний, юридичний закон та «Закон Божий» – Істину, Правду або давню традицію, що, очевидно, хронологічно сягала ще язичницької епохи і ґрунтувалась на стародавніх міфах (можливо, ще дослов'янських). Якщо в часи Київської Русі та Литовсько-Руської держави офіційний закон базувався на нормах моралі та звичаях і виконував роль їх «зовнішньої форми», то в більш пізній період перебування українських земель у складі Речі Посполитої і Московського царства чужою для українців стає не лише держава, але і санкціоновані традицією норми. У колективній свідомості етносу утверджується теза, що жити треба не по закону, а по правді, яка, як ми показали вище, є одним з найдавніших та найавторитетніших уявлень правової ментальності. Наслідки такої установки та її деструктивний вплив на вітчизняне державотворення ми

гостро відчуваємо і сьогодні, особливо в контексті процесу реформування національної правової системи.

Український народ, безумовно, відзначається надзвичайно скептичним ставленням до офіційного закону. Однак, є обґрунтовані сподівання на те, що ситуація може змінитись на краще. Так, вітчизняний правознавець Ю. Калиновський вважає, що у правосвідомості українського суспільства відбувається зміна образів влади і права: від образу «господаря» (влада «згори») до образу «партнера» (влада «поряд») [89, с. 71]. Певні зрушення в суспільній свідомості спостерігаються після подій 2013-2014 року, що у вітчизняному інформаційному просторі отримали назву «Революції Гідності», зокрема, у результаті проведення низки реформ. Проте констатувати однозначні позитивні зрушення ще зарано.

Вважаємо, що для подолання правового нігілізму українського етносу доцільним є здійснення таких заходів на загальнодержавному рівні:

- 1) підвищення якості нормативно-правових актів всіх органів влади, врахування при їх розробці змісту ментально-правових настанов правди-справедливості, свободи-волі, рівності-братерства;
- 2) проведення системних реформ в усіх сферах суспільного життя, особливо в царині правосуддя та правоохоронної діяльності;
- 3) підвищення рівня правової освіти населення шляхов введення відповідних навчальних курсів в освітніх закладах усіх рівнів, створення правничих гуртків, факультативів, впровадження лекторіїв на правову тематику на підприємствах, в установах та організаціях;
- 4) всебічне сприяння формуванню інститутів громадянського суспільства, зокрема, недержавних правозахисних організацій;
- 5) вироблення на загальнодержавному рівні ефективної правової ідеології, що зможе успішно корегувати ментально-правові настанови українського етносу, долаючи їх деструктивні впливи на вітчизняні державотворчі процеси.

Правовий нігілізм в українській ментальності органічно переплітається з правовим ідеалізмом. Суть цієї деформації правосвідомості зводиться до

переоцінки значення правових норм у житті суспільства. Розчарування в такій неадекватній оцінці права, як правило, у подальшому призводить до виникнення правового нігілізму.

Надзвичайно важливим аспектом правової ментальності українського етносу в державотворчому дискурсі є його ставлення до соціально-політичних інститутів територіальної громади та органів місцевого самоврядування. Поняття територіальної громади завжди було тісно пов'язане з уявленням про власну територію, що для наших предків мало сакральний зміст. Як зазначає відомий історик права Л. Кушинська, у слов'янській міфології її охороняв дух предка – Чур. За її твердженням, порушення межі, певного кордону й нині у російській мові виражається поняттям «чересчур», а в X столітті викликало екзистенційний страх, якщо хтось заходив на чужу територію, він мусив узгоджувати свої дії зі звичаями цієї землі [121, с. 4].

Мусимо відзначити, що в уявленні ранньосередньовічних (та й більш пізніх) мешканців українських земель центральні органи влади виступали уособленням жорсткої, часто несправедливої, влади, що по-різному пригнічувала та експлуатувала населення. Натомість місцеві органи користувалися довірою та повагою, оскільки формувалися з представників корінного населення, часто родичів, друзів, сусідів. Така ментальна настанова, на нашу думку, відіграла суттєву роль в процесах 2014 року, що в залежності від ідеологічної спрямованості їх суб'єктів дістали назву «руху за федералізацію» чи «руху за децентралізацію». Суть обох рухів у масовій свідомості населення східних та західних регіонів зводилась до одного і того самого: розширення повноважень територіальних громад та їх більшої незалежності в економічних, соціальних, культурних та інших питаннях від республіканського центру. Лише завдяки зовнішнім джерелам впливу «рух за децентралізацію» в східних областях держави набув низки політичних вимог стосовно «окремого політико-правового статусу» певних регіонів.

Територіальна громада (в давньоруській традиції – верв) в усі часи мала досить вагоме значення в бутті українського соціуму. Ставлення українців до

цього інституту знайшло вираження у таких приказках: «Громада – це велика людина», «Як громада забажає – то і пан не поламає» тощо. Як зазначають вітчизняні історики права, община відігравала значну роль і в процесі розслідування злочинів, зокрема крадіжок. Л. Кушинська зауважує, що звичаєвий елемент кругової поруки членів громади проявлявся у відповідальності села за злочин, навіть ще не повністю доведений. За звичаєм селяни повинні були або довести свою невинність – «отсочать от себя след», або взяти участь у розшуку злочинця, або сплатити вартість речі і продажу, тобто грошовий штраф на користь держави в особі князя. А найбільш важливим є те, що найстрашнішим покаранням з доісторичних часів вважалося вигнання з громади, адже в умовах племінної замкненості ізгої були приречені на смерть [120, с. 6].

Доречно згадати, що сільська община займалась і вирішенням цивільних спорів. Так, відомий етнограф В. Супруненко зазначав, що якщо хтось випадково або навмисно косив на чужому полі, то потерпілий, не з'ясовуючи стосунки, збирав так званий «завод». До нього входило п'ять-шість односельців, які користувались авторитетом у земляків, і представник сільської адміністрації. Ця група, за твердженням дослідника, і визначала завдані збитки [219, с. 20]. Отже, у суспільній свідомості громада часто підміняла офіційні державні органи і «судила не за законом, а по правді». Усі ці обставини ще більше піднімали авторитет місцевої громади та об'єднували її членів.

Високий авторитет громади у вітчизняній народній свідомості досить не однозначно сприймається сучасними дослідниками української правової ментальності. Так М. Юрій зауважує, що загальна схильність українців до малих форм організації і самоуправління призводить націю до перманентних розколів та засвідчує невміння і небажання виробляти і реалізовувати глобальні політичні програми (як, наприклад, програму створення власної суверенної держави)... Інтровертивний індивідуалізм українців, на його думку, знаходить врешті-решт своє втілення в їхньому громадоцентризмі, у схильності лише до локальних форм політичного співжиття та співпраці [277, с. 199].

На противагу цьому український філософ Ю. Липа вважав, що «українці мають вроджені здібності – тривало репрезентувати і висловлювати свою асоціацію. Саме в тому є їх сила. Придивімося до пересічного українця в його зіткненні із західним індивідуалістським ривалізаційним життям міст. Він не дає собі ради так, як би то можна було б від нього сподіватися. Він звик до асоціації, групи, і то часто родинного характеру, і лише там може дати максимум енергійної і витривалої праці і продуктивності. Можливо, що й так охоче підтримуваний сусідами міф про «вроджену недержавність» українців повстав з обсервації українців, які діяли поза групою, асоціацією» [128, с. 178]. Отож «мала форма», на слушну думку автора, аж ніяк не може протиставлятися державі, вона є її складовою, тим фундаментом на якому базується весь політичний організм.

Погоджуємось і з французьким філософом Алексісом де Токвілем, який ще у ХІХ столітті зауважував, що коли громада керує державою, всі люди розуміють вагу суспільного визнання, і кожен намагається його здобути, прагнучи зажити поваги та шани від людей, серед яких проходить його життя [232, с. 412]. Він переконував своїх сучасників, що набагато більше можна досягти, доручаючи громадянам вирішення невеличких конкретних справ, аніж давши їм можливість займатися великими загальнодержавними питаннями, з метою зацікавити їх проблемами суспільного блага і відтак змусити їх відчувати взаємне зацікавлення, працюючи над цими проблемами [232, с. 413].

У даному контексті не можна сперечатись і з твердженням українського письменника та філософа І. Франка, який вважав, що автономія громади — основа ефективного устрою та щасливого співжиття людей [239, с. 43].

Тобто, саме через розвиток громади, може бути побудована міцна, життєздатна держава, а тому вказана ментальна риса є скоріше перевагою, а не недоліком українців. Своєрідним проявом такого ментального стереотипу можна вважати і «сепаратизм» східних регіонів держави, який, по суті, є вираженням пріоритетності інтересів окремої громади перед загальнодержавними (проте, ця цілком природна схильність до регіоналізму

була використана зовнішніми агентами впливу у власних інтересах). За умови проведення якісної реформи місцевого самоврядування, що передбачає впровадження реальної, а не декларативної децентралізації, можна було б говорити про територіальну громаду як основу економічно та політично потужної держави.

Однак, у період перебування українських етнічних територій у складі інших держав ставлення населення до органів місцевого самоврядування поступово набуває й іншого характеру. Як зазначає дослідник селянської ментальності Ю. Присяжнюк, українське селянство, після спалаху протесних виступів, викликаних реформою 1861 року, виявляло апатію до «місцевої політики», здебільшого уникало участі в ній. Сформований протягом сторіч політичний абсентеїзм хліборобів, на його думку, за нових українських реалій визначав характер політичної поведінки його носіїв. На обов'язки десяцьких, соцьких, сільських старост і навіть волосних старшин, за спостереженням автора, вони нерідко дивились як на службу, що не приносила ніякої поваги і прибутку [190, с. 55]. У роки незалежності спостерігається поступове відродження громадянської активності, підвищується цікавість до участі в місцевому самоврядуванні. Проте в сучасних реаліях досить часто цей інтерес скоріше є прагненням долучитись до «хлібного місця», ніж щире бажання «послужити громаді».

Відповідно до чинного Закону України «Про місцеве самоврядування», держава забезпечує право та реальну здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Нормативний акт визначає, що місцеве самоврядування в Україні здійснюється на таких принципах: народовладдя; законності; гласності;

колегіальності; поєднання місцевих і державних інтересів; виборності; правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених цим та іншими законами; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування [77]. Вказані положення Закону в цілому відповідають основним ментально-правовим настановам вітчизняного етносу. Проте відсутність реального впровадження в життя багатьох задекларованих положень може стати додатковим чинником її стресогенезу в довгостроковій перспективі.

В даний час система органів самоврядування в Україні знаходиться у стадії реформування та оновлення. Прийняття нормативних актів з урахуванням ментально-правових стереотипів українського етносу та створення ефективного механізму їх застосування сприятиме оптимізації державотворчих процесів на вітчизняних теренах та дозволить скорегувати деструктивні поведінкові автоматизми нації у цій сфері.

Парадоксально, але на фоні надзвичайно високого авторитету громади, українці часто ставали учасниками різноманітних конфліктів з власними сусідами. На жаль не втрачає своєї популярності анекдот про те, що останнім бажанням українця перед смертю було, «щоб у сусіда хата згоріла». Надзвичайно яскраво стосунки між сусідами змальовує записана мовознавцем та фольклористом О. Потебнею українська пісня:

У сусіда хата біла,
 У сусіда жінка мила,
 Жінка мила, невеличка,
 Носить жовті черевички.
 А у мене хата чорна,
 Жінка бридка, не моторна:
 Усе спить та лежить,
 Та не хоче робить [186, с. 273].

А дослідниця історії чаклунства в Україні К. Диса зауважує, що сусідське життя продукувало специфічну атмосферу, у якій легко виникали навіть обвинувачення у відьомстві [63, с. 138]. Такі «добросусідські» стосунки в різні історичні епохи породжували багаточисельні сварки та судові процеси, відверті злочини проти своїх сусідів, а в роки радянського терору вони дуже легко могли стати жертвами завідомо неправдивого доносу, підставою для якого могло стати банальне бажання розширити власну житлову площу за рахунок суміжного приміщення. Нинішня ситуація в цій сфері все ще залишає бажати кращого. Прагнення зробити «приємне» сусідові, наприклад, породжує у сучасному українському соціумі явище, відоме у правознавстві під назвою «шикана», що являє собою намагання завдати шкоду іншій особі шляхом зловживання власним, гарантованим законом чи договором, правом.

Побудова життєздатної національної держави не можлива без створення високоефективної судової системи, яка поряд із системою місцевого самоврядування є ключовим елементом вітчизняного державотворення. Сприйняття українцями інститутів правосуддя та правоохоронних органів значною мірою зумовлено народним уявленням про правду-справедливість та високим рівнем корупції. Загальновідомим є надзвичайно скептичне ставлення українців до вітчизняних судів, неефективних та корупційних за своєю суттю, яке відобразилося в народних прислів'ях та приказках: «Багато грошей – судися», «Багато маєш хліба – відгодовуй свиней, багато маєш грошей – судися з рідними і близькими» [257, с. 16], «Де гроші судять, там право в кут» [257, с. 22], «За тим суд у кого грошей пуд» [257, с. 23], «Коли в кишені вітер віє, не лізь у суд, Мусію» [257, с. 24], «Набий віз людей та дай суду віз грошей – не винен будеш» [257, с. 26], «Судейський карман – що попівське черево» [257, с. 29], «У кого грошей пуд, за тим тягне й суд» [257, с. 30]. Спроби реформування судової системи останніх років ситуацію істотно не змінили.

Як слушно зауважує Й. Гейзінга, «завжди й за будь-яких обставин у процедурі, що розігрується перед суддею, панувало й пануватиме палке бажання обох сторін виграти справу. Це бажання таке сильне, що агоністичного

чинника не можна ані на мить скинути з рахунку...» [41, с. 93]. Саме тому філософ розглядає суд як азартну гру, як змагання і як словесний двобій. На його думку, «терези правосуддя – це емблема непевного шансу талану чи безталання, удачі або невдачі, шансу, що перебуває в рівновазі, в балансі» [41, с. 95].

Проте століттями українські реалії робили виграш у грі під назвою «судовий процес» справою не талану і не вдачі. Він обумовлювався виключно наявністю значних фінансових ресурсів та корисних зв'язків. Саме тому учасники численних протестних рухів, повстань, актів непокорі на українських землях, серед основних об'єктів невдоволення вбачали суди та суддів, як основних антагоністів суті народних уявлень про правду і справедливість.

Аналізуючи взаємини вітчизняних хліборобів ХІХ століття з правоохоронними органами, Ю. Присяжнюк констатує, що «у відносинах із сільською та волосною адміністрацією український селянин почував себе безправним та беззахисним. Особливо безпомічним, морально пригнобленим він виглядав, коли мав справу зі своїм – волосним – судом. Страх перед цією інстанцією нерідко був просто магічним. Навіть вважаючи себе безневинним, він нерідко відчував побоювання, знаючи, що чи люди зведуть наклеп, чи судді розсудять несправедливо, чи сам не зможе виправдати себе» [190, с. 59]. Містичним жахом перед образом «жорстокого та неправедного судді» частково пояснюється надзвичайно низька здатність українців до захисту своїх прав у суді та інших правоохоронних органах.

Чинний Закон України «Про судоустрій та статус суддів» проголошує, що кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні з громадянами і юридичними особами України. Доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України.

Правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак. Суд створює такі умови, за яких кожному учаснику судового процесу гарантується рівність у реалізації наданих процесуальних прав та у виконанні процесуальних обов'язків, визначених процесуальним законом. [78].

Безумовно, цей закон ґрунтується і на таких прадавніх ідеях українців як братерство-рівність та правда-справедливість. Проте реальна ситуація у вітчизняній судовій системі завдає глибокої травми правовій ментальності та погляблює такі негативні її прояви, як правовий нігілізм, анархізм, панічний страх перед судовими органами тощо. Подолання цих деструктивних проявів потребує значного часу, зусиль, матеріальних та людських ресурсів. Адже відсутність ефективної судової системи може спричинити глибоку соціальну кризу, наслідки якої важко передбачити.

Важливе значення для розуміння суті української правової ментальності має характеристика уявлення українців про злочин та покарання. Так, відповідно до положень чинного Кримінального Кодексу України, злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі [109]. Варто зауважити, що даний нормативно-правовий акт не вважає злочином такі дії, як розпуста, перелюб, статеві збочення, лихварство, чаклунство та ряд інших вчинків, які суворо засуджувались у попередні роки. Таким чином, можна констатувати, що правова ментальність етносу в новітні часи стала основою не лише вітчизняного законодавства, але і його етики та моралі.

Однак, правові поведінкові стереотипи українського етносу мають далеко не однозначний зміст. Ще Г. Сковорода розпачливо зауважував: «Красти чи не красти? Що важче? Однак увесь світ сповнений злодіїв і розбійників» [207, с. 30]. Як зазначають деякі дослідники, своєрідним засобом виправдання злочинної діяльності в суспільній свідомості українців є її «героїзація» та «романтизація». Зокрема, О. Донченко та Ю. Романенко розглядають надзвичайно популярний у вітчизняній культурі образ козака як «героїзованого злочинця». У сучасній Україні, на думку авторів, це призвело до популярності нових професій, що нагадують про чисто козацьку свободу: підприємець, менеджер, комерційний директор, банкір. Більшість індивідів до таких висот не дотягується. А тому, за твердженням психологів, зростає кількість людей з невротичним комплексом меншовартості, незатребуваності, нереалізованості; стрімко зростає злочинність (особливо кількість насильницьких злочинів [66, с. 212-213]. Необхідно також наголосити і на впливі образу «вільного бродяги» (по суті того ж таки козака) на сучасну кримінальну субкультуру, адже саме такому індивіду воля дорожча за життя.

Суперечність у ментальних настановах сучасних українців можна прослідкувати на такому прикладі. Дослідниця економічної ментальності Т. Єфременко наводить дані стосовно рівня «чесності» громадян України згідно з соціологічними опитуваннями. За ними 40,3 % опитаних вважають, що люди більшою чи меншою мірою намагаються обдурити; 33,8 % – вважають, що більшість людей намагається поводитися чесно. Кожен четвертий (25,8 %) вагався з однозначною оцінкою поведінки наших співгромадян за цим параметром.

Водночас, схильність значної частини населення України до нечесних вчинків поєднується із задекларованою законослухняністю. 57,1 % українських громадян, відповідно до даних «Європейського соціального дослідження», опублікованих Т. Єфременко, вважають, що «потрібно завжди дотримуватися закону, навіть якщо при цьому упускаєш добрі можливості» (10,7 % із цим твердженням не згодні, 27 % вагалися із відповіддю). 55,6 % громадян України

не згодні з твердженням «Іноді цілком прийнятно нехтувати законом і робити те, що хочеш» (15 % його поділяють, 22,7% не визначилися зі своєю позицією) [70, с. 125].

Нідерландський філософ Й. Гейзінга слушно зауважує, що згідно із загальнолюдськими поглядами, махлювання як засіб виграти гру позбавляє цю діяльність її ігрового характеру і псує її взагалі; адже для нас сутність гри саме в тому і полягає, щоб гравці дотримувались правил – щоб гра була чесна. Проте, на його думку, архаїчна культура відмовляє в слушності цьому нашому моральному судженню про обман у змаганні, у чому їй вторує і дух народної мудрості [41, с. 64]. Виходячи з цього, робимо висновок, що поведінкою українців у питаннях «чесності і безчестя» (які, до речі, зовсім не обов'язково є протиправними) керують прадавні поведінкові стереотипи, що потребують корегування за допомогою правової ідеології, підтримуваної усім соціумом.

Надзвичайно деструктивно впливають на державотворчі процеси на території України корупційні традиції вітчизняного етносу. Це явище має досить глибоке історичне коріння і походить ще з часів первісної общини та явища, відомого під назвою «потlach». Воно являло собою організацію членами общини масових пригощань для всієї громади. Початковим призначенням таких «застіль» було позбавлення від «надлишків» матеріальних благ, що накопичувались у того чи іншого общинника. Але із часом такі заможні члени спільноти почали використовувати потlach для поширення своєї влади на інших співвітчизників. Так утверджувалась традиція, за якою присутній на святі повинен був віддячити його організатору у той чи інший спосіб. Подальшого розвитку ця традиція набула у ряді класових суспільств, наприклад у Стародавньому Римі. Там особа, що отримала подарунок, повинна була обов'язково віддарувати дарувальника подарунком не менш коштовним, ніж отриманий.

У давньоруський період свавілля князів було майже нічим не обмежене. Безкінечне збирання данини з підкореного населення викликало не лише саботаж цих заходів, але і рішучий збройний спротив (у даному контексті варто

згадати епізод убивства племенем древлян князя Ігоря, що теж занадто захопився «отриманням неправомірної вигоди»). Подарунки, різноманітні «частування» та послуги були звичайним явищем і в середовищі козацтва, особливо, старшини. В історичній літературі можна навіть зустріти підтвердження того, що вибори гетьмана також не обходились без певного матеріального «заохочення» електорату. А в наш час українські виборці за свій голос отримують продукти харчування, медикаменти, безкоштовний доступ до різноманітних культурно-масових заходів тощо.

Роки перебування українських земель у складі Російської імперії особливо негативно позначились на народній правосвідомості. Як зазначає історик С. Таранець, у Росії підкуп посадових осіб тлумачився як буденна дія, яка оптимізує діяльність апаратного механізму, допомагає «підібрати ключі», до швидкого і якісного розв'язання проблеми, у тому числі й у вищих урядових сферах. Він підкреслює, що продажність російської бюрократії була її традиційною рисою протягом століть, а осуд такого роду діянь носив переважно літературно-моральний характер. Чим вище у службовій ієрархії стояв чиновник, тим більшою була ставка. Хабарі, за твердженням дослідника, брали навіть члени імператорської родини [227, с. 53].

Надзвичайно глибоко хворобою корупції була вражена і селянська ментальність. Ю. Присяжнюк наголошує на масовому правовому нігілізмі в українському селі, коли майже нормальним явищем між селянами і сільською елітою були могоричі, хабарі («задобрювання»), що, як правило, гарантували успіх справи – послуги, умови, домовленості. Такі відносини, на думку вченого, традиційно дуже давні й узагалом хліборобами ніколи не осуджувалися. Обурювали їх лише непомірні і зростаючі «апетити» новоспечених сільських адміністраторів [190, с. 58].

Показово, що, незважаючи на такі давні і глибокі корупційні традиції, український соціум усвідомлює всю їх шкідливість для подальшого суспільно-політичного розвитку. За даними Т. Єфременко, домагання хабарів чиновниками засуджували 82,9 % наших співгромадян. Не бачать у цьому

нічого поганого 12,3 %. Тільки 14,2 % жителів один чи кілька разів пропонували послуги чи хабарі чиновникам за виконання їхньої роботи. Більшість (69,3 %) цього ніколи не робили (що, на думку авторів дослідження, виглядає вельми сумнівним і радше підтверджує брак чесності у вчинках і висловлюваннях людей). У кожного десятого (10,0%) подібний досвід просто відсутній) [70, с. 125]. Своєрідною художньою ілюстрацією таких суперечливих настроїв можна вважати поширений у вітчизняних соціальних мережах жарт про те, що в українців є два найпалкіші бажання: щоб в державі було подолано корупцію та щоб «у разі чого кум міг би все «вирішити».

Так само, як і інші злочини, корупційні діяння знаходять певне етичне виправдання з боку самих хабарників. Дослідниця феномена корупції В. Валле стверджує, що особам, причетним до розробки і реалізації корупційних схем, часто притаманне відчуття власної вищості над іншими: організацію крадіжки державних коштів вони вважають найвищим проявом винахідливості, віртуозності та власної неординарності. Більше того, за твердженням авторки, такі ділки вважають, що обхід законодавства – не злочин, а використання можливостей у межах законодавства [29, с. 51]. Очевидно, таке ставлення до корупції в соціумі уже стало частиною національної правової ментальності.

При цьому, з точки зору об'єктивності варто зауважити, що корупцію не можна вважати однозначно негативним явищем. Так, В. Валле, посилаючись на думку західного вченого Річарда Падака, зауважує, що хабарництво згладжує гострі кути авторитарного суспільства й допомагає громадянам обминути державну бюрократію [29, с. 161]. Після розпаду СРСР ця функція була надзвичайно актуальною для вітчизняного пострадянського соціуму з його недорозвиненими ринковими відносинами, свавіллям чиновницького апарату, високим рівнем злочинності та масовим зубожінням населення. Однозначно, що більш ніж через чверть століття після здобуття незалежності, тотальна корупція у всіх сферах суспільного життя стала провідним деструктивним фактором в контексті національного державотворчого процесу.

Закон України «Про запобігання корупції» визначає, що корупція – це використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [76]. Він покликаний протидіяти на державному рівні негативним правовим настановам українців, проте, це потребуватиме немало часу і значних зусиль державного апарату, які, однак, не дають ніяких гарантій проти перманентних кризових явищ.

Необхідно зазначити, що правовій ментальності українського етносу притаманне гуманне ставлення до покарання за вчинені злочини. У багатьох випадках здійснення покарання нашими предками покладається тільки на Бога. За даними філософа Н. Гриценка, лише у 20-30% сюжетів українських народних балад злочин карається [52, с. 223].

Саме тому найганебнішим заняттям у середньовічній Україні було виконання обов'язків ката. Згідно з результатами розвідок українського історика Н. Яковенко, табування професії ката було настільки безумовним, що будь-яка аналогія з ним сприймалася за найзухваліше безчестя... Почуття огиди й страху в ставленні до ката виражалося, на думку авторки, в тому, що він мусив мешкати на відстані від інших громадян; релігійній і соціальній дискримінації підлягав не лише він сам, але і його родина; ката здебільшого не називали навіть власним іменем – він просто «мистр» (майстер), що додатково засвідчує острах перед самим словом «кат» [279, с. 138].

Однак і в даному випадку ми зіштовхуємось зі значними суперечностями у ментально-правових настановах українців. На фоні явної патологічної ненависті до тортур та катів, Ю. Присяжнюк констатує цілком лояльне

ставлення до фізичних покарань з боку українського селянства посткріпацької епохи. Більше того, за твердженням дослідника, удари різками відповідали уявленню хліборобів про справжню суть покарання, яке, на їх думку, крім завдання фізичного болю, повинно було ще й «постидати» винуватця. Учений наголошує, що не випадково сікли за вироком «на людях», у присутності сільського старости, волосного старшини» [188, с. 31].

Варто згадати і ту обставину, що покарання біля «ганебного стовпа» з використанням методів «фізичного впливу» були притаманні і запорізькому козацтву. Причому січовики розглядали його не лише як «розплату» за вчинений проступок, але і своєрідне випробування мужності та витривалості козака-воїна.

Кримінальним Кодексом України визначено, що покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність [109].

У 2000 році Україна відмовилась від смертної кари, а покаранням за вчинення більшості злочинів буде позбавлення волі на строк, що не перевищує 15 років. Тобто цей законодавчий акт віддзеркалює зміст правових стереотипів українців. Проте сучасні реалії дещо відрізняються від задекларованих прагнень вітчизняних законодавців. Засуджені часто стикаються з жорстоким ставленням з боку тюремної адміністрації, їх утримання здійснюється в умовах, далеких від європейських стандартів, в'язні позбавляються належної юридичної, медичної та соціальної допомоги. Доказом усього перерахованого є багаточисельні рішення Європейського суду з прав людини щодо нашої держави, яку зобов'язували сплатити потерпілим значні суми компенсації. Однак, ці «хвороби» значною мірою зумовлені не «природною жорстокістю», а скоріше складною соціально-економічною та політичною ситуацією в країні,

низьким рівнем правової культури працівників сфери виконання покарань, їх корумпованістю та низькою оплатою праці. Значною мірою така ситуація зумовлена і пережитками радянської системи, де засуджений, особливо за «політичною» статтею, вже не вважався повноцінним членом суспільства, історично він приречений на занепад та знищення, тому будь-які прояви милосердя до таких осіб є не що інше, як намагання протидіяти суспільному прогресу, гуманістичному оновленню людства.

З прадавніх часів буття української родини не можна було уявити без певних речей, що оточували її, допомагали їй у пізнанні мінливого, інколи жорстокого, світу, та головне, що цілковито перебували під повним її пануванням, тобто у власності. Не можлива без цього соціально-правового інституту і побудова ефективної національної держави.

Сучасне вітчизняне законодавство визначає, що правом власності є право особи або групи осіб, на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Крім того, власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном. Також законом закріплений поділ власності на такі форми: власність Українського народу, приватна власність, державна власність, комунальна власність [247].

Ментальні автоматизми у сфері володіння матеріальними об'єктами подекуди суттєво різняться від букви і навіть духу закону. Це пов'язано як з історичними умовами формування етносу, так і зі змістом етнічних автоматизмів членів спільноти. Оскільки значна частина поведінкових стереотипів людини формується в процесі родинно-сімейного виховання у перші роки життя, то батьки та інші близькі родичі передають їй історичний досвід своєї спільноти у вигляді міфів, казок та пісень. Важливе значення сім'я має і в дорослому житті українця, зокрема, і в усіх питаннях, пов'язаних із власністю.

Можна погодитися з думкою вітчизняного етнопсихолога В. Янева, що саме в родині форматується нахил українця до землеволодіння й утримання приватної власності. Це глибоко відчутна відповідальність за долю родини, на

переконання дослідника, вела в українців до ощадності, яка мала забезпечити нащадкам умови розвитку. Він наголошував, що «здобуті важким зусиллям матеріальні засоби ніколи не мали бути змарновані. Вони були міцно зв'язані з тим, хто їх набув, і з тими, для кого він живе та працює» [281, с. 266].

Дослідниця економічної ментальності українців Т. Єфременко звертає увагу на те, що за народними правилами право власності захищала і фіксувала, вказувала на його недоторканність особлива знакова система – межа (нерозривна смуга між індивідуальними ділянками орних земель), «значкування» (позначення права власності на худобу, дерева, інвентар тощо. Зазіхання на чужу власність, за твердженням авторки, різко засуджувалося («Не ори чужої межі, то й не будеш у грісі», «Нажите махом, піде прахом», «Краще своє латане, ніж чуже хапане»)) [70, с. 110].

Для нації хліборобів право приватної власності взагалі і особливо право власності на землю мало неабияке значення. За влучним висловом українського філософа В. Липинського, «тільки знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба, що цею своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний участок землі» [130]. Проте саме цей злочин проти українського селянства було вчинено в період так званої «радянської колективізації», коли селяни були позбавлені не лише права власності на худобу та робочий інвентар, але й значних площ ріллі, силоміць відібраних у хліборобів, які стали набутками новітніх псевдогосподарських організацій – колгоспів. У цей час виникає славнозвісний вислів «усе навколо – колгоспне, усе навколо – моє», який і визначив (а точніше, поглибив) ставлення населення до державної та комунальної власності як до «своєї» у буквальному значенні цього слова.

Так, етнограф Г. Булашев оповідає про міфічні уявлення наших предків, згідно з якими, коли Господь прокляв змія з міфу про першорідний гріх, той одразу ж пішов попід землю, і куди він пішов, там усюди заросла земля лісом. Оскільки і згодом для зростання лісу від людини не вимагалось жодних

особливих зусиль, то, за твердженням автора, у народі вкорінився погляд на ліс як на *Вопит nullius*, внаслідок чого крадіжка лісу, а надто панського – і до того ж на дрова, не вважається вартою осуду (мати-земля родить його на загальну потребу всіх і кожного) [150, с. 296]. Т. Єфременко також наголошує, що в українських селян завжди вважалось цілком законним і справедливим користування дарами природи, до появи яких людина не доклала своєї праці (збирання ягід, меду, грибів, трав, ловля риби, птахів тощо) [70, с. 110].

Однак, у роки радянської влади у вітчизняній суспільній свідомості подібне ставлення почало поширюватись на всю державну та комунальну власність. По-перше, як ми вже зазначали, приватна власність на засоби виробництва, реманент, худобу, що була такою дорогою для української душі, практично ліквідовувалася. По-друге, відбувається знецінення людської праці, пов'язане з такими чинниками: масове застосування примусової (фактично рабської) праці, помітним компонентом якої стає система концентраційних таборів ГУТАБ, в котрих, як відомо, працювали «вороги народу», яких радянська етика до людей відносила лише умовно; надзвичайно мізерна оплата праці трударів, а подекуди і повна її відсутність (варто пригадати роботу за «трудодні» в українському селі); форсована індустріалізація, що в небачених масштабах витісняла з виробництва людей та замінювала їх машинами (масового безробіття вдалося уникати спочатку завдяки безпрецедентній за масштабами репресіям та надзвичайно кровопролитній Другій світовій війні, а поряд з цим – впровадженню унікальної за своєю неефективністю командно-адміністративної планової економіки). По-третє, широке розповсюдження в радянському суспільстві явища «несунів» – працівників, які виносили з місця роботи все, що погано лежало і могло знадобитись у власному господарстві. Суспільна мораль навіть не особливо засуджувала цей побічний прояв побудови «світлого комуністичного майбутнього», беручи до уваги низький рівень заробітної плати таких правопорушників, а також той факт, що планова економіка по суті своїй передбачала на кожному підприємстві значний надлишок товарних ресурсів, які зберігались «на чорний день» до того ж,

такого роду менеджмент просто не готовий до реалізації того обсягу товарів, які вироблялись на радянських підприємствах.

У цей час і відбувається знецінення праці та деформація уявлень про власність як таку, які стали невід'ємною складовою так званої «радянської ментальності». Оскільки населення українських земель у той період стало об'єктом соціальних перетворень (нерідко бездумних та безвідповідальних), у ході яких формування нових стереотипів відбувалося прискореними темпами із застосуванням масових репресій, штучних голодоморів, масштабних воєн, то всього лише через сімдесят років після його закінчення, вітчизняний етнос опинився під впливом нових поведінкових стереотипів, що і досі панують у пострадянській спільноті. Саме завдяки вказаним психічним автоматизмам після розпаду СРСР з'явилась певна кількість «нових українців», які тим чи іншим способом, зазвичай кримінальним чи напівкримінальним, змогли заволодіти колишньою державною та комунальною власністю і заснувати власну «справу». При цьому далеко не всіма членами суспільства їх дії були засуджені, адже, на їх думку, такі дільці виявились «підприємливими і спритними», а власність колишньої радянської імперії все одно стала «нічиєю», а тому могла бути «розподілена».

Указані поведінкові автоматизми проявляються в бутті українського етносу і на сучасному етапі його державотворчої діяльності. Хрестоматійним є приклад видобування бурштину на «нічийних» землях у Західній Україні, унаслідок якого знищено сотні тисяч гектарів лісових угідь, або протиправне вирубування «нічийних» лісів Закарпаття, у результаті якого регіон опинився в зоні екологічної катастрофи. Крім того, вітчизняні чиновники з тих же міркувань здійснюють системні розкрадання бюджетних коштів, що знаходяться у їх прямому підпорядкуванні. У комплексі з корупцією розкрадання державного майна є надзвичайно потужним деструктивним фактором у контексті сучасного українського державотворення.

Неабияке значення для українського етносу мали сімейні відносини та соціальний статус жінки. Наприклад, в українських міфах члени родини

зображаються у вигляді явищ природи, пір року, географічних об'єктів чи небесних світів. Так, М. Попович наголошує, що «в українському архаїчному фольклорі сонячна символіка твердо стосується матері, місячна — не дуже виразна — батька, а діти скрізь символізуються «ясними зорями» та іншими знаками множинності й багатства» [183, с. 239].

Ментальні настанови етносу цілком відбилися і в положенні чинного Сімейного Кодексу, згідно з яким сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [204].

Варто зауважити, що тісні родинні зв'язки українців, які по суті своїй виступають однією із сутнісних характеристик нашого співвітчизника, далеко не завжди слід розглядати виключно в позитивному контексті. Дійсно, вітчизняні політологи та соціологи сім'ї вказують, що родинні та сімейно-шлюбні стосунки і в минулому, і в наш час фігурують у якості одного із знакових позитивних чинників українського політикуму, виступаючи консолідуючим фактором згуртування українства. Водночас, навіть побіжне ознайомлення із керівним складом управлінських структур як минулого, так і сучасного історичних періодів, дає нам підстави стверджувати про засилля родинних зв'язків у всіх без винятку органах управління нашої держави. Деструктивність такого роду родинності для сучасного українського державотворення є очевидною. По-перше, вона призводить до пришвидшеного формування олігархічних кланів та їх готовності застосовувати позаекономічні чинники боротьби за владу й ресурси і не лише з конкурентними угрупованнями. Державні інституції за таких умов набувають характеру аморфного придатку монопольного управління і тому досить швидко занепадають. По-друге, високий авторитет родинних зв'язків призводить в Україні до тотального непотизму (кумівства), що являє собою надання родичам посад, зокрема і державних, незалежно від їх здібностей, освіти, досвіду роботи тощо. Так звана вітчизняна політична еліта досить часто родинні зв'язки

ставить вище професійної кваліфікації, освіти, у тому числі і потреб держави та суспільства.

Український соціум здавна був значною мірою фемінізованим і толерантним до осіб слабкої статі. Етнолог М. Юрій звертає увагу, що український фольклор дуже часто зображує ситуації, у яких жінка домінує над чоловіком, іноді навіть побиває його за «ледачість». Саме до жінки-матері, на думку вченого, звернена велика любов та пієтизм її дітей упродовж усього їх життя [277, с. 201].

Дослідниця історії українського козацтва О. Апанович стверджує, що величезна роль у козацькому вихованні належала українській жінці-козачці. Вона, на думку історика, «внесла свою частку у грандіозний історичний процес творення українським народом матеріальних, моральних і духовних цінностей. На покаяній Україні жінка була рівноправною із чоловіком навіть юридично. Чоловік ішов на Січ, на війну, а жінка-родоначальниця давала лад господарству й дітям, зберігала в часи лихоліття свою сім'ю, свій рід. Для дітей у всьому вона була прикладом» [2, с. 108]. Важливо відзначити і те, що за давнім козацьким звичаєм навіть засудженого на смерть козака могла врятувати дівчина, що погодиться вийти за нього заміж. Очевидно, давні українці віддавали перевагу можливості дати нове життя над можливістю його забрати, що обумовлено народним сприйняттям ідеї правди-справедливості та необхідністю забезпечити процес природного відтворення населення, що в певні періоди суттєво скорочувалось на порубіжних землях.

Отже, ми констатуємо «матріархальний» характер української правової ментальності. Надзвичайний пієтет у ставленні до жінки-матері сягає своїм корінням ще часів кам'яного віку та славнозвісних палеолітичних «мадонн». Тому віддавна вітчизняний соціум був толерантним до представниць слабкої статі та їх інтересів, на відміну, скажімо, від західноєвропейського, де становлення інституту гендерної рівності почалося лише у XX столітті. Однією з основних причин такого виняткового становища жіноцтва на українських землях є їх «межове», «прикордонне» положення і велика кількість військових

конфліктів, що повсякчас виникала тут. Жінка-мати в таких обставинах виступала «гарантом» природного відновлення популяції населення і саме тому мала надзвичайну цінність у суспільстві.

Вітчизняне законодавство, зокрема стаття 24 Конституції України, відзначає, що рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям [95]. Таким чином, образ жінки-матері та її значення для соціуму теж відображено в нормативно-правових актах. Та об'єктивна дійсність свідчить, що, на жаль, непоодинокими є випадки дискримінації жінок за гендерною ознакою.

Не можна не помітити, що поведінкові стереотипи українського етносу мають суперечливий, часом, взаємовиключний характер. Так, анархізм у народній свідомості українців цілком поєднується з етатизмом; правовий нігілізм – з правовим ідеалізмом; засудження злочинної діяльності супроводжується героїзацією окремих категорій злочинців; критичне ставлення до хабарництва ніяк не впливає на масштаби його поширення; надзвичайна повага до «малих форм соціального життя», зокрема громади, не виключає різко негативного ставлення до сусідів, що може супроводжуватись навіть правопорушеннями щодо них; глибокий пієтет перед приватною власністю супроводжується запереченням комунальної та державної тощо. Нариклад, дослідниця правової ментальності А. Бондаренко вважає, що ці суперечності загострюються під час тих чи інших суспільних трансформацій. При цьому, на її думку, посилюється схильність носіїв ментальності до правового нігілізму, правового екстремізму та правового цинізму [25, с. 12].

З точки зору закону єдності і боротьби протилежностей, суперечність є

коренем будь-якого руху як саморуху, коренем життєвості, саме вона є всезагальним принципом саморозвитку. Таким чином, можна стверджувати, що внутрішня суперечність змісту українських ментально-правових архетипів є не стільки вадою, скільки джерелом розвитку етносу та його національної держави. Проте для того, щоб процес еволюції вітчизняного державного організму став стабільним, контрольованим та прогнозованим, необхідним є вироблення суспільної правової ідеології.

Підбиваючи підсумки, можемо зазначити, що українські політико-правові стереотипи мають суперечливий, часто антагоністичний характер і можуть відігравати як конструктивний так і деструктивний вплив на процеси вітчизняного державотворення. Інструментом корегування негативних впливів таких настанов у державотворчій дискурсі має стати суспільна ідеологія, заснована на змісті етнічних уявлень про правду-справедливість, волю-свободу, братерство-рівність.

2.3. Генеза суспільних ідеослів воля-свобода, правда-справедливість, братерство-рівність

Інструментом корегування таких деструктивних у державотворчому дискурсі феноменів, як правовий нігілізм, анархізм, громадянська пасивність, корупція, непотизм тощо має стати суспільна ідеологія, розрорблена на основі прадавніх суспільних ідей та стереотипів національної правової ментальності. При цьому, як вже зазначалося, ключовими в українській правовій культурі є уявлення про правду-справедливість, волю-свободу та братерство-рівність.

Перша із цих ідей є найбільш давньою і первісною по відношенню до двох інших. Вона походить з давньоруської чи й ще більш ранньої міфології. Так, дослідник української міфології В. Войтович зазначає, що Прав (Права) – духовний світ богів, крона Дерева життя, одна з іпостасей суцього (Прав, Яв, Нав), яка надає всьому гармонію та порядок, тобто закони (правди). Звідси, на думку автора, праведний той, хто жив за законом Божим. Він зауважує, що згідно з деякими віруваннями, Права – бог правосуддя, мудрий старець у довгій

білій одежі із золотим ланцюгом на грудях, який жодну справу не залишає не завершеною, а грізним Права буває до тих, хто приймає несправедливе рішення [35, с. 393]. Таким чином, у світогляді наших предків уявлення про Правду тісно переплітається з такими суспільно-правовими інститутами, як закон, правосуддя та справедливість, що, взаємодіючи, закладали основу державотворчих процесів на українських землях.

Трактування цієї ідеї в науковій думці не є однозначним. Наприклад, вітчизняні етнопсихологи О. Донченко та Ю. Романенко наголошують, що на відміну від істини, яка є орієнтиром західного логічного психотипу, сходові притаманний вимір правди – нормативно-світоглядного еталона свідомості, яка оволодіваючи сенсом, стає тоталітарною. Автори вважають, що вона не описує, не оцінює, а наказує, оскільки у правді немає альтернатив. Правда, на їх думку, нагадує егоцентричне дитяче захоплення, у якому немає навіть тіні від почуття реальності, є лише сліпий, невгамовний потяг до гри в реальність, до нав'язування «Я»... [66, с. 146]. Тобто ці дослідники відносять українську правову свідомість та притаманну їй ідею правди-справедливості до так званого «східного типу», але із цим важко погодитись. Важаємо більш слушною думку філософа та дослідниці феномена ментальності В. Храмової, яка припускає, що правда поєднує істину і справедливість. Причому соціальна справедливість згідно з традиційними уявленнями українців, на її думку, суттєво різниться з ідеальним комуністичним світоустроєм в його російському варіанті, що відповідає справедливості православ'я... [245, с. 53]. Із В. Храмовою солідарна й інша дослідниця цього феномена Н. Чехун, яка категорію «правди» розглядає в триєдності – у гносеологічному, суспільно-політичному та морально-етичному вимірах, тобто в єдності об'єктивної істини, соціальної справедливості та моральності... [254, с. 9].

Виходячи із цього, можна стверджувати, що українське уявлення про правду тісно пов'язане з європейською ідеєю істини, а отже, є породженням не тільки східної ментальності, а й західної (у даному контексті не можна ігнорувати ту обставину, що значна частина українських земель тривалий час

перебувала у складі європейських державних утворень – Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої, що не могло не позначитись на психічних стереотипах та уявленнях їх населення).

Досить яскраво ця ідея проявляється в контексті протиставлення Правди Кривді у вітчизняній культурі. Відомо, що в українському фольклорі Правда порівняно часто зображується у вигляді молодого юнака, який став жертвою підступності свого брата Кривди і був осліплений, але волею Долі і завдяки власному доброму серцю зміг не лише повернути зір, а й отримати немалі статки. Антигерой Кривда, намагаючись повторити успіх брата, стає жертвою злих духів та помирає [35, с. 393]

Отже, з точки зору народної правової свідомості, людина може виправити будь-яку життєву ситуацію, якщо нею буде керувати добра воля та благий намір, що і становлять сутність життя по правді. Уже в цьому казковому сюжеті чітко прослідковується уявлення наших пращурів про справедливість та правосуддя, яке стає на бік «кордоцентричного героя» – юнака з добрим серцем. За висновком дослідника архетипів української ментальності О. Тополя, аналогічний зміст уявлення про правду прослідковується і в народній казці «Названий батько» [234, с. 248-249]. Вивчивши зміст вказаних творів, приходимо до висновку, що правда в українській правовій свідомості є проявом не тільки об'єктивної істини та раціонального правосуддя, а й реалізацією ідеї гуманізму та милосердя (що, однак, її безпосереднього зв'язку з істиною не заперечує).

З історії відомо, що найбільш давній та повний збір законів доби Київської Русі також носив назву «Правди». Наприклад, український філософ О. Гуцуляк слушно зауважує, що правда засвідчує не просту наявність, а вищу осмисленість буття, де істина підтверджує буття правди. Так, за визначенням філософа, «Русь пошуку Закону-Правди (Практичної Істини) – це носій теорії справедливого світу, відповідно до якої люди бачать світ справедливим і чесним місцем, у якому кожен отримує по заслугах. Нещастя падають на голови жертв за те, що вони скоювали щось негідне, адже переконання у

справедливості світу забезпечує почуття контролю над подіями і відсторонює тривогу, створюючи психологічний комфорт, базований на тому, що неприємності трапляються з неприємними або нерозумними людьми (етносами, націями)» [58, с.87-88]. Отже, формування такої ідеї було своєрідною відповіддю (захисною реакцією) народної свідомості на відсутність «правди» в повсякденному бутті ранньокласового українського соціуму, що надзвичайно болісно сприймалось як окремим індивідом, так і спільнотою, загалом.

Як підкреслює українська дослідниця Н. Чехун, з точки зору сучасної філософської науки, правда – це категорія соціальної філософії, яка відображає не просто об'єктивно-істинне знання про світ, але і відповідність наших оцінок дійсності, яке міститься у соціальному контексті та виявляється як цілісне усвідомлення людиною світу та самої себе. Правда, на думку дослідниці, являє собою не просто об'єктивне знання про дійсність, а логічний перехід від знань про навколишній світ до позитивних практичних дій [254, с. 9].

Таким чином, правда не віддільна від буття людини та її повсякденної діяльності. Єдиним критерієм життя по правді в уявленні українців є позитивні «добрі» вчинки, що чітко розмежовують в народній свідомості «людей добрих» від їх моральних антагоністів. На думку історика Н. Яковенко, в щоденному вираженні антитеза «доброї» та «злої» людини в уявленні наших предків мала відповідати стандартів, який Макс Вебер охрестив поняттям «легітимного порядку» [279, с. 108]. Тобто ідея правди, крім іншого, у суспільній свідомості давніх українців виступала джерелом легітимації будь-якої влади та продукованих нею норм співжиття у соціумі.

Уявлення про правду, як ми бачимо, тісно пов'язується з уявленням про справедливість, яка, на думку багатьох дослідників, є більш пізнім, більш раціональним та чітко визначеним похідним від правди феноменом.

Попри це, уявлення про справедливість так само залишається індивідуальним та суб'єктивним. Зокрема, дослідник даного феномена В. Левкулич слушно зауважує, що соціокультурна ситуація самим фактом наявності безлічі смислових універсумів заперечує генералізаційні підходи до

справедливості. На його думку, у ситуації численних смисло-пропозицій індивід змушений рефлексувати, аналізувати, співвідносити різні часткові аспекти справедливості з універсумними імперативами. Недолік такої ситуації, з його точки зору, полягає в тому, що вона істотно обмежує генералізаційні способи смисло-будівництва в цій сфері. При цьому автор підкреслює, що цей статус-кво водночас сприяє індивідуальному пошуку, виявленню та ієрархізації уявлень про справедливість [124, с. 207].

Так, австрійський філософ Ф. Хайєк резонно наголошує, що «справедливість – це аж ніяк не врівноваження інтересів, про які йдеться в конкретному випадку, чи навіть інтересів певних класів або осіб, і її мета полягає не в спричиненні якогось конкретного стану справ, що вважається за справедливим. Вона не стосується наслідку якогось конкретного вчинку. Дотримання того чи іншого правила гідної поведінки нерідко може мати непередбачувані наслідки, які у разі їх свідомого спричинення розглядаються як несправедливі. А збереження спонтанного порядку часто вимагає змін, які в разі зумовлення їх людською волею були б несправедливими» [241, с. 87].

Отож уявлення про справедливість є індивідуальним та залежить від конкретних життєвих обставин, у яких змушений діяти той чи інший індивід, соціальна група, соціум.

До переліку основних елементів формування уявлень про справедливість В. Левкулич відносить, по-перше, цінності, потреби й інтереси; по-друге, соціальні очікування (експектації) і соціальні уявлення (смислообрази) про належний рівень і форми (ідеал) справедливості; по-третє, неформальні вимоги щодо виконання соціальних ролей, критерії оцінки належного, а також ступінь реалізації прав і свобод [123, с. 212].

Справедливість як соціально-філософський феномен покликана виступати своєрідним моральним мірилом відносин між індивідами у соціумі. Вона розглядається як авторитетний критерій встановлення відповідності між характером людської діяльності та її оцінкою соціальною спільнотою. Історичні корені ідеї справедливості сягають первіснообщинного ладу з його принципом

таліону («око за око, зуб за зуб»), рівністю безкласового суспільства та відсутністю державного примусу як інструменту пригнічення волі індивіда чи соціальної спільноти.

У вітчизняному дискурсі, за спостереженнями В. Храмової, справедливість - не лише рівність «синів» єдиної Матері-України, тобто рівні соціально-правові умови для кожного, хто починає життя. А далі, на думку дослідниці, оскільки існує «рівна нерівність», все залежить від конкретної людини, від її вроджених та набутих шляхом самоформування здібностей, що дають змогу вчасно розпізнати «споріднений» вид діяльності... [244, с. 29]. Сучасні реалії українського суспільства, з його яскраво вираженою соціальною нерівністю та наявністю так званих «привілейованих прошарків», таке уявлення про справедливість повністю нівелюють, що зумовлює виникнення на вітчизняних теренах багаточисельних соціальних конфліктів, починаючи від заурядних страйків на окремих підприємствах і закінчуючи такими потужними соціальними вибухами, як акції протесту 2013-2014 років.

Водночас феномен справедливості, передусім соціальної, виступає надзвичайно потужним чинником консолідації «розколотого», за термінологією С. Хантінгтона, українського соціуму. Наприклад, політолог Т. Нагорняк констатує, що в Україні, незалежно від прапорів і гасел, усі майдани кінця 2013-початку 2014 років мали економічну складову і повстали насамперед проти олігархізації влади, соціальної несправедливості, маргіналізації не просто окремих професійних страт, а цілих територій, вимивання середнього класу в суспільстві. Просто олігархи, на його думку, у кожного майдану були свої (влада В. Януковича для одних і «київська хунта» для інших) [154, с. 354]. Це дає підстави зробити висновок, що Схід і Захід країни та різні соціальні й етно-конфесійні групи населення цілком реально можуть об'єднатись навколо ідеї справедливості як рушійної сили розвитку соціуму.

Проте, як слушно зазначає В. Левкулич, володіючи значним інтегративним потенціалом, ідея справедливості не повинна зводитись до суто умоглядної конструкції, а має враховувати культурні та історичні традиції суспільства

конкретного історичного формату. Уявлення про справедливість, незважаючи на їх індивідуальні відмінності та різні сфери застосування, на його думку, завжди мають в своїй основі деякий соціокультурний статус кво [123, с. 213]. Ідея справедливості в українському дискурсі може ґрунтуватися на давніх традиціях ідеалів міщанського братства та козацького егалітаризму і демократизму, дієвість та популярність яких засвідчили ті ж таки події на Майдані 2013-2014 років.

В. Левкулич доречно підкреслює, що істотною причиною трансісторичної значущості фактора справедливості є та обставина, що уявлення про справедливість слугують регламентною вимогою і моральною санкцією (виправданням) індивідуальної і суспільної життєдіяльності (особливо коли йдеться про переломні, біфуркаційні періоди, які потребують принципового світоглядного аксіологічного вибору на користь однієї з альтернатив) [123, с. 211].

Сучасне розуміння справедливості модернізується та адаптується до найбільш нагальних потреб людини в соціумі. У модерній суспільній свідомості ідеал справедливості все частіше проявляється через функціонал прав людини, соціальної рівності та однакових стартових можливостей для будь-якого індивіда. Особливо показовою ця тенденція стала в останні роки: після початку інтеграції вітчизняного соціуму до європейського цивілізаційного простору.

Водночас ідея соціальної справедливості, як і будь-яка інша ідея не може абсолютизуватись і має бути збалансованою по відношенні до інших суспільних ідей. Наприклад, російський філософ В. Розін приходить до висновку, що «дискурс соціальної справедливості зумовлює протилежні тенденції: і підтримує людей, і створює непереборні проблеми, які при цьому поступово починають переважати над вигодами соціальної допомоги» [196, с. 50]. Зважаючи на відому схильність українців до патерналізму, масштабне впровадження в життя ідеї соціальної справедливості, нерідке спотворення її змісту на догоду політичному популізму може призвести до формування в

масовій свідомості населення психології соціального паразита, що однозначно не матиме конструктивного впливу на процеси вітчизняного державотворення, перетворюючись на різновид соціальної утопії, мало зв'язаної із життям.

Ще одна надзвичайно важлива ідея вітчизняної правової ментальності – це уявлення про волю-свободу. Ще Г. Гегель, стверджував, що «підґрунтя права – це загалом духовне, а його найближче місце й висхідна точка – це воля, яка вільна; тим-то її субстанцію і визначення становить свобода; система права – це царство визначеної свободи, світ духа, породжений ним самим, мовби другою натурою [40, с. 24]. А Ханна Арендт зауважує, що «воля як особлива і окрема людська здатність, слідує вироку розуму, тобто знанню правильної мети, і після цього наказує виконати ухвалені рішення. Влада наказувати, диктувати вчинки не є якістю свободи, але є питанням сили чи слабкості» [3, с. 37].

Волю як філософський феномен можна визначити як здатність індивіда цілеспрямовувати і мобілізувати свої психічні і фізичні сили на досягнення мети, що постає в процесі його діяльності і вимагає свідомого подолання суб'єктивних і об'єктивних труднощів та перешкод.

Воля в українській народній свідомості мала свою специфіку. За твердженням М. Поповича, архаїчне ставлення до волі, як до протилежності неволі, а також як до протилежності «злій долі», було однаковим як на «україно-руському» Півдні, так і на «великоруському» Північному Заході і Сході східнослов'янського ареалу. Філософ зазначає, що у фольклорних текстах і сімейних обрядах мотив волі пов'язується насамперед з дівчиною, з атрибутами дівочтва тощо. Як і інші прояви владного виміру людського буття, воля-свобода, на його думку, характеризується насамперед через сімейні параметри. Воля, яку має дівчина в рідному домі, в своїй сім'ї, в своєму роду, протиставляється долі, при цьому гіркій долі-недолі в чужому домі. [183, с. 243].

Тема «неволі» надзвичайно актуальна для вітчизняного етносу у зв'язку з таким соціальним явищем, як кріпацтво, що являло собою юридичне закріплення українських селян за певною земельною ділянкою і неможливість

її залишення без згоди власника. Процес закріпачення на українських землях розпочався ще в період Київської Русі і тривав до початку Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Другий період існування кріпосного права почав відлік з II половини XVIII і тривав до середини XIX століття та характеризувався найбільш безправним становищем українських хліборобів. Ця трагедія повторилась у 30-50-х роках XX століття, коли радянська влада фактично «закріпачила» селянство, позбавивши його паспортів та примусивши працювати за «трудодні». Кріпосницька система стала одним із чинників стресогенезу етнічної правової ментальності та зумовила виникнення чи поглиблення низки деструктивних поведінкових стереотипів українців («втеча від свободи», громадянська пасивність, корупція, не здатність до захисту власних прав у державних інституціях тощо).

В. Храмова слушно зауважує, що воля іманентна особистості, котра в принципі не може розчинитися в «союзі» (державі – О.Ш.) з його культом «спільності». Від того українська воля, на переконання дослідниці, не вичерпується волею приєднання до «союзу, у котрому «патріарх» чи олігархічна верхівка, нібито усвідомлюючи необхідність, веде до визначеної мети, а в реальності – здійснює політичне та економічне панування [245, с. 52]. Український волюнтаризм, поєднаний з яскраво вираженим індивідуалізмом та анархізмом, протягом століть проявлявся в багаточисельних повстаннях та революціях. Недарма вислів «Воля або смерть» став основним політичним гаслом анархістів Нестора Махна.

Проте досить часто результатом вольових рішень людини є вчинки, що вступають у конфлікт із пануючими у соціумі загальноприйнятими нормами поведінки. Воля в таких випадках характеризується як свавілля. Водночас, свавільні рішення конче необхідні в часи поворотних моментів історії, зокрема в період національно-визвольних війн чи революцій.

Уявлення про волю в українській народній свідомості тісно поєднано з ідеєю свободи. У правовому та філософському дискурсі свободою є здатність індивіда діяти на власний розсуд з метою задоволення своїх потреб та інтересів.

Варто підкреслити, що феномен свободи – явище поліаспектне, цілісне, системне і пов'язане не з якоюсь окремою сферою буття індивіда, а із сукупністю таких сфер як право, політика, економіка, наука, філософія, культура, релігія тощо. Оскільки таких проявів людського буття є багато, то для кожного з них може існувати власне унікальне визначення категорії «свобода».

Свобода як соціально-філософський феномен означає не лише свободу вибору, але й можливість індивіда діяти на різних рівнях суспільної організації. Наприклад, вітчизняний філософ права О. Дзьобань услід за Т. Ростовцевою виділяє 4 рівні свободи:

- «свобода від» – як вивільнення від чогось, подолання кордонів необхідності;
- свобода як пізнана необхідність – пізнання законів і пристосування до них або пристосування їх під себе;
- свобода як вибір і відповідальність за нього (екзистенційне розуміння);
- свобода як творчість – тут задіяні усі попередні рівні, має місце повне подолання відчуження [61, с. 158].

У контексті даної класифікації можемо відзначити, що для українського етносу притаманним є саме прагнення до свободи як феномена системи суспільних взаємин (свободи від національного, релігійного, соціального гніту тощо), що обумовлюється дією чинників стресогенезу вітчизняної правової ментальності (перебування українських земель у складі іноземних державних утворень, тривалий період дії кріпосницької системи тощо). У той же час позитивна свобода (свобода для творчості, самовдосконалення, побудови ефективної національної держави) залишається незатребуваною. Інституалізація ідеї свободи як структурного елементу суспільної ідеології покликана сприяти подоланню такої суперечності.

Як не існує прав без обов'язків, так свобода в розвиненому сучасному соціумі не може існувати без відповідальності. Як уже нами зазначалось, свобода означає не лише те, що індивід має гарантовану можливість вибору і несе повну відповідальність за нього; вона також означає, що людина повинна

відповідати за наслідки своїх вчинків, заслуговуючи на схвалення чи засудження з боку соціальної спільноти. Наприклад, вітчизняний філософ права Ю. Калиновський наголошує, що «правосвідомість українського суспільства завжди містила риси лібералізму та толерантності, більше тяжіла до індивідуальної відповідальності, ніж колективної. Свобода в цьому контексті сприймалася українством як можливість вільно облаштувати своє власне життя, про що свідчать хутірський характер поселень, більш м'які, ніж у Росії кріпосницькі відносини» [84, с. 68].

Таким чином, під впливом ідеї свободи та індивідуалізованої відповідальності (на рівні з іншими чинниками) формувався славнозвісний (чи сумнозвісний) український індивідуалізм, який характеризується таким поширеним гаслом, як «моя хата скраю» та ще більш деструктивним у державотворчому контексті анархізмом. А будь-які спроби утиску волі-свободи в українській історії невідворотно викликали народний опір, що історично проявлявся в козацько-селянських повстаннях, махновщині, Майданах 2004 та 2014 років тощо.

Парадоксально, але та сама ідея, що породила індивідуалізм за певних обставин може виступити і важелем його подолання. Наприклад, за твердженням видатного французького мислителя Алексіса де Токвіля, «американці за допомогою свободи боролися проти індивідуалізму, народженого рівністю, і перемогли його» [232, с. 413].

Ніхто не заперечуватиме, що американська нація побудувала державу, що має один із найшвидших темпів розвитку у світі, який ґрунтується, зокрема, на ліберальній (вільній) економіці, політичних та особистих свободах тощо. Натомість своєрідною «компенсацією» з боку індивіда на користь соціуму стала часткова відмова від індивідуалізму задля спільного поступу.

У цьому контексті зазначимо, що українська ментальність також не позбавлена розуміння того, що тотальний індивідуалізм шкодить суспільним інтересам, зокрема, може призвести аж до обмеження свободи. На звичаєвому рівні це, наприклад, проявляється в давній традиції толоки або в народних

приказках на зразок «Гуртом і батька легше бити» (до речі, зауважимо, що «батько», на відміну від «матері-землі», у колективній свідомості українців завжди асоціювався з державою, а тому колективне «побиття» батька можна вважати і проявом характерного для етносу анархізму, коли громада (громадянське суспільство) протистоїть авторитарному державно-владному апарату). Оскільки український етнос тривалий час перебував у складі державних організмів, де ідея свободи не була інституціалізована (Російська імперія, СРСР), то й ефективний важіль обмеження його природного індивідуалізму був відсутній.

Механізм реалізації ідеї свободи в повсякденному житті соціуму також не є чітко визначеним. Так британський філософ та соціолог З. Бауман вважає, що «звичайні люди», як правило, не готові до свободи» [10, с. 25]. При цьому філософ, очевидно, має на увазі свободу в її повсякденному, побутовому розумінні, і дане твердження, безумовно, стосується і української нації, що пережила століття підневільного становища у складі чужих для неї імперій та безпрецедентний «радянський експеримент», що сформував у населення патерналіське та конформіське ставлення до влади, парадоксальним чином поєднане з анархізмом. Однак, у вирішальні періоди історії – під час революцій та національно-визвольних змагань – «звичайні люди» вимушені слідувати за провідниками-пасіонаріями та ставати на захист волі-свободи задля збереження етносу як такого.

Недарма вагоме місце в ідейному підґрунті революційних рухів має уявлення про свободу та рабство. За твердженням французького філософа Ж. Бодріяра, «відправним пунктом будь-якої революційної стратегії може бути лише жест, котрим раб знову ставить на кін своє життя, тоді як її уникання та відстрочення дозволяє пану забезпечувати свою владу. Це відмова не бути страченим, відмова жити під гнітом відтермінованого смертного вироку, відмова бути в неоплатному боргу за своє життя, фактично бути зобов'язаним довго розраховуватись за нього повільною смертю від праці, яка нічого вже не змінить у приниженості раба і у фатальності влади. Насильницька смерть усе

змінює, повільна смерть не змінює нічого, адже для символічного обміну потрібен певний ритм, він повинен ніби скандуватись: будь-яку річ необхідно повернути тим же жестом і в тому ж ритмі, інакше не вийде взаємності і, власне, немає і повернення як такого» [22, с. 104].

Особливо актуальним це твердження є саме для українських революцій, де надзвичайно яскраво проявляється ідея волі-свободи. Наприклад, під час революційних подій 2013-2014 років набув поширення вислів «Рабів до раю не пускають», що за змістом перегукується з гаслом махновців та холодноярських повстанців «Воля або смерть» та продовженням козацької традиції, згідно з якою життя не вважалось рівноцінним предметом обміну, коли йшлося про втрату свободи.

Ідея свободи знайшла своє віддзеркалення і в чинній Конституції України, де проголошено, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (стаття 21) та кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (стаття 23) [95]. Таким чином, основний закон держави намагається скорегувати спрямування волі громадян не лише на забезпечення власних потреб, але і на врахування інтересів усього суспільства.

Ідея братерства-рівності також із давніх часів визначає поведінку українців та їх політичну історію, що ми і спробуємо обґрунтувати в цій роботі. Братерство на побутовому рівні розглядається як надзвичайно велика дружба, що може порівнюватись з братським єднанням. В українських народних переказах, казках, піснях, легендах багато героїв мали «побратимів» – близьких друзів та соратників, що пліч-о-пліч з ними долали всі труднощі та біди. На українських теренах з XVI століття, відомі духовні братства, а в середині XIX століття існувало і політичне за спрямованістю Кирило-Мефодіївське братство. Надзвичайно потужний вплив на вітчизняні етногенез та державотворчі процеси мало так зване військове братерство (давніоруських дружинників, запорозьких козаків, воїнів ОУН-УПА, учасників військових дій на Сході

країни в 2014-2018 роках тощо). Крім того, у свідомості окремих українців все ще живий політичний міф про «братерство трьох східнослов'янських народів». Зрозуміло, що такого роду міфи проходять випробування щодо їх ролі й значимості у суспільній свідомості як на рівні теоретичному (науковий дискурс) так і на рівні соціальної практики – шляхом оптимізації міжетнічних взаємин народів, які просто зобов'язані віднаходити нову якість солідарних взаємин.

У сучасному науковому дискурсі замість поняття «братерство» найчастіше застосовується термін «солідарність», який використаємо і ми. Аналіз вітчизняної культури та поведінкових настанов українців дає змогу зробити висновок, що ідеологія солідарності органічно вписується в зміст стереотипів української ментальності, оскільки базується на глибинних народних традиціях і способі життя українців.

На слушну думку українського філософа В.-Ю. Даниліва, «поняття солідарність поширюється у двох напрямках. З одного боку, цей термін означає «для спільної мети», з іншого він має такий зміст: «Всі відповідають за одного, а один відповідає за всіх». Інакше кажучи, солідарність засвідчує колективну відповідальність, навіть більше того – колективну вину» [59, с. 91].

Отже, братерство (солідарність) являє собою ідею консолідації соціуму з метою досягнення спільної мети та несення солідарної відповідальності за результати колективної діяльності. Такий її зміст як елемента суспільної ідеології, зокрема, може обмежити контрпродуктивний український індивідуалізм, подолати правовий нігілізм та громадянську пасивність вітчизняного етносу.

Вітчизняний правознавець О. Павлишин слушно зауважує, що солідарність може розглядатися як філософсько-правовий концепт, як взаємна відповідальність особи та держави, забезпечення якої є однією з ознак сформованості громадянського суспільства та реалізації у ньому принципу верховенства права [168, с. 101]. Його тезу доповнює і Ю.-В. Данилів, який зазначає, що держава, згідно з солідаризмом, – це витвір або продукт

соціальних інститутів, вона є необхідною і найвищою цінністю людського співжиття, одним із складових феномена природного права, який ґрунтується на розумі [59, с. 118].

Таким чином, ідея солідаризму корелює з ментальною настою українців про турботливу Матір-Україну та її люблячих дітей. Її інкорпорація до змісту суспільної ідеології може сприяти подоланню такої деструктивної в державотворчому дискурсі поведінкової настанови нації як анархізм.

Ідея братерства (солідарності) нерозривно пов'язана з уявленням про рівність, адже справжні брати – діти Матері-України – не можуть не бути рівними. У контексті цього дослідження під рівністю ми, передусім, розуміємо однаковий правовий статус усіх членів соціуму, тобто рівність перед законом, або формальну рівність. Звісно, досягнення абсолютної рівності не можливе, оскільки різні індивіди можуть перебувати в різному становищі, бути наділені неоднаковими соціально значущими характеристиками, мати різні здібності та фізичні можливості. Саме тому теоретики права виділяють також поняття фактичної рівності, яка полягає в гарантуванні будь-якій людині можливості реалізації своїх прав та інтересів із врахуванням її індивідуальних особливостей. Ще Г. Сковорода із цього приводу розмірковував: «чи не дивина, що один у багатстві бідний, а другий у бідності вдоволений? Нерівна усім рівність... І що дурніше, ніж рівна рівність, яку дурні надаремно намагаються запровадити у світі?» [206, с. 19]. Виходячи із цього, мислитель відкидав ідею «утопічного соціалізму» з його безумовною, а тому – нездійсненою рівністю.

Надзвичайно важливим для оптимізації вітчизняного державотворчого процесу є питання балансу між свободою та рівністю. У західних демократичних суспільствах рівність індивідів перед законом є головною метою боротьби за свободу. Проте рівність перед законом, що утверджується завдяки існуванню в соціумі свободи, неминуче призводить до матеріальної нерівності, внаслідок чого виникає соціальне напруження.

Українська історія має досить багато прикладів того, як свобода приносила у жертву заради утвердження рівності. Виходячи з цього, окремі

дослідники, зокрема М. Юрій заявляли, що традиційно український менталітет віддає перевагу ідеї рівності над ідеєю свободи [277, с. 200]. Однак, звернувшись до роботи Алексіса де Токвіля «Демократія в Америці», ми побачимо, що такі поведінкові автоматизми не є характерною рисою лише вітчизняного етносу. Автор, зазначав, що «демократичні народи завжди любили і люблять рівність, проте існують певні історичні епохи, коли ця їхня пристрасть сягає меж нестями... Тоді люди накидаються на рівність як на здобич і ставляться до неї як до коштовного скарбу, що його хочуть у них викрасти. Пристрасть до рівності заповнює усі закутки людського серця, вона його переповнює і оволодіває ним цілковито... Марна річ показувати їм, як свобода вислизає з їхніх рук у той час, як вони дивляться в інший бік: вони не бачать, або, точніше, в цілому всесвіті вони здатні вгледіти лиш один єдиний предмет своїх пождань» [232, с. 408]. Таким чином, у бутті будь-якої соціальної спільноти може настати час, коли вона поступається ідеєю свободи на користь ідеї рівності. У вітчизняній історії це, зокрема, був період вивольних змагань 1917-1922 років, коли така довгоочікувана свобода та незалежність були недалекоглядно обміняні українським соціумом на демагогічні обіцянки рівності та соціальної справедливості.

Крім того, деякі автори визначають деструктивний вплив цієї ідеї на вітчизняні державотворчі процеси. Зокрема, О. Донченко та Ю. Романенко зауважують, що зворотним боком анігілятивної рівності (бачення крізь призму видовищної ситуації) є байдужість до інших людей. У поєднанні з інтровертивним менталітетом українців, на їх думку, ця байдужість переростає у кругову поруку, анархізм та корупцію [66, с. 189]. Дане твердження, безумовно, має право на існування, проте, звертаючись до праці того ж Алексіса де Токвіля, зазначимо, що «поки соціальні умови рівні, кожна людина залюбки замикається в собі, забуваючи про суспільство» [232, с. 524]. Така реакція на рівність не є притаманною лише українцям, а скоріше буде характерною в тій чи іншій мірі для кожної демократичної нації. Саме тому важливим завданням національного державотворення є формування

ефективних політико-правових інститутів та розробка суспільної правової ідеології, метою якої і стане корегування вад етнічного характеру.

Французький філософ наголошує, що «сьогодні народи вже не можуть відмовитись від рівності, але від них залежить, чи вона приведе до рабства, а чи свободи, до освіти чи до варварства, до процвітання чи до злиднів» [232, с. 576]. Тому національна ідея рівності цілком здатна виконувати конструктивну роль у вітчизняному державотворчому процесі. Варто згадати досвід передових країн світу, де це суспільне благо захищене законом (принаймні формально). Відсутність же реальної рівності в українському соціумі зумовлює не лише соціальну напругу та нестабільність, але й виступає додатковим чинником стресогенезу етнічної правової ментальності. Недарма деякі аналітики після подій Революції Гідності пророкували вибух Революції Рівності, яка, нарешті, покладе край існуванню кланово-олігархічної системи в Україні та відкриє їй шлях до побудови на своїх теренах ефективної правової держави.

На сьогодні ідея рівності знайшла своє відображення і в основному законі нашої держави. Конституція України декларує, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [95]. Проте за сучасних умов реалії суспільного життя свідчать про суто декларативний характер наведеної норми. У бутті українського соціуму майновий стан та соціальне становища індивіда має надзвичайно велике, а подекуди і вирішальне значення. Така ситуація може в перспективі призвести до нової хвилі протистояння між різними соціальними групами – тими індивідами, хто є рівним «більшою мірою» і їх антагоністами – тими членами суспільства, що де-факто задекларованої рівності не отримали.

Парадоксом вітчизняного державотворчого процесу є те, що прадавні ідеї українського етносу – правда-справедливість, воля-свобода та братерство-рівність, а також тяжіння до демократичних цінностей досить часто ставали

причиною втрати власної державності та потрапляння під владу чужоземного сюзерена. Не можна не погодитись із тезою відомого українського етнопсихолога Я. Яніва, що «ми боялися свого власного тирана і послаблювали себе внутрішньою боротьбою, не виявляючи одночасно досить активності назовні, так довго, аж запанували над нами чужинці»[280, с. 195].

Отож зміст цих базових ідей та ментально-правових автоматизмів став однією із причин того, що впродовж тривалого часу український етнос не зміг створити державу за зразком своїх сусідів. Наслідком внутрішньої потреби в демократії, свободі, рівності та всезагальній справедливості стала відмова від проектів створення на українських землях держави на зразок Московського царства, що рядом ознак дуже нагадувала «східну деспотію», абсолютиської чи станово-представницької монархії, яка була у свій час надзвичайно поширеною у Європі (пригадаймо, що подібні проекти Б. Хмельницького, І. Мазепи і навіть «гетьмана» ХХ століття П. Скоропадського були безславно провалені). Перша ж демократична республіка у сучасному значенні цього поняття з'явилася на світовій мапі аж у кінці XVIII століття на американському континенті. Спробою утвердження власної державності (далеко не досконалої і фрагментарної) сучасні історики державотворення вважають Запорізьку Січ, де найбільш повно виявились у практичній діяльності правові настанови народу. Проте це протодержавне утворення існувало як військова республіка, не зумівши по цілому ряду стратегічних спрямувань підняти хоча б на рівень середньо розвинутого державного організму. Лише в зародковому стані тут існував суспільний договір між основними соціальними верствами, який до того ж системно порушувався основними його учасниками. Більше того, такого роду республіка була нездатною створити цілий ряд важливих державних інституцій та об'єктивно змушена була паразитувати на добрій волі союзних держав. Така структура неминуче має бути розчавлена своїми більш досвідченими у державному будівництві сусідами, залишаючись у масовій свідомості українців у якості ідеальної моделі для наслідування.

Однак у нових історичних реаліях український етнос має шанс побудувати ефективну національну правову та соціальну державу саме на такому ідеологічному фундаменті. Ідеї правди-справедливості, волі-свободи та братерства-рівності є основними елементами вітчизняного суспільного ідеалу. Український філософ О. Дзьобань зазначає, що ідеал – це перш за все образ, ідеальний образ, образ досконалості. На його думку, виростаючи з дійсності, ідеал заперечує її і пропонує свій варіант належного. Таким чином, ідеал має два полюси, які перебувають у протистоянні і єдності: негативний (заперечення сущого) і позитивний (ствердження належного) [61, с. 156]. Отже, український суспільний ідеал відкидає реальність несправедливого за своєю суттю вітчизняного соціуму з його кланово-олігархічною системою, тотальною корупцією та зловживаннями бюрократії, відсутністю реальних гарантій забезпечення прав та свобод людини, соціальної рівності.

Український філософ Л. Чорна зазначає, що ідеали, виникнувши, не зникають, як де-які інші цінності. Навпаки, на її думку, вони актуалізуються, і раз втрачений ідеал може бути актуальним через декілька циклів розвитку соціуму [256, с. 261]. А О. Дзьобань загострює увагу на тому, що специфіка соціального ідеалу полягає у тому, що як образ абсолютної бездоганності, він не знає сумнівів. Інакше, за твердженням філософа, він не володів би великою силою: люди не йшли б на смерть за ідеал, якби сумнівалися в його істинності і цінності [61, с. 158]. Таким чином, упродовж століть вказані ідеї виступали основною рушійною силою розвитку українського соціуму, визначали характер державотворчих процесів на вітчизняних етнічних землях. Актуальними вони залишаються і в наш час, зокрема серед молоді. Так, науковці М. Підлісний та В. Шубін на основі аналізу соціологічних досліджень стверджують, що «для більшої частини молодих людей ідеї рівності, справедливості, поєднання особистих та суспільних інтересів тощо, залишається незмінною цінністю, а їх значення не зменшується» [176, с. 95].

Як слушно зауважує політолог П. Сліпець, будь-яка ідеологія базується на уявленні про досконале (досконаліше) суспільство. Ідеологія, на його думку, є

необхідною умовою кожного процесу державотворення, міра ефективності ідеології зумовлює міру ефективності державотворення [210, с. 190]. Отже, нова українська ідеологія, як запорука ефективного національного державотворення, має базуватися на суспільному ідеалі, що в свою чергу ґрунтується на трьох базових ідеях національної правосвідомості.

Ідеологія як інструмент державотворення створює модель ідентифікації індивіда, соціальних груп, державних інституцій та інших суб'єктів політико-правового процесу. Можемо впевнено стверджувати, що творення в Україні політичної нації не можливе без конструктивної правової ідеології, яка позитивно сприймається всім суспільством та консолідує його.

Проте після розпаду СРСР місце комуністичної ідеології залишилось не заповненим, що зумовило виникнення своєрідного «ідеологічного вакууму». Між іншим, у вітчизняному соціумі стала поширеною думка, що справжня демократична держава не повинна мати державної ідеології, яка є ознакою авторитаризму. Законодавче закріплення цієї тези здійснено в статті 15 Конституції України, де чітко вказано на її заборону. Однак немало науковців та практикуючих юристів дотримуються протилежної думки. Так, відомий правознавець О. Костенко слушно зауважує, що «українське суспільство стане на шлях демократії лише тоді, коли громадяни будуть озброєні ідеологією, придатною до демократії (демократичною ідеологією)» [98, с. 5].

Відсутність суспільної ідеології чи ідеології державотворення (як її називають окремі дослідники), стала однією із причин розгортання проти нашої держави так званої «гібридної війни», що, зокрема, ведеться і на ідеологічному фронті. «Ідеологічна обробка» ворожої пропаганди отримала благодатний ґрунт на українських теренах серед носіїв «радянської ментальності». Недостатність ідеологічного обґрунтування суттєво впливає і на результати проведених в останні роки структурних реформ. І в даному контексті важко не погодитись із твердженням П. Сліпця, що «ідеологія зберігає розколоту державність від краху, забезпечує основу для орієнтації в процесі історичних перетворень» [210, с. 191-192].

Натомість, як слушно зауважує український філософ права М. Недюха, несформованість вітчизняної правової ідеології регіоналізує вітчизняний правовий простір, породжує слабкість правової системи, ділить єдину правову культуру на «східну» і «західну», призводить до втрати чітких політичних і духовних орієнтирів і, як наслідок, перманентну політичну нестабільність [157, с. 55].

Проте основним призначенням ідеології, зокрема і правової, все ж має стати трансформація етнічних політико-правових автоматизмів українців. Філософ Р. Додонов зазначає, що це можливо, якщо ідеологія існує впродовж достатньо тривалого проміжку історичного часу для того, щоб принципи, що лежать в її основі, стали здобутком широких верств населення та інкорпоровались у суспільну свідомість, а потім, отримавши закріплення в генотипі етнофорів, стали ментальними стереотипами [65, с. 200]. Учений наголошує, що «завдання ідеологічного впливу повинно полягати в тому, щоб, спираючись на певні вузли стабільності в менталітеті української нації, створювати гнучкі механізми адаптації людини до мінливих умов, надавати їй можливість розкривати власний творчий потенціал. Абсолютизація певних історичних моментів та гіпертрофоване роздування окремих боків українського менталітету, часто поверхових, не тільки не призведе до успіху, але і дискредитує мету сучасних соціальних реформ» [65, с. 248].

У вітчизняній науковій літературі відсутнє єдине визначення правової ідеології. Так, дослідник цього феномена М. Недюха пропонує визначення правової ідеології за п'ятьма визначальними ознаками: 1) реалізація національних інтересів; 2) спроможність до соціальної мобілізації та 3) забезпечення процесу соціальних змін; 4) утвердження демократичних засад функціонування українського суспільства та 5) справедливої винагороди, в основі якої – європейські стандарти рівня й якості життя [157, с. 344].

У контексті нашого дослідження під суспільною правовою ідеологією ми розумітимемо систему політико-правових ідей, поглядів та гасел, що знаходять

підтримку в більшості громадян нашої держави. Погодимося із цілком слушною думкою М. Недюхи, що за умов плюралізму ідеологій, що гарантується Конституцією України (ст.15), правова ідеологія має поставати як моністична (не плутати з обов'язковістю!) в її змістовному та функціональному підпорядкуванні торжеству норми права, зорієнтованості на мету та завдання процесу соціальних змін, засобів їх правового забезпечення тощо [157, с. 304].

Вітчизняний правознавець В. Толстенко, аналізуючи структуру даного феномена визначив її основні елементи, до яких відніс: 1) правові уявлення, поняття та ідеї, які служать вихідними інструментами для досягнення правової дійсності, охоплюють загальне уявлення про право та його роль у регулюванні суспільних відносин; 2) правові теорії, доктрини, концепції та моделі, які описують існуючі правовідносини, а також слугують засобом впливу на їх розвиток, удосконалення і наближення до існуючих суспільно-правових уявлень про належну правову організацію і правопорядок; 3) правові цінності та цілі, які закріплюють найважливіші для суспільства регулятивно-аксіологічні ідеї, у яких відображено ключові пріоритети правового розвитку (це можуть бути такі правові цінності, як пріоритет прав і свобод людини і громадянина, гуманізм права, домінування загальнолюдських правових цінностей, а також такі цілі як: побудова правової держави, зміцнення демократичних основ державного ладу, стимулювання розвитку справедливих форм розподілу суспільних благ, підвищення рівня свободи людини і громадянина тощо); 4) правові ідеали, які відображають бажані в суспільстві орієнтири розвитку правової системи; 5) правові принципи, що лежать в основі правового регулювання і визначають основні формальні та матеріальні параметри розвитку системи прав і законодавства [233, с. 111].

Варто звернути увагу і на те, що правова ідеологія виступає більш «м'яким» та універсальним регулятором суспільних відносин в порівнянні з санкціонованими державою юридичними нормами. Саме цей феномен має усі шанси бути сприйнятим вітчизняним етносом з його глибоким анархізмом та правовим нігілізмом. Крім того, як слушно зазначає український філософ права

А. Луцький, специфічною рисою правової ідеології є ієрархічна структура системи її цінностей [137, с. 27]. А тому середньостатистичний український громадянин, навіть не маючи ґрунтовних знань у сфері права, зможе чітко визначити у її змісті «основне» (настанови, яким необхідно слідувати обов'язково) та «другорядне» (настанови, якими за певних умов можна знехтувати).

Вітчизняна теорія та філософія права виділяє такі функції ідеології права: гносеологічну, аксіологічну, прогностичну та прагматичну. Гносеологічна (пізнавальна) функція здійснює акумулювання й аналіз фундаментальних теоретичних знань у сфері держави і права, правотворчої та правозастосовної практики, осмислення всіх правових явищ, пізнання суті правової реальності. Тобто її роль полягає в поширенні правової освіти на всі верстви суспільства через систему навчальних закладів держави. Аксіологічна функція забезпечує формування у соціумі правових цінностей та ідеалів, основним серед яких, безумовно, є суспільний ідеал. Прогностична функція правової ідеології створює можливість знаходження найрезультативніших і тому найбільш пріоритетних шляхів генези держави і права, які б відповідали інтересам окремого індивіда та суспільства в цілому. Саме ця функція дозволить вітчизняному законотворцю визначити найбільш оптимальні напрямки реформування політико-правової системи держави, а також певною мірою спрогнозувати їх результат.

Урешті-решт прагматична функція полягає у здійсненні істотного впливу ідеології на правосвідомість, правову культуру, правотворчу та правозастосовну діяльність і в результаті, на державотворчі процеси, правозастосування, правову поведінку індивідів, соціальних спільнот на державно-владних інституціях. Ця функція дозволить здійснити конструктивний вплив на поведінкові стереотипи українського етносу у юридично значимій сфері людської діяльності, скорегувати їх зміст у найбільш конструктивному в державотворчому дискурсі напрямі.

Отже, деструктивні поведінкові стереотипи українського етносу, що сформувалися, серед іншого, і під впливом дії чинників стресогенезу можуть бути скореговані за допомогою правової ідеології державного будівництва, що має базуватися на змісті ідей правди-справедливості, волі-свободи та рівності-братерства. Розроблена ідеологія повинна спиратися на найбільш стійкі конструктивні настанови національної правової ментальності, органічно доповнюючи та ідейно обґрунтовуючи їх.

Проте, впровадження правової ідеології державного будівництва є не єдиним інструментом корекції політико-правових настанов українців. Останні події в Україні чітко засвідчили прагнення значної частини соціуму до зміни цивілізаційного вектору розвитку на європейський. І хоча наша країна поки що не стала членом Європейського Співтовариства, проте уже зараз вітчизняне суспільство активно засвоює європейські ідеї, ідеали та цінності. Вплив європейської правової культури та правосвідомості має стати ще одним чинником подолання наслідків ментального стресогенезу українського етносу та викорінення найбільш контрпродуктивних поведінкових автоматизмів у юридично значимій сфері людської діяльності.

Висновки до другого розділу

Політико-правові стереотипи українського етносу, як і будь-які інші поведінкові шаблони, формуються під впливом різноманітних зовнішніх чинників. Оскільки в останні кілька десятиків років протікання «соціального» часу значно пришвидшилося, то прискорився і процес формування ментальних настанов українців.

У ході проведеного дослідження нами було з'ясовано, що на формування поведінкових автоматизмів українського етносу в сфері праворозуміння мають суттєвий вплив чинники ментального стресогенезу, що впродовж тривалого часу (від кількох десятиліть до кількох століть) діяли на території його розселення. Так, до основних факторів такого впливу відносяться «межове» становище українців, зумовлене географічним розташуванням їх етнічних

земель на кордоні між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем, цивілізаційними Європою та Азією; відсутність упродовж кількох століть власної національної держави, а також розділення українських земель разом із їх населенням між різними державними організаціями, які часто належали до різних цивілізаційних просторів; тривале буття українського селянства, що складало більшу частину етносу, у стані особистої несвободи (кріпацтва); перебування українських земель та населення у складі СРСР, що ознаменувалося небаченими в історії людства масовими репресіями проти всіх верств населення, а також штучними голодоморами, які завдали непоправних втрат генофонду нації та наклали глибокий відбиток на її правову ментальність; окремим фактором стало проведення на території України масштабних воєнних дій, особливо в ході Другої світової війни, які характеризувались не лише значними матеріальними збитками, але й астрономічними людськими втратами; аварія на Чорнобильській АЕС, що призвела до тяжких наслідків для здоров'я всього населення нашої держави та стану довкілля на її території; значне стресове навантаження на суспільну свідомість окремих груп українців мав розпад СРСР, наслідки якого ми відчули в контексті подій Революції Гідності та збройного протистояння в Донецькій та Луганській областях нашої країни.

Ми простежили пряму залежність між чинниками стресогенезу та змістом окремих політико-правових стереотипів українського етносу в державотворчому дискурсі. Наприклад, під впливом межового становища українських етнічних земель сформувались вітчизняний інтровертивний індивідуалізм, громадянська пасивність тощо. Тривалий період бездержавності нації зумовив формування анархізму, правового нігілізму, схильності до об'єднання в малі соціальні форми, скептичне ставлення до правосуддя та правоохоронних органів, нездатність до захисту власних прав у державних інституціях тощо; багаторічне перебування українського селянства у стані кріпацтва поглибило такі поведінкові настанови як правовий нігілізм, громадянська пасивність, громадоцентризм, «втеча від свободи», корупція, непотизм тощо; період перебування українських земель у складі СРСР та

масові репресії тридцятих років, штучні голодомори, аварія на ЧАЕС спричинили виникнення такого феномена як формування чи поглиблення правового нігілізму, анархізму поєднаного з етатизмом, непотизму, негативного ставлення до державної власності, системної недовіри до правоохоронних органів тощо; розпад радянської держави у 1991 році теж залишив у народній свідомості глибокий слід у вигляді «пролетарського реваншизму», заперечення законності здобуття Україною незалежності, вимоги про повернення до «справедливого устрою» та «соціалістичної законності».

Згідно із законом єдності та боротьби протилежностей взаємодія антагоністичних за своїм змістом правових стереотипів (анархізму та етатизму, правового нігілізму та правового ідеалізму, високого авторитету громади та різко негативного ставлення до сусідів тощо) може стати джерелом розитку вітчизняного етносу та каталізації його державотворчих процесів.

Проте деструктивні поведінкові настанови потребують коригування з допомогою впровадження загальнодержавної правової ідеології та ефективної системи політико-правового виховання молоді. Доцільним є вироблення державної правової ідеології (ідеології державного будівництва), що ґрунтуватиметься на політико-правових ідеях правди-справедливості, братерства-рівності та волі-свободи та буде спрямована на коригування окремих негативних рис національної ментальності. Саме вони в своїй сукупності формують прадавній суспільний ідеал українців, досягнення якого забезпечить побудову ефективної національної держави та сприятиме подоланню наслідків стресогенезу вітчизняної правової ментальності.

РОЗДІЛ 3.

УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

3.1. Україна – це Європа: ментальна спорідненість

Розглядаючи феномен правової ментальності в бутті українського етносу, ми виділили три ключові ідеї, що одночасно є і його ментальними стереотипами: правда-справедливість, воля-свобода, братерство-рівність. Також ми визначили, що істотний деструктивний вплив на державотворчі процеси на вітчизняних теренах мають такі поведінкові настанови, як правовий нігілізм, абсентеїзм, громадянська пасивність, анархізм, патерналізм, непотизм та зневага до державної і громадської власності. Окремо треба виділити такий феномен, як «радянська правова ментальність», що склався під впливом чинників стресогенезу, передусім, у вигляді масових репресій та штучних голодоморів доби СРСР.

У період 2013-2014 років українське суспільство пережило значні потрясіння, що в результаті істотно позначились на змісті його історичної пам'яті та поведінкових стереотипів. Розстріл масових акцій протесту на Майдані Незалежності, незаконна анексія Кримського півострова та початок військового конфлікту на Сході країни потенційно є додатковими чинниками стресогенезу української правової ментальності. Проте продуктивним фактором вітчизняних ментальних трансформацій можуть стати і глобалізаційні та євроінтеграційні процеси, вплив яких останнім часом все більше відчуває український соціум. Не можна заперечувати того факту, що суттєво «пом'якшити» процес входження нашої держави до Європейського Співтовариства може лише сумісна з європейською ментальність, насамперед правова.

Ми погодимося з тезою американського дослідника С. Хантінгтона, який переконаний, що потужні країни прагнуть до універсалізму, слабкі суспільства – до окремішності. Наприклад, ріст упевненості в собі Східної Азії, на його думку, породив азійський універсалізм, порівнюваний з тим, що був характерною рисою Заходу [242, с. 161]. А вітчизняна дослідниця феномена ментальних революцій Т.Башкеєва слушно зауважує, що глобалізація та постмодернізм є основою революційних змін на пострадянському просторі, взаємопідсилюючись завдяки науково-технічному прогресу, багатократному розширенню можливостей ЗМІ тощо [12, с. 25]. Таким чином, позитивні ментальні трансформації, зокрема позбавлення «радянської правової ментальності», неможливі без інтеграції у світовий та європейський цивілізаційний і соціокультурний простори.

І в українських, і в західних наукових колах віддавна розгорнулась дискусія стосовно приналежності України до Європейської цивілізації, а ментальність її народу все частіше порівнюють з польським, німецьким, французьким, англо-саксонським національними характерами. Тому, на нашу думку, у даному контексті необхідно з'ясувати, що являє собою Європа як цивілізаційний простір і чи можна вважати Україну його частиною.

Із точки зору того ж С. Хантінгтона, межі цивілізаційного Заходу проходять лінію вздовж сучасних кордонів Росії з Фінляндією та Прибалтикою, по Західній Білорусі, по Україні, відокремлюючи уніатський захід від православного сходу, через Румунію, між Трансільванією, населеною угорцями-католиками, і рештою країни, потім по колишній Югославії, по межі, що відокремлює Словенію та Хорватію від інших республік. На Балканах ця лінія, за його припущенням, співпадає з історичним кордоном між Австро-Угорщиною та Османською імперією. Дослідник переконаний, що це – культурна межа Європи, яка у світі після «холодної війни» стала також політичною та економічною межею Європи та Заходу [242, с. 243-244].

Проте безсторонній аналіз сучасних геополітичних реалій свідчить, що С. Хантінгтон кордони Європи суттєво звузив. Наприклад, Румунія з усією

своєю територією та колишні османські провінції Греція й Болгарія увійшли до Європейського Співтовариства. Наголошують на своїх євроатлантичних прагненнях Сербія та Чорногорія, навіть мусульманська Туреччина все наполегливіше захищає своє право на вступ до європейської «сім'ї народів». Тому приходимо до висновку, що запропонований цим дослідником «релігійний» підхід не витримав випробування часом і має сприйматися критично.

Крім того, надзвичайно слушними є міркування європейського соціолога та філософа Ж.-П. Віллема, який стверджував, що «православне християнство може похвалитися тим, що воно є значно більш європейським, ніж римське католицизм і протестантизм. Католицизм хоча і має столицю в Римі, є більш світовим, ніж європейським, до того ж його демографічний центр змістився в південну півкулю. Що ж до протестантизму, то хоча його витoki в Європі, він набув особливого розвитку в англо-саксонському світі...» [33, с. 85-86]. Натомість Східна Європа залишається переважно православною, а поширення цієї християнської конфесії за межі європейського континенту є порівняно незначним. Таким чином, саме православ'я можна вважати істинно європейською релігією.

На противагу С. Хантінгтону американський соціолог З. Бжезинський переконаний, «що хоча на даному етапі кінцеві східні кордони Європи не можуть бути не твердо визначені, ні кінцево встановлені, у широкому сенсі слова Європа являє собою цивілізацію, що веде своє походження від єдиних християнських традицій. Західне, більш вузьке, визначення Європи асоціюється з Римом і його історичним спадком. Однак до християнської традиції Європи належать також Візантія та її російське ортодоксальне відгалуження» [19, с. 101-102]. Він наголошує, що процес розширення й демократизації Європи має бути безстроковим історичним процесом, що не підлягає свавільним з політичної точки зору географічним обмеженням [19, с. 144].

Історик Європейського Союзу С. Посельський слушно зауважує, що західноєвропейська цивілізація пережила три розширення. Перше розширення

західноєвропейського ядра містить території Центральної Європи, що не були знищені монголами та побували протягом відносно короткого часу в зоні впливу Туреччини чи Росії. Друге розширення охоплює, за його твердженням, регіони Балкан та сходу континенту, що зазнало тривалої залежності від Турецької та Російської імперій. У своєму третьому розширенні, на думку дослідника, європейська домінанта зміщується на центри Турецької й Російської імперій, що потрапили під тривале панування монголів. При цьому кордон між першою та другою зонами розширення збігається, за версією вченого, з лінією поділу між католиками та православними [184, с. 23]. Спираючись на дану тезу, приходимо до висновку, що Україна належить до другої зони європейського розширення.

Саме тому, виходячи з характеру історичного розвитку українських етнічних земель, тривалого перебування їх частини у складі європейських держав (Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Австро-Угорської імперії, Польщі, Угорщини тощо), поширення християнства (нехай і в його східній православній формі), ареал проживання українського етносу справедливо можна віднести до європейського цивілізаційного простору.

Практично з моменту здобуття Україною незалежності в наукових колах розгорілась дискусія з приводу того, чи є вітчизняна ментальність, у тому числі і правова, європейською. Так, український історик І. Лисяк-Рудницький слушно звертає увагу на те, що Україна ніколи не переживала доби насильного й раптового «узахіднення», аналогічного з царюванням Петра в російській історії... На його думку, країна, що від своїх початків була суттєво європейською, – і в цьому значенні «західною», – не потребувала у входженні до Європи шляхом радикального, революційного перевороту [132, с.2]. Тобто західний спосіб життя та ментальність були притаманні вітчизняному етносу з давніх-давен. Крім того, З. Бжезинський зазначає, що Україна, новий і важливий простір на євразійській шахівниці, є геополітичним центром, тому що саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію [19, с. 61]. Якщо під трансформацією мати на увазі, насамперед, зміну російської

ментальності, то робимо висновок, що це було б неможливо, якби українська ментальність не була «західною» чи, точніше, «європейською».

Однак, вітчизняні науковці озвучують й інші точки зору. Наприклад, етнопсихологи О. Донченко та Ю. Романенко стверджують, що українець мислить не в категоріях «я-ти» (як американець) чи «я-ми» (як європеець), чи «я-природа» (орієнтальний психотип), а «я-не я». На переконання дослідників, «зовнішній світ, який не стосується його безпосередніх потреб та інтересів, є нуль, чиста негачія, небуття. І якщо найближче оточення (батьки, друзі) мають шанси на взаєморозуміння, то будь-який інший, чужий незнайомий уже не сприймається як рівний: це не людина, а річ» [66, с. 220]. Тобто автори розмежовують українську та європейську (і більш глобально – західну) ментальність.

Вважаємо, що відносно істинна відповідь на дане питання лежить між цими полярними точками зору. Не можна не погодитись з думкою українського філософа М. Михальченка, який стверджує, що Україна іде загальноєвропейським шляхом, але українська локальна цивілізація має багато рис порубіжної, суміжної цивілізації. До таких цивілізацій він відносить ті, які відзначаються неоднозначним, часто конфліктним переплетенням характеристик базової (національної) культури і двох великих типів цивілізаційного розвитку людства, між якими міститься локальна цивілізація. На його думку, вона врешті-решт стає частиною великої цивілізації, але довго зберігає риси порубіжності [148, с. 307]. Отже, вітчизняні поведінкові настанови, зокрема і правові, по своїй суті є європейськими, але відзначаються певною специфікою, обумовленою «межовим становищем» ареалу проживання нашого народу та іншими чинниками стресогенезу вітчизняної правової ментальності.

Варто підкреслити і ту обставину, що український етнос зі своєю «межовою» (західно-східною) ментальністю потенційно може збагатити європейську культуру та ментальність. Так, український філософ І. Старовойт наголошує, що Захід волів би, не втрачаючи своїх техніко-технологічних

досягнень, політичних надбань, збагатитися духовними цінностями Сходу. Проте, він слушно зауважує, що «східний і західний менталітети є загалом протилежними, а протилежності, як відомо, знаходяться у відношенні негативності, заперечення. Їх поєднання здійснюється через опосередковуючі ланки. І в цьому відношенні менталітет українського етносу включає в себе риси як західноєвропейських народів, так і культур східних. Менталітет українців включає індивідуалізм, що єднає його з європейським, і чуттєвість, емоційність, що зближує нас з східними культурами» [215, с.149].

Водночас необхідно наголосити, що вітчизняна правова ментальність має певні варіації у змісті правових стереотипів у залежності від того, в якому регіоні проживають її носії. Така ситуація зумовила появу тези, згідно з якою не вся територія країни може бути віднесена до Західної цивілізації. З огляду на сучасні реалії ми можемо в ній чітко виділити Захід на чолі з Галичиною, який навіть найбільші скептики відносять до Європи, та її Схід з регіонами Донбасу, що на думку окремих авторів, співвідноситься з цивілізаційною Євразією.

Так, американський політолог С. Хантігтон відносить Україну до так званих «розколотих країн», виокремлюючи в ній уніатський націоналістичний україномовний захід та православний російськомовний схід. Останній, на думку автора, є частиною російської православної цивілізації і до складу Європейського Співтовариства увійти не зможе [242, с. 209]. Проте учасниками конфлікту на Донбасі стали зовсім не греко-католики та православні віряни. Цей конфлікт є протистоянням між прихильниками європейського цивілізаційного вектору розвитку та носіями «радянської ментальності», що відстоювали ідею повернення до імперського минулого з його «справедливим комуністичним суспільством», «революційною законністю» та «диктатурою пролетаріату». При цьому питання релігії та церкви на території окремих районів Донецької та Луганської областей посідають далеко не чільне місце.

Можемо стверджувати, що завершення збройного протистояння та трансформація правових стереотипів населення Донбасу під впливом компромісної суспільної ідеології національного державотворення зробить

можливим його реінтеграцію та входження до європейського цивілізаційного простору разом з рештою країни. Не можна в даному контексті не погодитись з думкою американського історика цього регіону Хіроакі Куремії, який наголошує, що «Донбас, навіть як останній європейський фронт, цілком може випередити Західну Україну, рухаючись на зустріч капіталістичній і демократичній «Європі» [117, с. 99].

Варто підкреслити і те, що ментальне різноманіття України якраз і може відіграти позитивну роль в євроінтеграційних процесах вітчизняного соціуму. Зокрема, філософ І. Старовойт наполягає на тому, що і західноєвропейський метаетнос, і український етнос є далеко не уніфікованими утвореннями; кожне з них включає в себе різноманітні етнічні спільноти, які мають свої специфічні форми вияву ментальності. Водночас, на думку автора, різні регіональні етнічні об'єднання України мають спільні істотні ментальні ознаки, котрі лише своєрідно модифікуються через форми свого вияву. Така ж спільність визначальних етнопсихологічних рис характеризує і західноєвропейців [215, с.16]. Тобто Україну можна розглядати як «Європу в мініатюрі» з її етнічним, конфесійним та ментальним багатоманіттям, яке є скоріше сильною, а не слабкою стороною Співтовариства.

Всі ці аргументи дозволяють нам впевнено стверджувати, що Україна є невід'ємною частиною європейського цивілізаційного та соціокультурного простору, а українська правова ментальність, хоча і має певну специфіку, зумовлену її лімітрофним характером, однак, все ж має всі ознаки західної.

Проте, з іншого боку, варто чітко розуміти і те, що автоматизми вітчизняної політико-правової ментальності мають власні особливості формування та зміст, що відрізняє їх від поведінкових стереотипів інших націй Європейського Співтовариства.

По-перше, українці та європейці мають різні традиції сімейного виховання, що не могло не позначитись на їх ментальності. Так, за слушним зауваженням Б. Цимбалістого, у формуванні людини європейського культурного кола беруть

активну участь мати й батько... Тип же родини в Західній Європі патріархальний...[249, с. 86].

Недоліки «материнського виховання» визнавали і дослідники ментальності О. Донченко та Ю. Романенко. Учені зауважують, що «жіноче виховання» українського соціуму призводить до перетворення українців на беззахисних домашніх дітей, які не звикли відстоювати свої права та інтереси ні перед державою, ні перед сильнішим у будь-якому відношенні, звикли пасувати перед грубим насильством і терпіти наругу над власною гідністю» [66, с. 232]. Дійсно, у повсякденному житті середньостатистичний українець є досить пасивним та інфантильним, мало цікавиться громадським життям. Однак, у визначальні моменти історії (наприклад, під час протестних акцій 2014 року чи в ході конфлікту на сході країни) нація демонструє неабияку стійкість перед викликами. Натомість варто звернути увагу і на те, що «відважні й енергійні європейці» під час Другої світової війни за кілька місяців практично без опору віддали майже всю Західну Європу німецьким окупаційним військам.

Формування правових автоматизмів кожного етносу здійснюється і в процесі діяльності, передусім трудової. Саме тому важливим в контексті нашого дослідження є і порівняння уявлення про працю, матеріальні блага та життєвий успіх в українській та європейській ментальності. У даному контексті варто зазначити, що вітчизняній ментальності притаманна переважно етика переконання, що не переслідує мету досягнення визнання та життєвого успіху. Вона передбачає щире бажання людини творити «добрі справи», незалежно від можливості отримати за це винагороду. Таким чином, на відміну від, скажімо, протестантської етики, що проголошує трудову діяльність необхідною умовою досягнення життєвого успіху, українська розглядає працю як явище самоцінне. Відомим серед українців гаслом є вислів: «роби, що повинен, і будь, що буде» (що по суті означає перекладання відповідальності за результати своєї роботи на Бога чи Долю). Повага наших предків до праці відображена, зокрема, в таких народних казках, як «Півник і двоє мишенят», «Закопане золото», «Ківш

лиха», «Як чоловік учив ліниву жінку», «Про неробу Юрка, маминого синка» та ін.

Натомість вихований у дусі протестантської етики європеєць зорієнтований лише на результативну, «прибуткову» працю. Разом з тим, на слушну думку І. Старовойта, у західній культурі одночасно з формуванням установки на успіх відбувається витворення таких моральних цінностей і правових норм, котрі б спрямовували зусилля індивіда в соціально значиме русло, оскільки успіх повинен бути досягнутий не будь-якими шляхами, а лише такими, які є корисними для суспільства, для інших людей [215, с.103].

Учений зазначає, що постіндустріальне суспільство у своєму розвитку підійшло до такої межі, коли на зміну домінанті в матеріальних потребах прийшли інші, духовні. Ці нові духовні потреби вимагають перебудувати відношення людини і техніки таким чином, щоб не людина підпорядковувалася техніці, а навпаки, техніка стала засобом реалізації потреб людини, при чому не суспільства в цілому, але і кожної окремої людини зокрема... Частина сучасних західних теоретиків, на його думку, розуміє постіндустріальне суспільство як постекономічне суспільство, соціум, у якому буде подоланий примат екомічних інтересів над усіма для більшості населення і в якому основною формою життєдіяльності стане розвиток людських здібностей [215, с.107].

У таких умовах європейська прагматична ментальність досить вдало могла б бути доповнена українськими кордоцентризмом, емоційністю, гостинністю та толерантністю. І хоча епоха «дикого капіталізму», що наступила в Україні після проголошення незалежності й досі триває, об'єктивно насаджує нашим громадянам хибні уявлення про «життєві цінності капіталістичного Заходу» (меркантильність, безпринципність, жорстокість, жага наживи тощо), проте ідеї правди, волі, рівності все ж залишаються надзвичайно потужною поведінковою настановою у вітчизняному соціумі.

При цьому І. Старовойт підкреслює, що зміщення акцентів із матеріальних на постматеріальні цінності зовсім не свідчить про зміну глибинної ментальної ознаки західноєвропейського етносу – установки на досягнення особистого

успіху. Він доводить, що «світогляд і мотивація індивіда залишаються тими самими – досягнення успіху завдяки власним зусиллям через реалізацію своїх власних цілей. Змінюється лише сфера застосування зусиль: із безпосереднього чуттєво-предметного виробництва вона переміщується в область інформаційно-теоретичної діяльності» [215, с.113].

Українцеві-інтроверту, заглибленому у власні емоції та переживання, звісно, буде досить складно щось протиставити таким поведінковим настановам. У якості можливого варіанту подолання даного контрпродуктивного стереотипу можна запропонувати стимулювання підприємливості наших земляків мотивами більш високими, ніж просто отримання матеріальних вигод. Зокрема, одним із них може стати ідея про побудову справедливого суспільства всезагального добробуту, високоефективної правової соціальної держави, збереження унікального українського довкілля, народних звичаїв та традицій тощо.

Однією із яскравих ознак європейця, що є підґрунтям для формування його правових стереотипів, є чітко виражений індивідуалізм. Притаманним він є і для українців. Однак, український індивідуалізм теж має свої особливості.

Так, на вітчизняних ментальних настановах не могло не позначитись тривале перебування українських етнічних земель у складі російської та радянської імперій. У науковій літературі загальновизнаним є факт, що російський етнос значно більше схильний до колективізму, ніж український. А оскільки впродовж століть саме росіяни були «титальною нацією» держави, то їх суспільна свідомість і стала базою для формування загальнодержавної ідеології, що не могла не вплинути і на поведінкові стереотипи інших народів. Це стало підставою для появи в наукових колах (особливо західних) думки про те, що український етнос теж відзначається значною симпатією до колективних форм буття. Проте, на переконання І. Старовойта, «висновок про повне підпорядкування індивідуального колективному началу в житті українського етносу є занадто категоричним і необґрунтованим. Інша річ, що в «офіційному» дискурсі індивід дійсно підпорядковується колективним цілям та інтересам.

Але ж офіційно задекларована культура аж ніяк не вичерпує духовного життя народу» [215, с.121]. У даному контексті варто згадати хоча б запеклий опір, який чинили українські селяни процесу колективізації в добу сталінізму.

На переконання багатьох дослідників вітчизняної політико-правової ментальності, індивідуалізм відіграв досить негативну роль в державотворчих процесах етносу. Так, український етнопсихолог В. Янів стверджував, що «в Україні появляється тенденція до необмеженого індивідуалізму як вияву небажання визнавати провідну роль одиниці, групи чи інституції (різкий індивідуалізм)» [282, с. 226]. Причиною формування деструктивного українського індивідуалізму, на думку О. Донченко та Ю. Романенка є дистрес, що корелює з постійними переслідуваннями нації. Адже, за спостереженням авторів, рятуватися від переслідування краще поодинокі, ніж разом, щоб не спіймали [66, с. 221]. Вони виділяють такі риси українського індивідуалізму:

а) цей індивідуалізм – не активний, предметний, а сенсуалістично-споглядальний, інтровертивний, квієтичний. Не індивідуалізм боротьби за інтереси і результат цієї боротьби, а індивідуалізм розмежування інтересів і поступок, індивідуалізм самозамкненості та ізольованості, партикулярістичний;

б) в українському індивідуалізмі відсутня інтенціональна складова. Він є індивідуалізмом втечі, елементарного біологічного виживання, а не індивідуалізмом життєствердження, індивідуалізмом самодостатньої тварини, а не аристотелівської *zoon politikon*;

в) український індивідуалізм через свою природно-біологічну спрямованість є антитезою публічності і соцієтальності, всього того, що ми називаємо сферою спільних справ – політикою [66, с. 209].

Висловлена авторами думка, безумовно, є обґрунтованою та має право на життя. Проте варто також наголосити на тому, що в критичні моменти свого буття український етнос здатен до подолання вказаних негативних рис свого індивідуалізму та об'єднання задля досягнення спільної мети. Найбільш ефективними формами такого об'єднання є так звані «малі форми» у вигляді

родини, громади, виробничого чи житлового кооперативу, козацької сотні (куреня) чи добровольчого батальйону. А тому твердження про безумовно негативне значення цієї риси є безпідставним.

Українська історія яскраво свідчить, що індивідуалізм зовсім не є перешкодою для самоорганізації та успішної державотворчої діяльності українців. Численні козацькі повстання, революції, протестні акції довели здатність вітчизняного соціуму чинити опір свавіллю влади (навіть ним самим же обраної), а регулярні акти зовнішньої агресії (у тому числі, і сучасний військовий конфлікт на Сході країни) продемонстрували готовність народу до колективної протидії агресору навіть усупереч позиції правлячої еліти. Яскравою ілюстрацією подолання індивідуалізму перед лицем спільної загрози є поява в останні роки доповненого відомого вислову: «Моя хата скраю – першим ворога зустрічаю».

Однак, на відміну від деяких своїх сусідів – індивідуалістів-екстравертів, українці мають інтровертивний тип ментальності. Наприклад, І. Старовойт вважає, що розвиток українського індивідуалізму пішов шляхом прямо протилежним європейському, а саме: він має інтровертивний характер і спрямований на відособлення індивіда від інших людей і від суспільства. З його точки зору, «зусилля особистості спрямовані на створення свого маленького індивідуального світу, на ізоляцію в ньому та убереження себе від впливу інших людей і від соціуму: якщо індивід не може утвердитися в суспільстві, у «великому світі», то він прагне зробити це в побутово-локальних, «малих» соціальних формах: сім'ї, побуті і т.д.» [215, с.123].

Однак схильність до об'єднання у «малих» соціальні форми, як ми вже зазначали, зовсім не є вадю вітчизняного етносу. Розвиток таких структур (насамперед територіальних громад та інститутів громадянського суспільства) дозволяє створити дійсно ефективну демократичну державу. Низка європейських країн побудували свої державні організми саме на принципах широкої автономії місцевих громад. А розвинені інститути громадянського

суспільства зменшують залежність індивіда від влади, врівноважують інтереси правлячої еліти та соціуму.

Варто зазначити і ту обставину, що окремі європейські народи теж мають інтровертивний тип ментальності. Зокрема, за твердженням О. Донченко та Ю. Романенко, інтровертизм, поєднаний з раціональністю притаманний оплотіві Європейського Співтовариства – німецькій нації [66, с. 236]. З одного боку, така основа політико-правової ментальності етносу забезпечила йому після тривалого періоду роздробленості можливість для створення потужної в економічному та політичному аспекті держави. Однак, не варто ігнорувати і той факт, що ця ж ментальна основа зробила можливими утвердження в німецькому соціумі мілітариської та фашистської ідеології, розв'язання двох світових воєн, реалізацію політики Голокосту тощо. Натомість український інтровертизм ірраціональний, емоційний, кордоцентричний та толерантний по відношенню до представників інших етносів. Проявом такого ментального «ліризму» став тривалий період бездержавності, схильність до «малих форм» соціальної організації, громадянська пасивність, абсентеїзм тощо. Водночас, для вітчизняного соціуму ворожою є будь-яка тоталітарна ідеологія, шовінізм та ксенофобія, українці не схильні до ведення агресивних загарбницьких воєн, мають досить розвинене на пострадянських теренах громадянське суспільство тощо.

Ситуація зі сприйняттям правових цінностей українським та європейськими етносами теж є досить неоднозначною. Так, дослідниця правової ментальності Н. Осипова слушно зазначає, що у європейській культурі поняттю «закон» протистоїть поняття «беззаконня». В українській ментальності закону, на її думку, протиставлене «незаконне», «позазаконне», яке може виступати в якості як негативного, так і позитивного, оскільки вважається, що є щось важливіше за закон... Існування нерегламентованої протиставленої закону сфери, на переконання дослідниці, є однією з корінних особливостей української правової ментальності [163, с.104]. Таким чином, поняття закону в українській правовій ментальності, на відміну від європейської, підміняється

уявленнями про правду-справедливість, що з одного боку, є джерелом правового нігілізму українців, а з іншого, наділяє Закон певним сакральним змістом та «оживляє» його, віддаючи перевагу «духові закону» перед його «буквою».

Однак, досить схожими є, наприклад, українське та європейське уявлення про право приватної власності (особливо на землю) та надзвичайна повага до нього. Фактично на даному правовому інституті ґрунтується уся західноєвропейська цивілізація. Ще за нормами Салічної правди особа винна в підпалі чи руйнуванні огорожі, що захищала приватну земельну ділянку від будь-яких посягань, повинна була сплатити значний штраф. Важливе значення мало і приватне житло. Караною великим штрафом була не тільки крадіжка у межах будинку чи двору, а й звичайне проникнення на територію вілли після заходу сонця. Проте для європейців не характерна абсолютна зневага до комунальної та державної власності, але таку зневагу ми можемо побачити у вітчизняному соціумі. Це пояснюється відносно не значною її часткою в більшості європейських країн, а також відсутністю у західноєвропейських держав досвіду побудови «світлого комуністичного майбутнього», який пережили українці.

У цілому ми можемо констатувати, що українська правова ментальність, хоча і має певні відмінності у змісті своїх автоматизмів у порівнянні з європейською, все ж цілком органічно поєднується та взаємодіє з нею. Підтверджує цю тезу і думка авторитетної дослідниці українського національного характеру О. Донченко, яка вважає, що «українська психокультура з її розвиненим емоційно-етичним началом не сприймає стрімких змін і є носієм поміркованого традиціоналізму та консерватизму чуттєвості. Навіть за відсутності достатньо розвинутого соціетального інтелекту та пов'язаної з ним історичної пам'яті вона наближається до європеїзму на рівні усталеної, узвичаєної взаємодії» [66, с. 228].

За таких обставин вплив європейської правової ментальності на вітчизняну та запозичення українським соціумом західних політико-правових цінностей у

довгостроковій перспективі матиме конструктивний вплив на формування стереотипів етносу у сфері праворозуміння. Особливе значення для подолання деструктивних поведінкових настанов матиме адаптація (гармонізація) українського законодавства до європейських стандартів, адже тривала дія писаних норм завжди відбивається на змісті правових уявлень населення.

Наприклад, з точки зору правознавця Н. Пархоменко, «гармонізація є процесом цілеспрямованого зближення правових систем шляхом усунення суперечностей між ними та формування мінімальних правових стандартів через утвердження спільних правових принципів, що передбачає приведення законодавства держав-членів та країн не членів у відповідність з вимогами міжнародного права на підставі міжнародних договорів» [172, с. 340].

Як зазначає інший правознавець О. Чабах, адаптація законодавства України передбачає реформування її правової системи та поступове приведення у відповідність з європейськими стандартами і охоплює приватне, митне, трудове, фінансове, податкове законодавство, законодавство про інтелектуальну власність, охорону праці, охорону життя та здоров'я, навколишнє природне середовище, захист прав споживачів, технічні правила і стандарти, транспорт, а також інші галузі [253, с. 48].

Таке «зближення» вітчизняного законодавства в усіх значимих сферах суспільного життя з європейськими нормами аналогічного змісту не лише зробить регулювання в них більш прозорим та ефективним, але, як ми вже зазначали, матиме конструктивний вплив на зміст стереотипів вітчизняної правової ментальності. У результаті рецепції окремих норм законодавства Співтовариства, буде створено юридичний механізм для подолання в українському соціумі таких деструктивних у державотворчому дискурсі явищ, як корупція та казнокрадство, негативне ставлення до державної та комунальної власності, недбалість у питаннях охорони навколишнього природного середовища, фінансів, державного управління тощо.

Проте існує ймовірність, що, крім позитивних зрушень, у довгостроковій перспективі вплив глобалізаційних та євроінтеграційних процесів може

зумовити глибоку та безповоротну трансформацію національної ідентичності та вітчизняної ментальності, зокрема і правової.

У сучасній соціологічній та філософській думці відсутня однозначна оцінка глобалізаційних процесів і навіть їх визначення. Попри це, український філософ М. Козловець переконує, що «незважаючи на велике розмаїття думок щодо сутності феномена глобалізації, часу виникнення і перспектив розвитку, його впливу на людство загалом та окремі країни зокрема, їх родовою ознакою є ідея посилення взаємозалежності людства на всіх рівнях: локальному, національному, регіональному, глобальному й у всіх вимірах: економічному, політичному, соціокультурному» [91, с. 166].

До того ж, британський філософ і соціолог З. Бауман заявляє, що «немає жодної надії на державні установи, покликані забезпечити впевненість і безпеку. Свобода державної політики постійно руйнується новими глобальними силами, що мають в арсеналі жакливу зброю екстериторіальності, швидкості пересування до ухилення / втечі» [10, с. 199]. Натомість його німецький колега У. Бек резонно зауважує, що «транснаціоналізація передбачає досягнення балансу між різними політичними пріоритетами, співіснування різних зв'язків і націоналізмів» [13, с. 98].

Не зважаючи на свою неоднозначність, глобалізація та євроінтеграція є закономірними соціально-історичними процесами, порівнюваними з Великими географічними відкриттями пізнього Середньовіччя чи науково-технічною революцією ХХ століття. На сьогодні виокремлюють три джерела цього процесу: нове, аналітичне сприйняття світу, фундаментальні зміни у способах комунікації, новий характер інвестування.

Ці тенденції, безумовно, впливатимуть і на соціально-політичне буття етносів, їх правову ментальність та державотворчі процеси, генезу національних держав. Наприклад, німецький філософ та соціолог У. Бек пропонує таку модель глобального порядку, як всесвітній космополіс, що спирається на принцип рівності держав. У ній підкреслюється важливість глобального (цивільного) права навіть у супереч глобальному гегемону. На

думку У. Бека, «всесвітній космополіс треба реалізовувати крок за кроком, проводячи узгоджену реформу міжнародного права та міжнародних організацій, перш за все ООН, при дотриманні принципів космополітичного режиму, що опирається на визнання відмінностей «інших» [13, с. 199].

Глобалізаційні процеси не мають зворотної дії. Окремі антиглобалізаційні «відкати» (наприклад, вихід з ЄС Великобританії) відбуваються надзвичайно болісно і лише підтверджують загальне правило. Формування наддержавних структур зумовлює трансформацію змісту соціально-правових норм, що регулюють буття етносів в їх національних державах. А це, передусім через певний час матиме наслідком і зміни у змісті автоматизмів етнічної правової ментальності. Виходячи з таких реалій, російські філософи М. Губанов та М. Губанов навіть пропонують ввести в науковий обіг категорію «глобаліського менталітету», який буде сформований на основі групових менталітетів та об'єднуватиме базові світоглядні цінності людства [54, с. 52.].

На фоні таких світових зрушень виникає запитання про глибину та характер ментальних трансформацій, яким буде піддане населення національних держав суб'єктів і одночасно об'єктів таких змін. Для початку необхідно зрозуміти, які зміни відбуватимуться в національній ідентичності народу, що став на шлях глобалізації та євроінтеграції. Адже дослідник ментальності В. Крячко слушно зауважує, що ідентичність є складовою ментальності [111, с. 67], тому будь-які зміни ідентичності позначаються і на предметі нашого дослідження.

Говорячи про механізми формування ідентичності, західний філософ та культуролог Е. Сміт наголошує, що «любов до конкретних місць і проведення просторових кордонів, щоб відрізнити батьківщину від «зовнішнього світу», це процеси, що стали характерними для етнічної належності, а надто для національного існування. У формі «територіалізації спогадів» вони виявились вирішальними для створення етнокраєвидів і створення націй. Особливо помітно це явище в процесах, з допомогою яких спогади та історію спільноти пов'язують із конкретними місцями, а саме: в натуралізації спільноти та

історизації природи» [212, с. 60]. Українська ментальність завжди відрізнялася глибокою любов'ю до рідної Матері-землі, а також повагою до своїх героїчних предків (давньоруських дружинників-богатирів, козаків-характерників, холодноярських повстанців, воїнів УПА) та власної славної, хоча і трагічної, історії.

Перепоною для швидких ментальних змін буде слугувати і вітчизняний консерватизм, що найбільш яскраво проявляється в селянській верстві, а оскільки до середини ХХ століття більшу частину населення України складали саме селяни, то селянськість як ментальна риса стала спільною для всього етносу. Наприклад, українські селяни доби Російської імперії, як слушно зазначає історик Ю. Присяжнюк, «зберігали етнічний колорит, так би мовити, об'єктивно, вже самим своїм існуванням; якихось цілеспрямованих громадянсько-політичних дій чи високого рівня національної самосвідомості вони не демонстрували. Саме генетичний потяг до традиційних землеробських форм господарювання перешкоджав їм, з одного боку, піднятися до власного державного життя, з іншого, унеможлиблював зусилля колонізаторського режиму царської Росії досягти «органічної єдності» двох народів» [190, с. 104]. Таким чином, якщо українська ідентичність збереглась навіть в умовах авторитарної російської (а пізніше і радянської) держави, то європейські, більш «м'які», впливи їй також не загрожують.

За твердженням дослідниці національної ідентичності Н.Пелагеші, процеси суспільного розвитку спричиняють становлення нових людських спільностей і появу нових відповідних цим спільнотам колективних ідентичностей. Проте, вона переконана, що національна ідентичність на даному етапі розвитку глобалізаційних процесів зникнути не може [173, с. 40-41]. Навпаки, на її думку, метою створення європейської ідентичності є перетворення національної ідентичності на більш інклюзивну, оскільки творці європейської інтеграції мали на меті подолання негативних виявів націоналізму [173, с. 69].

Підтверджує цю тезу і український філософ М. Козловець, який вважає, що зміна ролі національної держави, поява транснаціональних просторів не

позбавляє людей національної належності і sentimentів з приводу їх національної і локальної культури. В умовах глобалізації, на його переконання, «це навіть підвищує інтерес до локальних явищ. У тих суспільствах і людях, які не відчують себе включеними у глобальний світ, можна помітити якраз послаблення їх локальної ідентичності, втрату самоповаги і почуття власної значущості, зростання розчарування у місцевих особливостях» [93, с. 147].

На сучасному етапі розвитку вітчизняного соціуму ми можемо спостерігати формування так званих «колективних» чи «цивілізаційних» ідентичностей, зокрема і на українських теренах. Все частіше наші співгромадяни ідентифікують себе не лише за приналежністю до певної місцевості, населеного пункту чи навіть держави. Поступово усвідомлюється належність до європейського простору (бодай географічно), і більш глобальна – до цивілізаційного Заходу. Найбільш радикальні зрушення в самоідентифікації громадян незалежної України відбулися після 2014 року, коли в значній частини українців сформувались стійкі стереотипи: «свій» («європеець» – людина «західного способу мислення») та «чужий» («євразієць» – «ментальний совок»). Звісно, «європейський світогляд» притаманний ще далеко не всім членам суспільства, а формується він у різних соціальних верств та регіонів країни зовсім не однаковими темпами. Проте загальна тенденція є показовою і свідчить про поступове виникнення у суспільній свідомості українців уявлення про європейські та західні цінності, їх критичне осмислення.

Найпершими «європейцями» та найбільш переконаними «космополітами» стали представники економічної та політичної еліти держави, що мають за кордоном нерухомість, банківські рахунки, інвестиції та інші матеріальні активи. Це незначний прошарок суспільства, що склався задовго до подій на Майдані Незалежності 2013-2014 років, і який в силу свого виняткового становища не міг мати вирішального впливу на формування європейської колективної ідентичності.

Поступово ця нечисельна соціальна група почала розширюватись за рахунок так званого «середнього класу» – людей із середнім та вищим за

середній рівнем доходу, високим рівнем освіти (що, як правило, включає і володіння на достатньому рівні іноземними мовами), багато з яких мали змогу побувати в країнах Європи та Заходу. Саме друга категорія стала рушійною силою так званого «Євромайдану». Однак, про формування європейської ідентичності у більшості частини населення України говорити ще зарано.

Крім того, не можна ігнорувати і той факт, що мешканці західних областей України більшою мірою ідентифікують себе з Європою, ніж мешканці східних, а отже, поширення європейської ідентичності на українських теренах є нерівномірним.

Варто зазначити, що процес глобалізації для українського етносу виступає і своєрідним «викликом» у розумінні А. Тойнбі. Належною «відповіддю» на нього може стати піднесення національної ідентичності, зміцнення власної культури, її «універсалізація» через взаємодію з іншими європейськими та світовими культурами.

Необхідно звернути увагу і на ту обставину, що європейська ідентичність може виступити своєрідним запобіжником для потенційно більш небезпечної загрози – ідентичності американської. Як слушно зазначають О. Донченко і Ю. Романенко, «сьогодні, коли максимальним сугестивним потенціалом володіє психокультура американізму, Україна ризикує разом із запозиченими джинсовкою, жувальною гумкою та іномарками автомобілів втягнутись в чергову гру і втратити своє національне обличчя. Наслідком, як завжди, будуть розгортання стресогенезу як реакції на нав'язану роль і черговий дистрес після п'яної екзальтації і захоплення» [66, с. 216]. Об'єднана Європа має значний досвід успішної протидії наступу американської культури, зокрема і правової. Більшість її членів зберігають приналежність до традиційної для європейського континенту романо-германської правової системи, основою якої виступає нормативно-правовий акт, а не правовий прецедент, як то характерно для англо-саксонської правової сім'ї та США.

Важливе значення для збереження етнічної правової ментальності матиме такий соціальний та політико-правовий інститут, як держава. Так, М. Козловець

зауважує, що перехід монополії на владу від національної держави до міжнародних організацій малоймовірний. На його думку, як і раніше держава виступатиме ядром, стрижнем і мозковим центром, покликаним гармонізувати функціональне розмаїття, забезпечити синхронний розвиток суспільства в цілому [92, с. 166].

Отже, суспільний ідеал соціальної правової держави, у такому разі, ще довго буде актуальним для європейських і світових націй. Очевидно, під впливом глобалізаційних процесів цей інститут також переживе певні трансформації шляхом «очищення» від різноманітних національних обмежень, передусім, войовничого націоналізму, шовінізму та ксенофобії. У даному контексті українська національна держава потенційно матиме перевагу перед політичними організаціями так званої «старої Європи», що мають багатовікову історію свого становлення. Тривала бездержавність вітчизняного етносу дозволить будувати глобалізовану державу практично «із чистого аркуша». До того ж, неабияке значення в даному контексті матиме і природна терпимість українців до інших етносів та культур, що була сформована в результаті багатовікового «межового буття» на кордоні цивілізаційних Заходу і Сходу.

У цілому можемо зробити висновок, що українська етнічна ментальність, зокрема і правова, у середньостроковій перспективі теж не зазнає суттєвих трансформацій під впливом глобалізаційних та євроінтеграційних процесів. І в даному контексті не можна не погодитись з думкою етнопсихолога В. Яніва, який стверджував, що «наша межовість каже нам надіятись, що ми нашу окремішність збережемо навіть за послідовного наближування до Європи. На мою думку, наша межовість у майбутньому може стати для нас нашою силою так, як поки що вона є нашою слабкістю» [280, с. 197].

Водночас, варто вжити усіх можливих заходів для збереження власної національної самобутності, зокрема і в сфері юридично значимої діяльності. У даному контексті надзвичайно слушною є думка українського правознавця О. Чабаха, який наголошує, що, «йдучи до Європи і наближаючись до правових систем романо-германського типу, український народ має зберігати

національну прогресивну традицію, підтримувати її безперервність. Для цього він мусить пам'ятати, що європейське право пишеться в Брюсселі і Страсбурзі, і Україна не стільки в нього зможе привносити, скільки змушена сприймати...» [253, с. 48].

Це означає, що реформування української правової системи та наближення її до європейських стандартів має здійснюватись виключно в обмежених масштабах, необхідних для входження до європейського правового простору. Таким чином, попри сприятливі прогнози щодо впливів на національну ідентичність європейської культури, на порядку денному стоїть завдання збереження національних правових звичаїв та традицій, тобто власної правової ментальності.

Отже, вступ до європейського цивілізаційного та правового простору має сприяти подоланню деструктивних поведінкових стереотипів українського етносу (правовий нігілізм, абсентеїзм, анархізм, громадянська та політична пасивність, своєрідне ставлення до власності та ін.) та корегуванню їх в конструктивному напрямку шляхом усунення наслідків стресогенезу, «радянської ментальності», «комплексу меншовартості», «вінця бездержавності» та інших вад національного характеру. Проте першочергової ваги в даному контексті набуває збереження власної самобутності, зокрема і в питаннях праворозуміння, а отже, необхідно рішуче відкинути ідеалістичний міф про «бездоганну Європу», її надприродно ефективну правову систему та надзвичайно конструктивну ментальність.

Крім того, варто усвідомлювати, що позитивні трансформації вітчизняної політико-правової ментальності під впливом євроінтеграційних процесів можливі лише за умови системної рецепції європейських правових цінностей українським соціумом.

3.2. Європейські цінності як важіль впливу, мотивації та спонукання

Входження України до європейського соціокультурного та цивілізаційного простору не можливе без утвердження у вітчизняному соціумі європейських

культурних та політико-правових цінностей. Саме цей філософський феномен може виступити рушійною силою для трансформації національної ментальності, зокрема і правової, подолання її деструктивного впливу на державотворчі процеси українців. Саме тому ми і розглянемо поняття та особливості формування й рецесії цінностей на вітчизняних теренах.

У науковій літературі відсутнє єдине визначення поняття цінностей. Так, український філософ В. Левкулич зазначає, що цінності – це стійке переконання в тому, що певний тип поведінки чи дії має перевагу в існуючому типі культури (культурному континуумі). Цінності, на його думку, є елементом культури, який складає основу нормативного механізму регуляції соціальної поведінки. Автор переконаний, що ціннісні орієнтації утворюють найвищий рівень в ієрархії диспозиційних утворень, вказуючи на схильність до певного сприйняття умов життя та діяльності, а також поведінки [126, с. 275].

Філософи М. Підлісний та В. Шубін зауважують, що цінність – це людський вимір речей... Цінність, з точки зору дослідників, є буття речей для людини, її функціональне буття, усвідомлюване як таке самою людиною, тобто необхідне суб'єктивне визнання суб'єкта цінністю, її освоєність ціннісною свідомістю. Отже, на їх думку, ми розумієм цінність як позитивну та негативну значущість речі, події, явища, процесу для людини яка виникає в результаті ціннісного відношення на суб'єкт-об'єктному та міжсуб'єктному рівнях [176, с. 74].

В. Левкулич слушно наголошує, що цінність є класичним інтерпретаційним конструктом, предметом інтерпретації, єдність якої полягає в тому, що саме людина вважає цінним, які цінності оцінюються нею з позицій того чи іншого ідеалу... На його думку, йдеться про встановлення відповідності між індивідом та об'єктом, на який спрямоване розуміння [126, с. 276].

У даному дослідженні під європейськими цінностями ми будемо розуміти соціально значимі в європейському цивілізаційному та соціокультурному просторі уявлення про нематеріальні суспільні блага, основною метою інституціалізації яких є становлення громадянського суспільства та правової

держави. Критерієм відбору таких цінностей вважаємо їх потенційний конструктивний вплив на трансформацію національної політико-правової ментальності та вітчизняні державотворчі процеси.

У науковій літературі існує кілька підходів до класифікації цінностей. Найбільш вдалою, на наш погляд, є точка зору М. Підлісного та В.Шубіна, відповідно до якої за значенням для суспільства та людини виділяються:

- вищі цінності - фундаментальні явища духовної культури, що задають параметри розуміння та освоєння інших цінностей;
- матеріальні й духовні цінності, які виділяються залежно від різних способів людської діяльності (матеріальної, духовної);
- економічні, соціально-політичні, правові, моральні, естетичні, релігійні тощо, що виділяються залежно від характеру суспільних відносин та різновидів духовної культури, котрі входять у клас так званих соціальних цінностей;
- індивідуальні, групові, класові, національні (розділяються на основі різних носіїв цінностей);
- термінальні (цінності-ідеали, цінності-цілі) та інструментальні (цінності-норми, цінності-засоби) [176, с. 76].

У контексті нашого дослідження ми зосередимо свою увагу в першу чергу на аналізі духовних правових національних (притаманних націям Європейського Співтовариства) термінальних цінностях.

Варто наголосити на тому, що специфіка формування нових (або запозичення європейських) цінностей в Україні зумовлена проходженням вітчизняним соціумом в період сучасного державотворення (з 1991 року) одразу двох так званих «перехідних» періодів свого розвитку. Перший з них розпочався після розпаду СРСР та ознаменувався здобуттям Україною статусу незалежної держави та суб'єкта міжнародних відносин. Для нього було характерним формування таких «посттоталітарних» цінностей як демократія, свобода слова, ринкова економіка, ідеологічний плюралізм тощо. Другий пов'язаний з протестними акціями 2013-2014 років, що в українському інформаційному просторі отримали назву «Революції Гідності». Він

характеризується поступовим утвердженням у соціумі таких цінностей, як справедливість, рівність, свобода, верховенство права, гідність, толерантність, самореалізація тощо.

Досліджуючи цінності перехідного періоду, українські автори М. Підлісний та В. Шубін зазначають, що звільнення з-під влади домінуючих цінностей, розкріпачення людини, розвиток її свободи та незалежності призводять не тільки до розпаду системи вищих цінностей, але й до виникнення найрізноманітніших систем ціннісних орієнтацій, що відображають інтереси, ідеали різних соціальних груп, прошарків, окремих осіб. На їх думку, «змінюється і сама структура цінностей: між опозиційними, полярними цінностями складається широкий спектр проміжних, багатих за відтінками, відносини між якими будуються не за ієрархічним принципом субординації» [176, с. 84].

Так, у пострадянський період в Україні відбувається формування нових соціальних прошарків з притаманним їм набором цінностей та ідеалів (олігархат, малий та середній бізнес, інтелігенція, службовці, робітництво тощо). А у 2014 році спостерігається розкол між «проукраїнськими» («проєвропейськими») громадянами та їх «прорадянськими» («проросійськими») опонентами. Зовнішнім, надзвичайно деструктивним у державотворчому дискурсі проявом цього аксіологічного конфлікту, стало розгортання збройного протистояння на Сході країни за участі іноземної держави.

Досліджуючи процес взаємодії традиційних і нових цінностей у перехідний період, філософ Г. Нарадько услід за Н. Розовим виокремила такі принципи конструктивної аксіології:

1. Принцип подвійності. Він стверджує, що побудувати нові цінності означає помітити існуючі можливості та тенденції у межах відповідного «горизонту розгортання» [155, с. 65]. Наприклад, після розпаду СРСР нова політична еліта широко використовувала ще радянські ідеї рівності, справедливості, солідарності, соціальної держави тощо.

2. Принцип помірної концепції. Відповідно до нього не потрібно протиставляти традиційні та нові цінності. Навпаки, необхідно прищеплювати нові, актуально значущі ідеї до архетипу культурної традиції, що зберігається [155, с. 65]. Так, у сучасному українському суспільстві спостережіться підвищений інтерес до національної історії. Наслідком цього процесу, зокрема, стало поєднання традиційних українських цінностей (наприклад, свободи, рівності, солідарності, справедливості запорізького козацтва) з ідеями європейської політико-правової думки.

3. Принцип множинності підпор. Він заперечує існування єдиного джерела цінностей. Силу цінностям надає органічний зв'язок взаємних підпор, який пронизує основні сфери людського існування [155, с. 65]. У даному контексті, наприклад, варто назвати поєднання в якості джерела цінностей, традиційну національну культуру, ідеали Майдану та цінності західної цивілізації.

4. Принцип органічності ціннісних систем регулює правила взаємного співвідношення цінностей під час ухвалення рішень. Ця збалансованість та взаємне обмеження сил є необхідною умовою розвитку соціальних систем [155, с. 65]. Ідеалом національного державотворчого процесу, наприклад, має стати примат національних цінностей над груповими й індивідуальними.

Як зазначають М. Підлісний та В. Шубін, нові цінності встановлюються соціальними аутсайдерами, що знаходяться у зовнішній або внутрішній еміграції [176, с. 84]. Так, у радянський період основними «архітекторами» нової ціннісної системи стали дисиденти та представники української діаспори в країнах Заходу. В останні ж роки цю функцію перебрав на себе представники середнього класу (малий та середній бізнес, радикальна інтелігенція, студентство, учасники військових дій на Сході тощо) і та ж таки українська діаспора в країнах західного світу.

У той же час представники правлячої еліти, що втрачають владу, впливовість, престиж прагнуть відстояти колективні цінності, а з ними і свої привілеї. М. Підлісний та В. Шубін наголошують, що переконані в непорушності, священності, зверхності вищих цінностей, вони нерідко

вдаються до насильства, ініціюють соціальні конфлікти, розпалюють у суспільстві ворожнечу, ненависть, породжуючи страх та жорстокість. Опір змінам, на їх думку, чинять не тільки ті, хто особисто зацікавлений у реставрації старих порядків. Учені переконують, що «розрив традиційних зв'язків, руйнування соціальної ієрархії позбавляє опори в житті деяким верствам населення, які бачили в існуючій соціальній системі гарантію стабільності і пов'язували з нею свої життєві перспективи. Тому частина цих людей може стати на шлях активної боротьби за відновлення колишнього режиму, мотивуючи свою поведінку захистом високих ідеалів» [176, с. 84].

Зокрема, після розпаду СРСР в українському суспільстві сформувалися соціальні прошарки та політичні сили, що сповідували ідеї реваншизму, відродження «нерушимого союзу братніх народів», відновлення планової системи економіки тощо. Суспільні зрушення 2014 року також викликали суперечливі реакції. Окремі представники економічної та політичної еліти, а також певна частина громадян (у першу чергу мешканці східних регіонів країни та люди старшого віку) категорично не сприйняли ідею зміни цивілізаційного вектору розвитку на європейський. Метою своєї боротьби ці соціальні групи проголосили «захист російської мови та духовних цінностей», «опір натівській агресії», «справедливий соціальний устрій» тощо.

Як слушно зазначають М. Підлісний та І. Шубін, якщо в стабільні періоди універсальні цінності зближуються з колективними й у них на перший план висувається нормативний аспект, то в перехідні періоди універсальні цінності трактуються як такі, що дають людині право на заперечення існуючих норм і на творення нових [176, с. 85]. Наприклад, посилаючись на проаналізовані нами в попередньому розділі ідеї Справедливості, Свободи та Рівності, кожна з протидіючих груп українського соціуму 2014 року (умовні «майдан» та «антимайдан») обстоювали своє власне бачення шляху його розвитку.

М. Підлісний та В. Шубін переконують, що для перехідних періодів історії характерні реноваційні процеси, пов'язані з переосмисленням традиційних для даної культури цінностей, які можуть втратити статус вищих, продовжуючи

проте існувати в ціннісній системі нарівні з іншими. До основних вимог очищення, оновлення традиційних цінностей, за їх спостереженнями, можуть належати як ідеалізація минулого, коли ці цінності виступали ніби в чистому, незамутненому вигляді (наприклад, ідеали раннього християнства чи патріархальної общини), так і нові реалії, які у своєму утвердженні потребують підтримки традиційних цінностей, що надають кожній культурі унікальності та неповторності [176, с. 86]. В українському пострадянському та постмайданному соціумі спостерігаємо поєднання традиційних національних цінностей (справедливість, свобода, рівність, солідарність) з новими європейськими (верховенство права, загальний добробут, гідність тощо).

Важливим аспектом формування вітчизняної системи цінностей у перехідний період є утвердження так званих постматеріалістичних цінностей. М. Підлісний та В. Шубін переконують, що постматеріалістичні цінності є умовами, що надають максимальну можливість розвитку та самореалізації особистості. Ця система, на їх думку, дає імпульс ініціативі та творчим можливостям. Домінують термінальні цінності, які орієнтовані на майбутнє. Перехід до цієї системи, з точки зору авторів, означає моралізацію, одухотворення, демілітаризацію усіх форм суспільної діяльності [176, с. 75].

Переважа духовного начала над матеріальним віддавна була характерною для українського етносу. Цю ідею можна чітко прослідкувати в народних казках «Правда і Кривда», «Названий батько», «Про дідову дочку та бабину дочку», у низці пісень, байок та легенд. Водночас уходження вітчизняного соціуму в стадію «дикого капіталізму» з його аморальністю та меркантилізмом, низький рівень життя населення, вплив західної масової культури, військовий конфлікт на вітчизняних теренах стали причинами чільної ролі матеріальних цінностей у бутті українців.

Одним з наріжних каменів формування постматеріалістичних цінностей є ставлення етносу до праці та її результатів. Упродовж усієї своєї історії українці шанували як розумову, так і фізичну працю, засуджували ледарство та паразитичний спосіб життя. Проте національне уявлення про результати

праці було ірраціональним з точки зору її успіху. На відміну від західноєвропейської трудової етики (передусім протестантської), українська розглядала працю як самоцінне явище, що ніяк не залежало від її результатів, зокрема і матеріальної вигоди. Герої українських народних казок, як правило, тяжко працюють «з ранку до ночі», залишаючись при цьому бідними, «як церковна миша». Такий поведінковий стереотип, з одного боку, надзвичайно негативно впливає на вітчизняний державотворчий процес (насамперед, з точки зору економічного розвитку спільноти), а з іншого, підвищує роль людської особистості, сприяє її самореалізації та духовному розвитку.

Другим аспектом ставлення етносу до будь-якої трудової діяльності є вимога про її відповідність природним нахилам та уподобанням людини. Видатний український філософ Г. Сковорода переконував, що «численні, знехтувавши природу, вибирають собі ремесло наймодніше й прибуткове, та цілком обманюються. Прибуток не є насолодою, а виконання тілесної потреби, а якщо насолода, то не внутрішня. Справжня ж сердечна насолода міститься у спорідненій праці. Тим вона солодша, чим природніша. Якщо б блаженство полягало у багатстві, то чи мало людей з достатком? А людей зі спокійною душею і куражних мало» [206, с. 18].

Саме таке уявлення про трудову діяльність мають і західні європейці (передусім мешканці так званої «старої Європи»). Однак, громадяни держав колишнього соцтабору, зокрема і сучасні українці, унаслідок тривалого життя в умовах «рівності зубожіння», все ж віддають перевагу саме роботі як засобу отримання прибутку, а не «сродній праці» в інтерпретації Г. Сковороди. Так, український соціолог Є. Головаха на підставі проведених в середині 2000-х років опитувань стверджує, що найбільшою мірою високий заробіток у Європі поцінують греки, 59 % з яких стверджують: якби вони обирали роботу, конче важливою обставиною для них був би саме заробіток; друге й третє місця посідають громадяни України та Польщі – 50 %, найрідше зорієнтовані на високий заробіток як на конче важливу характеристику роботи датчани – 4%, фіни – 6%, голландці – 7% [45, с. 131]. Проте соціологічне дослідження

настроїв української молоді в 2014 році все ж демонструє позитивні тенденції в цьому напрямі. Так, до своїх життєвих пріоритетів молодь насамперед відносить сімейне щастя (71, 1%), побудову кар'єри (45, 1 %), можливість бути вільним та незалежним у своїх рішеннях та вчинках (38 %), мати можливість реалізувати свої таланти та здібності (32, 1 %) [253, с. 83].

Крім того, постматеріалістична система цінностей включає в себе такі елементи, як важливість думки кожного індивіда та групи в соціумі, еволюція суспільства в напрямку гуманізації, лібералізації та забезпечення можливості для самовираження й самореалізації особистості, демократизація механізмів ухвалення державних рішень, захист свободи слова та свободи віросповідання, високий рівень толерантності до «іншого» та його думки тощо.

Також варто підкреслити, що реальне утвердження окремих європейських цінностей здатне об'єднати вітчизняний соціум, що є надзвичайно актуальним на даному етапі його буття. Зокрема, матриці солідарності в Україні, згідно з дослідженнями О. Донченко, формуються навколо таких критеріїв, як розумне поєднання колективізму та егоїзму, наявність морального духу та віри в свої сили, працелюбність та господарність, толерантність, справедливість у сфері розподілу валового прибутку, обов'язковий мінімальний рівень державного захисту громадян, професійність та моральність управлінців, наявність умов для реального коректування недоліків соціального життєстрою (насамперед таких, як відсутність правового захисту громадян, руйнування українськими багаттями природних зон, зникнення можливості ефективного медичного обслуговування та освіти та ін.) [67, с. 304-305].

Для будь-якої європейської нації, зокрема й українців, неабияку вагу мають ідеали свободи, рівності, братерства, справедливості, солідарності та інші. Ми уже аналізували ці ідеї у вітчизняному дискурсі, тому не будемо зупинятися на них детально у даному підрозділі. Крім того, значимими в державотворчому контексті етносу постматеріалістичними європейськими цінностями є демократія, верховенство права, права людини, повага до себе та інших (гідність і толерантність), плюралізм, можливість самореалізації, цінності миру

тощо. Саме на цих європейських цінностях як важелі їх впливу на вітчизняні суспільні трансформації ми і зосередимо свою увагу.

Так, демократизм віддавна був притаманним для пращурів українців. У вітчизняній історії відомі такі інститути «народної демократії», як віче, козацьке коло чи чорна рада, майдан тощо. Недарма український етнолог О.Нельга слушно зазначав, що «демократизм завжди пронизував увесь устрій життя українського народу, ставши суттєвою ознакою його менталітету. Він утілював у собі, з одного боку, засади гуманізму, а з іншого – волелюбності й рівноправ'я» [158, с. 139]. Необхідно наголосити, що демократичну форму політичного режиму української держави закріплено і в статті 1 її Конституції [95].

Однак, варто взяти до уваги і ту обставину, що тривале перебування українських земель у складі Російської імперії та СРСР значною мірою деформувало природний демократизм українців. Такі чинники стресогенезу, як масові репресії, голодомори та побудова «диктатури пролетаріату» радянської доби поглибили громадянську пасивність та абсентеїзм етносу, а також в поєднанні з комуністичною ідеологією прищепили деяким індивідам та соціальним групам, особливо представникам старшого покоління та мешканцям Сходу країни, уявлення про демократію як явище надзвичайно шкідливе для державотворчого процесу.

З іншого боку, на специфіку процесу демократизації українського соціуму надзвичайно потужно впливає ментально-правовий стереотип анархізму. Оскільки анархічна ідеологія відкидає існування будь-якої влади, зокрема і влади народу (демократії), то прояви цього поведінкового автоматизму відіграють досить контрпродуктивну роль у процесі розбудови демократичних інституцій.

Крім того, розкриваючи суть демократії як соціально-філософського феномена, вітчизняний філософ Ю. Мелков приходить до слушного висновку, що «здійснення філософської рефлексії стосовно феномена демократії дає можливість зобразити її як ідеальний образ буття суспільства, що ґрунтується

на модерновій концепції раціональності, яка виходить із проекту Просвітництва: кожна людина у справі керування власним суспільством має спиратися лише на свій розум, не схиляючись до забобон і не відчужуючи це своє право на користь іншої людини»[147, с. 72]. Таке цілком справедливе трактування демократії примушує нас звернути увагу на ще одну перепону для її утвердження у вітчизняному соціумі. Цією перепорою є ірраціональність та кордоцентризм українського етносу, що певною мірою позбавляє процес утвердження даного ідеалу на вітчизняних теренах «інтелектуального підґрунтя».

Попри це, інституціалізація в Україні демократії як європейської політико-правової цінності має надзвичайно вагоме значення в контексті державотворчої діяльності нації. Саме демократична ідея здатна виступити каталізатором процесу подолання таких контрпродуктивних психічних шаблонів українців як громадянська пасивність, абсентеїзм, анархізм, етатизм, «втечу від свободи» тощо.

Інша надзвичайно важлива для вітчизняного державотворчого процесу європейська цінність – верховенство права. Саме її утвердження є необхідною умовою розбудови на вітчизняних теренах ефективної правової держави. Нормативне закріплення ідеї верховенства права здійснено в статті 8 Конституції України [95].

Відомий український правознавець П. Рабінович зазначає, що «верховенство права – це взаємозумовлене його існування та взаємоузгоджена реалізація прав та обов'язків (тобто природних соціальних, точніше, соціально-природних можливостей і необхідностей) людини, а також людських спільнот, об'єднань й усього суспільства» [192, с. 104]. У контексті даного дослідження під верховенством права ми будемо розуміти таке загальновизнане у соціумі уявлення, за яким жоден індивід, група індивідів, соціальний прошарок, держава чи її органи не можуть стояти «над законом», узурпувати законодавчу владу, трактувати закон на власний розсуд, підмінювати його.

Очевидно, що принцип верховенства права може міцно утвердитись лише в тому соціумі, де постматеріалістичні цінності сприймаються індивідами як пріоритетні порівняно з матеріальними. Лише за таких умов він може здійснювати постійний тиск на політичну еліту з метою примушування її до чіткого та неухильного дотримання даного принципу. Проте сучасні українські реалії (тотальна корупція та непотизм, правовий нігілізм у поєднанні з правовим ідеалізмом, громадянська пасивність) зовсім не сприяють утвердженню цієї ідеї.

Правознавець Б. Малишев вважає, що верховенство права існує у двох модусах: «по-перше, верховенство права – це верховенство права людини над обов'язком держави забезпечувати всі права і свободи людини. По-друге, верховенство права – це верховенство природних прав людини над правами держави, правами соціальних груп, правами суспільства....» [141, с. 17].

Необхідно визнати, що українська держава не забезпечує повною мірою реалізації прав та свобод індивіда. Це пов'язано перш за все з низькою ефективністю державного апарату та правоохоронних органів (особливо системи правосуддя), їх корумпованістю, невисокою правовою культурою працівників у цій сфері. Беззаперечним доказом цього твердження є багаточисельні рішення міжнародних судових інстанцій проти держави та на користь її громадян. Визнання державою примату природних прав індивіда над правами соціальної спільноти поки що теж залишається виключно декларативним. Так, правознавець О. Прешкіна слушно прийшла до висновку про «практично необмежене коло засобів захисту прав і свобод людини і громадянина з боку держави та інституцій громадянського суспільства, але, з іншого боку, існує проблема незадовільної гарантованості практичної реалізації охорони і захисту окремих прав і свобод особи» [187, с. 38-39].

Однак, цінність верховенства права не зможе однозначно сприйматися як незаперечне благо для індивіда, суспільства та держави. Не можна не погодитися з відомим дослідником проблеми верховенства права, американським правознавцем Брайаном Таманагою, який зауважує, що

законність набуває надзвичайно великого значення, коли примус державної влади загрожує особі чи її власності, особливо ж коли йдеться про кримінальні покарання. На його думку, цінність формальної законності також полягає у тому, що вона «гарантує безпечність і передбачуваність транзакцій, комерційних чи будь-яких інших, з іноземцями і членами різних суспільств і громад, хоча й існує можливість, що формальна законність не обов'язково застосовується до економічної діяльності, коли достатнім виявляється застосування інших функціонально еквівалентних соціальних механізмів, коли основою безпеки і передбачуваності слугують стосунки між сторонами і панівні культурні уявлення й установки (правова ментальність – О.Ш.)» [225, с. 161]. Як свідчать ті ж рішення міжнародних судових інстанцій проти України, принцип законності вітчизняними судами дотримується вкрай недбало. У сфері цивільно-правових відносин українці звикли більшою мірою керуватися традиційними нормами, а не буквою закону (де-які народні звичаї, наприклад, інститут заручин у сімейному праві, навіть були законодавчо санкціоновані державою).

Водночас Б. Таманага наголошує, що суворе дотримання диктату формальної законності може вести до відчуження і руйнування, коли вона вступає у конфронтацію із соціальними установками (наприклад, правовою ментальністю – О.Ш.), зокрема у тих випадках, коли важливу роль відіграють колективістські цінності й коли всі прагнуть справедливості. Учений стверджує: надмірне наголошування на формальній законності може «тягнути за собою ускладнення також і в тих випадках, коли значна частина корпусу права і легальних інституцій запозичуються ззовні, як це часто має місце у постколоніальних суспільствах, оскільки правові норми і інституції можуть вступати у конфлікт з місцевими нормами та інституціями» [225, с. 161-162].

Дане твердження є надзвичайно актуальним для вітчизняної правової системи. Адже після здобуття незалежності українська держава здійснила рецепцію багатьох правових норм та інститутів із законодавства сусідніх країн (у першу чергу Російської Федерації, а пізніше – держав-членів Європейського

Співтовариства). Проте ментальні настанови українців (правовий нігілізм, надання переваги «духові закону» перед його «буквою», глибоко укорінена в народній свідомості ідея правди-справедливості тощо) потенційно виступають ефективним запобіжником «диктату законності» на вітчизняних теренах.

Можемо констатувати, що утвердження у вітчизняному соціумі цінності верховенства права сприятиме трансформації таких деструктивних у державотворчому дискурсі правових стереотипів як правовий нігілізм, правовий ідеалізм, громадянська пасивність, абсентеїзм тощо. Крім того, поширення демократії та верховенства права стане каталізатором утвердження в українському суспільстві інститутів громадянського суспільства та соціальної правової держави загального добробуту.

Із цінністю верховенства права тісно пов'язана і цінність прав людини. Права людини являють собою гарантовану державно-владними механізмами сукупність практичних можливостей індивіда для реалізації власних потреб та інтересів. Феномен прав людини є діяльнісною реалізацією ідей справедливості, свободи, рівності тощо, а створення ефективного механізму їх захисту є обов'язковою передумовою побудови на вітчизняних теренах правової держави та громадянського суспільства. Юридичний механізм реалізації прав та свобод людини і громадянина в Україні закріплений в багаточисельних нормативних актах, зокрема і в чинній Конституції. Відповідно до статті 3 Основного Закону, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [95]. А стаття 22 проголошує, що «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [95]. Проте в повсякденному бутті етносу подібні декларації знаходять практичне втілення далеко не завжди. Це пов'язано як з низьким рівнем правової культури українців та їх глибокою недовірою до державно-правових інститутів, передусім правоохоронних органів, так і низькою ефективністю та

корумпованістю останніх. Крім того, на стан дотримання прав людини в Україні суттєво впливає і збройний конфлікт на сході держави.

Попри це, впровадження високих європейських стандартів прав людини в довгостроковій перспективі може стати чинником подолання правового ідеалізму, анархізму, громадянської пасивності, недовіри до правоохоронних органів та інших політико-правових інститутів тощо.

Вагоме місце в системі європейських цінностей належить повазі до себе та інших.

Повага до себе найглибше проявляється в такій політико-правовій цінності як гідність. Погодимося з думкою філософа права С. Жданенко, що гідність як філософсько-правова та етична категорія – це об'єктивна, суспільно-моральна та правова цінність особистості, а також потреба і власне оцінка людиною своєї моральної та правової цінності. Крім того, на думку вченого, це і потреба позитивної самооцінки своїх вчинків, самоповага, осмислена гордість за себе [73, с. 79]. Ідея гідності набуває найбільш широкого поширення та найглибшого змісту в індивідуалістських соціумах (як то американському, європейському тощо). Саме тому українська гідність не віддільна від українського індивідуалізму. У даному контексті приєднуємось до точки зору іншого філософа права О. Бандури, який зауважує, що у структурі особистості й у практичній поведінці гідність реалізується через такі чесноти як самодостатність, самостійність, незалежність, відповідальність, вимогливість до себе та інших тощо [7, с. 91].

Гідність необхідна людині для нормального повсякденного існування в соціумі. Вона є критерієм оцінки індивідом самого себе та інших членів суспільства, тому тісно пов'язана з особистістю конкретної людини, її світоглядом, духовним світом та життєвим досвідом. Статус цього феномена як найвищої соціальної цінності закріплено в статті 3 Конституції України [95]. В науковому дискурсі та побуті часто вживаються такі поняття, як «гідна поведінка», «гідна оплата праці», «гідні умови життя» тощо. Особливого значення в сучасних українських реаліях набула остання категорія. Адже в

умовах глибокої економічної кризи та зовнішньої агресії більшість членів соціуму не здатні забезпечити собі те саме «гідне життя», що в такому разі стає джерелом соціального напруження та потенційним чинником стресогенезу вітчизняної правової ментальності.

Почуття гідності особи, за твердженням О. Бандури, перевіряється у конфліктній ситуації, особливо коли над нею вчиняється насильство. Тут перед нею постає вибір підкорятися або чинити опір. Вибір цей, за спостереженнями вченого, відбувається предусім у свідомості особи, супротивник має другорядне значення. Автор зазначає, що, «обравши покору, людина схиляється перед супротивником, перестає існувати як особистість, що може закінчитись і фізичною загибеллю. А шлях опору дає змогу людині змінити спосіб життя... опір насильству означає зберігати в душі частину незалежності, самому вирішувати що і як робити» [7, с. 92]

Так, масові акції протесту проти згортання законодавчо закріпленого курсу на інтеграцію до Європейського Співтовариства в 2013-2014 роках у вітчизняному інформаційному просторі отримали назву «Революції Гідності». У ході цих процесів найбільш соціально активні (пасіонарні) прошарки вітчизняного суспільства (представники малого та середнього бізнесу, радикальна інтелігенція, студентство, члени різноманітних маргінальних груп тощо) рішуче виступили проти зловживань діючої влади, що в очах значної частини соціуму втратила легітимність. Саме цей опір з метою захисту «народної гідності» врешті-решт призвів до зміни владної еліти, вектору цивілізаційного розвитку та частково політичної системи держави.

Неабияке значення для трансформації правових стереотипів українців має нормативне закріплення революційних досягнень. Наприклад, український правознавець Л. Белкін зазначає, що юридична інституалізація поняття «Революція Гідності» відбувається шляхом використання його у нормативних актах різноманітного спрямування, починаючи з липня 2014 року, та використовується для вирішення питань надання статусу й соціального захисту учасникам Революції; увічнення подій Революції Гідності у суспільній та

народній свідомості; використання політичного, соціологічного, патріотичного та виховного потенціалу Революції Гідності [18, с. 22]. Таким чином, події, що відбулися в 2013-2014 роках не лише відклали глибокий відбиток у народній свідомості, але й були легітимовані в офіційних державних нормах. За умови збереження чинності даних нормативно-правових актів протягом тривалого часу, вони можуть мати позитивний вплив на трансформацію вітчизняної політико-правової ментальності в державотворчому дискурсі.

У цілому, утвердження в українському соціумі гідності як європейської правової цінності сприятиме подоланню таких контрпродуктивних поведінкових настанов, як громадянська пасивність, абсентеїзм, етатизм, корупція, розкрадання тощо.

Повага до інших проявляється в такому феномені, як толерантність. Якщо гідність являє собою усвідомлення індивідом власної цінності, то толерантність – це ставлення до іншого як до рівноцінного члена соціуму.

У науковій літературі існує низка визначень даної категорії. Наприклад, на думку філософа Л. Шелюк, аналіз поняття «толерантність» дозволяє розуміти його, як: терпимість до чужих думок і вірувань; терпимість до чужих думок, переконань поведінки; здатність індивіда сприймати без агресії думки, що відрізняються від власних, а також особливості поведінки та стилю життя [259, с. 299].

Дослідниця феномена толерантності О. Помянцева вважає, що його доцільно розглядати як різновид взаємодії та взаємовідносин різних сторін – індивідів, соціальних груп, держав, політичних партій, за якого сторони приймають відмінності у поглядах і діях одна одної [180, с. 11].

На думку В. Бакальчук, толерантність як загальносуспільну цінність можна визначити за наявності у суспільстві міжкультурного діалогу – відкритої взаємодії представників різних етнокультурних груп, їхньої здатності увійти в комунікативне поле діалогу, залучатися до взаємодії [5, с. 156].

Ми визначимо толерантність як бажання та можливість індивідів у соціумі розуміти протилежні ідеї та цінності, а також знаходити розумний компроміс шляхом конструктивного діалогу.

О. Помянцева услід за В. Лекторським наводить чотири розуміння (рівні) толерантності:

1) **Толерантність як байдужість.** На думку авторки, має ліберальну політичну основу, із погляду якої проблеми всього суспільства важливіші, ніж наявність розбіжностей між людьми [180, с. 13]. Таке трактування толерантності нівелює значення особистості на користь інтересів соціальних спільнот, що суперечить принципу верховенства права і є важко здійснюваним для етносу з надзвичайно потужно розвиненим почуттям індивідуалізму.

2) **Толерантність як неможливість взаємопорозуміння.** Якщо ми не можемо зрозуміти іншу культуру або поведінку, ми не повинні бути ворожими до неї [180, с. 13]. Дане розуміння феномена не лише не забезпечує розвитку етносу за рахунок рецепції культурних досягнень іншої спільноти, але й «програмує» потенційний світоглядний конфлікт у майбутньому.

3) **Толерантність як поблажливість до слабкостей інших.** У цьому разі має так само відтінок презирства до інших [180, с. 13]. Очевидно, що далеко не усі людські «слабкості» можуть бути виправдані. Для чіткого розмежування допустимої та не допустимої у соціумі поведінки необхідно формувати свідому, аргументовану, з точки зору ключових ідей національного державотворення толерантність.

4) **Толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог.** О. Помянцева зазначає, що при такій моделі «кожна культура, ціннісна і пізнавальна система не тільки не вступає в боротьбу з іншою системою, але так чи інакше намагається врахувати досвід іншої системи, розширюючи тим самим горизонт своєї власної системи» [180, с. 13]. Саме така модель толерантної поведінки у вітчизняному соціумі є найбільш оптимальною. Вона повністю відповідає відомій формулі українського поета Т. Шевченка: «І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь». Лише «толерантний діалог» як

форма комунікації з «іншими» зможе зміцнити та розвинути вітчизняний соціум, зробити його більш стійким як перед зовнішніми загрозами, так і внутрішніми конфліктами.

Толерантність як принцип буття українського соціуму є також пріоритетною для формування внутрішньої настанови всіх українців на сумісну конструктивну діяльність і не лише індивідуальну, а й колективну відповідальність, на розвиток власної суспільної свідомості у руслі терпимості та плюралізму. Не можна не погодитись з В. Бакальчук, яка переконана, що, утверджуючи толерантність як суспільну цінність в українському суспільстві, необхідно звернути увагу не на становлення мультикультурного суспільства, а на збереження та повагу до багатоманітності українського народу [5, с. 157]. Це означає і ретельне вивчення так званої «регіональної», «класової» та «конфесійної» ментальності, що притаманна мешканцям окремих областей нашої держави, соціальним прошаркам чи релігійним конфесіям, а також врахування її настанов під час проведення структурних реформ чи здійснення інших державотворчих заходів. Адже лише консолідація усіх соціальних та етноконфесійних груп України навколо ключових ідей національного державотворення забезпечить побудову високоефективної правової соціальної держави.

Інституціоналізація та укорінення в суспільній свідомості ідеї толерантності забезпечить внутрішню єдність вітчизняного соціуму та його стійкість перед зовнішніми загрозами. Недарма стаття 24 чинної української Конституції проголошує рівність усіх громадян перед законом та не допустимість будь-якої дискримінації [95]. Оскільки толерантність є рисою національної правової ментальності, даний процес не повинен стати занадто тривалим та болісним. Проте варто підкреслити, що українська соціальна терпимість має виключення щодо певних груп суспільства. Насамперед, це стосується представників ЛГБТ-спільноти, що зумовлено глибоким піїтетом етносу перед родиною та родинними цінностями. А тому утвердження толерантності в її європейському

сенсі матиме і вплив на процес подальшої інтеграції України до європейського цивілізаційного простору.

Одним з практичних проявів толерантності в соціумі є плюралізм, що являє собою безперешкодне існування в соціумі різноманітних (часто протилежних) думок, ідей, поглядів тощо. Стаття 34 Основного Закону України гарантує кожному громадянину право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань [95]. Стаття 15 Конституції держави проголошує, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності [95]. Уже з її змісту випливає, що плюралізм, зокрема, може бути економічним, політичним, ідеологічним, культурним, мовним тощо. У світлі останніх подій на вітчизняних теренах можемо стверджувати, що реальна, а не декларативна інституалізація плюралізму стане запорукою громадянського спокою та національної єдності в державі. Ідеологічним підґрунтям для такого процесу повинен стати перехід української владної еліти від реалізації принципу «людина для держави» до реалізації принципу «держави для людини». Лише за такої умови можуть бути подолані анархізм та етатизм вітчизняного етносу.

Важлива для побудови демократичної правової держави і така європейська цінність, як самореалізація індивіда, що означає розкриття членом соціуму свого внутрішнього потенціалу без втрати усвідомлення самої себе.

Погоджуємося з думкою філософа Н. Петренка, що самореалізація – це процес становлення себе як особистості у суспільстві, процес становлення авторитету, виконання своїх бажань, певною мірою це завоювання найбільш придатної для особистості життєвої території, місця під сонцем. Самореалізація, на переконання автора, стосується конкретних завдань саморозвитку особистості в її близькому (оперативному) часово-просторовому вимірі, реалізації мають піддаватися ті потреби та нахили особистості, які вже чітко виявлені, тобто відбуватися у вимірі тих рис, у яких особистість себе вже «знайшла» [174, с. 56]. Самореалізація як цінність тісно пов'язана з цінностями

гідності (адже лише повага до себе може стати мотивом для самореалізації) та толерантністю (реалізована людина визнає і право інших на самореалізацію).

Український філософ Ю. Мельник наголошує, що самореалізація особистості може виступати формою творіння об'єктів матеріальної та духовної культури або продовження себе у формі особистісних вкладів в інших людях. За його спостереженнями, метою самореалізації може виступати прагнення особистості до трансцендентної трансляції себе для абстрактних інших або суспільства в цілому [146, с. 353]. Таким чином, самореалізація є ще і формою суспільної комунікації, що вкрай важливо для українців-інтровертів.

Юридичний механізм утілення індивідом своєї здатності до самореалізації закріплений в Конституції України. Так, стаття 23 Закону визначає, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості [95]. Проте сучасні реалії часто ставлять на перешкоді здійснення цього права людиною її матеріальне становище та неефективність державно-правових інституцій, що покликані його гарантувати. Однак утвердження в українському соціумі самореалізації як європейської цінності сприятиме підвищенню рівня підприємливості етносу, його громадянській та політичній активності, виступить каталізатором побудови в Україні ефективного громадянського суспільства та правової держави.

Насамкінець необхідно згадати і таку надзвичайно важливу для вітчизняного соціуму європейську цінність, як мир. Мир можна визначити як певний період у бутті соціуму, що характеризується відсутністю війни, станом відносного спокою і гармонії. Також миром є процес протидії та запобігання війні. Ідея миру мала суттєвий вплив на історичний розвиток людської цивілізації, її піднесення та занепад. Варто згадати лише ту обставину, що з давніх-давен у багатьох культурах люди при зустрічі бажали один одному «миру та злагоди».

Особливо велике значення ідеал миру має для українського етносу, що зумовлено його межовим становищем та багаточисельними військовими конфліктами, що розгортались на його землях (різноманітні вторгнення, національно-визвольні та громадянські війни тощо; окремо варто згадати про перебіг на вітчизняних теренах двох глобальних конфліктів – Першої та Другої світових воєн). В останні роки Україна також стала жертвою так званої «гібридної війни» з боку однієї із сусідніх держав.

Оскільки військові конфлікти на українських землях виступали чинниками стресогенезу вітчизняної політико-правової ментальності, то їх припинення, тобто досягнення стану стійкого і тривалого миру, стане фактором конструктивних трансформацій багатьох контрпродуктивних у державотворчому дискурсі правових автоматизмів: правового нігілізму («життя за законами військового часу», «війна все спише»), етатизму («під час війни необхідна сильна державна влада і тотальний контроль»), деструктивного індивідуалізму («моя хата скраю»), громадянської пасивності та абсентеїзму (втеча від реальності, заглиблення у власний внутрішній світ) тощо.

Підбиваючи підсумки, можемо констатувати, що рецепція вітчизняним соціумом європейських політико-правових цінностей в перспективі стане важливим чинником для конструктивних його трансформацій у державотворчому дискурсі. Інституціалізація та глибоке укорінення у національній культурі ідей демократії, верховенства права, прав людини, гідності, толерантності, самореалізації, миру стануть чинником подолання контрпродуктивних політико-правових автоматизмів українців (анархізму, етатизму, патерналізму, непотизму, правового нігілізму, громадянської пасивності, корупції тощо) та інструментом мотивації етносу до побудови на вітчизняних теренах ефективного громадянського суспільства та соціальної правової держави. А це у свою чергу в перспективі дозволить уникнути появи нових факторів дистресу і в такому разі, ментально-правових деформацій.

Висновки до третього розділу

Важливим етапом трансформації українського суспільства та держави стала зміна ними цивілізаційного та зовнішньополітичного вектору розвитку. Роглядаючи процес уходження вітчизняного соціуму до європейського цивілізаційного та соціокультурного простору, ми прийшли до таких висновків.

По-перше, українські етнічні землі є невід'ємною частиною європейської цивілізації в її східно-православному (межовому) варіанті.

Водночас, ми встановили, що в цілому європейська за своїм характером вітчизняна політико-правово-ментальність має певні специфічні риси пов'язані з її лімітрофним характером (інтровертивний, ірраціональний, кордоцентричний індивідуалізм, примат Правди та Істини над Законом, відсутність уявлення про працю як джерело збагачення, негативне ставлення до державної власності, розвинений патерналізм, виражений в ідеї «отамана з материнськими рисами» тощо). Нами було висунуто тезу про можливість органічного поєднання та взаємодоповнення кордоцентричної української ментальності та раціоналістичного за своїм характером світобачення західних європейців.

Наприклад, у довгостроковій перспективі впливи європейської правової ментальності стануть інструментом подолання значної кількості контрпродуктивних у державотворчому дискурсі українських поведінкових стереотипів, що сформувалися в результаті дії чинників стресогенезу. Натомість вітчизняна правова ментальність може збагатити європейську правосвідомість уявленням про примат «духу закону» (Правди та Істини) над його «буквою» (власне офіційною правовою нормою).

Традиційний український консерватизм та селянськість у поєднанні з «межовістю» дозволить уникнути етносу втрати національної ідентичності під впливом глобалізаційних процесів. Натомість тривалий період бездержавності і відповідно «юність» національної держави в перспективі дозволить їй швидко та безболісно в порівнянні з державами Старої Європи стати повноправним суб'єктом глобалізованого світу.

Рецепція європейських політико-правових цінностей може стати інструментом конструктивного впливу на вітчизняні поведінкові стереотипи у сфері праворозуміння. Особливо це актуально на сучасному етапі еволюції українського соціуму, під час так званого «перехідного періоду» між пострадянською та європейською епохою його буття. Саме зараз у надрах спільноти відбувається формування та утвердження нових суспільних цінностей та ідеалів, а також запозичення європейських.

Пріоритетне значення в контексті національного державотворчого процесу матимуть постматеріалістичні цінності українців, що своєю ментальною основою мають не меркантильне ставлення до праці, відсутність потягу до збагачення та накопичення капіталу, перевага духовних звершень над матеріальними тощо. Глибокий вплив на вітчизняні суспільні трансформації матимуть такі цінності, як справедливість, свобода, рівність, солідарність, демократія, верховенство права, права людини, гідність, толерантність, плюралізм, самореалізація, мир тощо.

Інституалізація цих цінностей у вітчизняному соціумі разом з правовою ідеологією національного державотворення в довгостроковій перспективі виступить фактором подолання деструктивних правових настанов українського етносу: правового нігілізму, поєднаного з правовим ідеалізмом, анархізму, поєднаного з етатизмом, непотизму, абсентеїзму, громадянської пасивності, корупційних традицій та зневажливого ставлення до державної та комунальної власності з боку громадян.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки дисертаційного дослідження виділимо загальні науково-теоретичні результати, у яких узагальнені основні сутнісні характеристики правової ментальності українського етносу як чинника сучасного вітчизняного державотворення.

1. На основі комплексного соціально-філософського аналізу проблеми обґрунтовано, що правова ментальність – це сукупність стійких структур глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, які формують устремління, нахили, орієнтири, поведінкові автоматизми людей у сфері праворозуміння та юридично значимої діяльності, загальновизнані етико-моральні та правові цінності конкретного етносу, суспільну юридичну психологію в її повсякденному діяльнісному прояві.

2. Доведено, що розроблена на основі політико-правових ідей правди-справедливості, волі-свободи, братерства-рівності ідеологія національного державотворення, за умови тривалого та інтенсивного впливу на вітчизняну суспільну свідомість, стане вагомим чинником продуктивної трансформації національних автоматизмів у сфері праворозуміння та корекції наслідків стресогенезу («радянської правової ментальності», комплексів меншовартості та жертви, нездатності до захисту власних прав та інтересів у державних інституціях, громадянської пасивності).

3. Експліковано головну причину деформації вітчизняної правової ментальності – стресогенез. Аргументовано, що основними факторами такого впливу є «межове» становище українців, яке зумовлене географічним розташуванням їх етнічних земель на кордоні між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем, Європою та Азією; відсутність упродовж кількох століть власної національної держави, розділення українських земель разом із їх населенням між різними державами; тривале перебування українського

селянства у стані особистої несвободи (кріпацтва); перебування українських земель та населення у складі СРСР; проведення на території України масштабних військових дій, особливо в ході Другої світової війни; аварія на Чорнобильській АЕС; значне стресове навантаження на колективне несвідоме окремих категорій громадян мав розпад СРСР, наслідки якого ми відчули в контексті подій Революції Гідності та збройного протистояння в Донецькій та Луганській областях.

4. Обґрунтовано європейський характер вітчизняної правової ментальності, специфіка якої пов'язана з «лімітрофним» (межовим) становищем українських етнічних земель між цивілізаційними Європою та Азією. Конструктивний вплив на неї з боку європейського соціокультурного простору є додатковим фактором подолання «радянського менталітету», правового нігілізму, негативного ставлення до державної та комунальної власності, корупції та розкрадань.

5. Проведено аналіз процесів рецесії та інституціалізації європейських політико-правових цінностей: демократії, верховенства права, прав людини, гідності, толерантності, самореалізації, миру як інструментів для подолання контрпродуктивних у державотворчому контексті стереотипів українського етносу («радянської правової ментальності», анархізму, етатизму, правового нігілізму та правового ідеалізму, громадянської пасивності, абсентеїзму, корупції, зневажливого ставлення до державної власності).

6. Здійснено систематизацію правових ідей правди-справедливості, волі-свободи, братерства-рівності в бутті нації, їх конструктивний та деструктивний вплив на формування поведінкових автоматизмів у сфері праворозуміння та державотворчі процеси на українських етнічних землях. Стереотип правди-справедливості ґрунтується на «старовинних», прадавніх народних традиціях та морально-етичних імперативах і протиставляється в народній правосвідомості писаному (офіційному) Закону, що безпосередньо пов'язаний з негативним, в очах українців, уявленням про державу – чужорідну та жорстоку силу, яка, на відміну від родини та власної громади, ніколи не зрозуміє та не

допоможе індивіду. Аргументовано, що саме із цих уявлень і розвинувся український правовий нігілізм, часто поєднаний з правовим ідеалізмом. Це зумовлює виникнення в суспільній свідомості певного когнітивного дисонансу. Автоматизм свобода-воля визначає схильність нації до демократизму та народовладдя, з одного боку, та анархізму, з іншого. Настанова рівності-братерства визначила егалітаризм українського народу, але, в історичній ретроспективі, часто була однією з причин втрати національної державності.

7. У структурі правової ментальності виділено три рівні: психоенергетичний (поле), архетипний (образи) і логічний (поняття). Аргументовано при цьому, що базовим для формування поведінкових автоматизмів українського етносу в державотворчому дискурсі є архетипний (образний) рівень.

8. Висвітлено роль та імперативність правової ментальності як носія життєвих людських значущих змістів, її значення у розвитку таких негативних та політико-правових явищ, як злочинність, корупція, непотизм, абсентеїзм, громадська пасивність українців. Доведено, що до конструктивних у державотворчому контексті поведінкових автоматизмів вітчизняної ментальності належать повага до праці та права приватної власності; високий авторитет сім'ї, територіальної громади, жінки-матері; гуманність карної системи тощо. Водночас, проявляються і деструктивні поведінкові настанови: правовий нігілізм; уявлення про державну та комунальну власність як про «нічию»; відсутність поваги до держави та її органів; схильність до правопорушень та героїзація злочинного життя; надзвичайно глибоке укорінення корупції. Ці негативні стереотипи потребують корегування з допомогою впровадження загальнодержавної правової ідеології та ефективної системи політико-правового виховання молоді.

9. Проілюстровано основні результати досліджень правової ментальності у вітчизняній та зарубіжній науковій думці. Констатовано відсутність ґрунтовної соціально-філософської праці, присвяченої вивченню правової ментальності

українського етносу в державотворчому дискурсі, чинників її стресогенезу, наслідків їх дії та методології усунення цих наслідків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія українського міфу. У 3 т. Т. 1. Етіологічні, космогонічні, антропогонічні, теогонічні, сонарні, лунарні, астральні, календарні, історичні міфи. / В.П. Войтович. Тернопіль, Богдан, 2006. 868 с.
2. Апанович О. Козацтво – ментальність українського народу. Сучасність 1995. № 9. С. 104-108.
3. Арендт Ханна. Что есть свобода. *Вопросы философии*. 2014. № 4. С. 32-49.
4. Артюшенко О. Аналіз поняття ментальності у науковому та філософському дискурсах. *Гілея*. 2014. № 2. С. 191-195.
5. Бакальчук В. Толерантність як ціннісна складова української культурної ідентичності. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 2. С. 153-158.
6. Балушок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ: Наукова думка, 1993. 120 с.
7. Бандура О. Істина як загальнолюдська та правова цінність. *Право України*. 2010. № 2. С. 88-95.
8. Барановський М.О. Екологічні та медико-біологічні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС: динаміка, просторові відмінності, сучасні тенденції (на прикладі регіонів Полісся). *Чорнобильська катастрофа: наслідки та шляхи розв'язання проблеми*. Київ: Всеукраїнська екологічна ліга, 2015. 32 с.
9. Бауман З. Мыслить социологически: пер. с нем. Москва: Аспект Пресс, 1996. 255 с.
10. Бауман З. Текучая современность: пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 239 с.
11. Башкеева Е.Н. Ментальные революции в контексте синергетической теории. *Грані*. 2015. № 6. С. 23-27.

- 12.Башкеева Е.Н. Особенности феномена «ментальных революций» в исследованиях Роббера Мандру. *Грані*. 2015. № 5. С. 75-79.
- 13.Бек У. Космополитическое мировоззрение. Москва: Центр исследований постиндустриального общества, 2008. 312 с.
- 14.Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну: пер. с нем. Москва: Прогресс – Традиция, 2000. 384.
- 15.Бергер П.Л. Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи: монографія / пер. з англ. С.О. Макеев, І.П. Дзюб, І.О. Кресіна. Київ: Вища школа, 1995. 247 с.
- 16.Берлін І. Дві концепції свободи. Берлін І. *Чотири есе про свободу* / пер. з англ. Київ: Онови, 1994. С. 177-231.
- 17.Берман Г.Дж. Право і революція: формування західної традиції права. Київ, 2001. 652 с.
- 18.Бєлкін Л. Використання поняття «Революція Гідності» у правових актах. *Юридична газета*. 2017. 17 січ. (№ 1). С. 20-22.
- 19.Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические. Москва: Междунар. отношения, 1999. 256 с.
- 20.Білий О. Революція і легітимація. *Філософська думка*. 2016. № 4. С. 57-68.
- 21.Білоус О.Г., Мацейко Ю.М., Вітер І.І. Глобальні стратегії Євросоюзу: монографія. Київ: КНЕУ, 2009. 530 с.
- 22.Бодрийяр Жан. Символический обмен и смерть. Москва: Добросвет, 2000. 390 с.
- 23.Бойко Л.М. Деякі системоутворюючі домінанти українського правового менталітету. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 36. С. 304-307.
- 24.Бойко Л.М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. № 4. С. 52-54.
- 25.Бондаренко А.В. Правова ментальність у національній культурі : автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.03. Одеса, 2013. 19 с.

- 26.Боровик М. Анархізм в Україні 1917-1921 рр.: закономірність чи випадковість? *Історичний журнал*. 2006. № 2. С. 25-32.
- 27.Бурдоносова М. Форми прояву правового ідеалізму в сучасному українському суспільстві. *Публічне право*. 2015. № 2. С. 290-296.
- 28.Вагурин В.А. Синергетика эволюции современного общества. Луганск: Копицентр, 2005. 200 с.
- 29.Валле В. Корупція: роздуми після Майдану. Київ: Дух і літера, 2015. 280 с.
- 30.Варьяш О.И. Вандышева Н.В. Э. Коэн. Перекрестки правосудия. Закон и культура в позднесредневековой Франции. *История ментальностей, историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах*. Москва: Ин-т общей истории , 1996. С. 164-173.
- 31.Вебер М. Три чисті типи легітимного панування. Вебер М. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. / пер. з нім. Олександр Погорілий. Київ: Основи, 1998. С. 157-172.
- 32.Верменич Я.В. Теоретичні засади дослідження репресій у Радянській Україні: соціальні, етнічні, регіональні аспекти. *Український історичний журнал*. № 5. 2012. № 2. С. 109-119.
- 33.Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го століття / пер. з фр. – Київ: Дух і літера, 2006. 331 с.
- 34.Вітюк І.К. Війна як чинник есхатологічної свідомості людини в сучасному світі. *Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти*: зб. наукових праць / за заг. ред. д. філос. н. Журби М.А. Частина 1. Монреаль: ЦСП «НБК»; Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім.. В. Даля, 2016. С. 65-68.
- 35.Войтович В.М. Українська міфологія: 3-є вид. Київ: Либідь, 2012. 664 с.
- 36.Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / пер. з нім. Львів: Літопис, 2000. 318 с.

37.Гавронская Т. Философско-правовой дискурс понимания свободы и необходимости в историческом контексте. *Гілея*. 2015. № 6. С. 173-177.

38.Галицький І.В. Місце толерантності в правовому менталітеті та політико-правовій думці українського суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 44-48.

39.Ганюкова Л. Політичний плюралізм як умова розвитку демократичної держави: європейський досвід. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. № 3. С. 195-201.

40.Гегель Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство / пер. з нім. – Київ: Юніверс, 2000. 332 с.

41.Гейзінга Й. Homo Ludens. / пер. з англ. О. Мокровольського. Київ: Основи, 1994. 250 с.

42.Гладкий С.О. Правовий менталітет як об'єкт правового самопізнання. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 14-17.

43.Гнасевич Н., І. Гнасевич, В. Паучок Формовияви української ментальності в контексті становлення правової держави. *Психологія і суспільство*. 2011. № 3. С. 14–21.

44.Головаха Е.И. Социальное безумие: история, теория и современная практика. Київ: Абрис, 1994. 168 с.

45.Головаха Є., Горобчик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007 роки. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2008. 133 с.

46.Гомотюк О. Ментальність українського народу: вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на процес її формування. *Українознавство*. 2011. № 4. С. 211-216.

47.Грабовська І. Громадянське суспільство як один з вирішальних факторів консолідації українського постколоніального періоду. *Грані*. 2017. № 2. С. 87-91.

48.Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру. *Сучасність*. 1998. № 5. С. 58-70.

49. Грабовська І. Українська ментальність крізь призму ХХ століття. *Пам'ять століть*. 2000. № 1/2. С. 3-13.
50. Грицак Я. Донбас. *Країна*. 2015. № 40. С. 18-20.
51. Грицак Я. У вогні війни і революції. *Країна*. 2015. № 33. С. 24-25.
52. Гриценко Н.В. Звичаєве право українців в контексті християнських цінностей. *Практична філософія*. 2010. № 2. С. 221-225.
53. Гриценко О. А. Менталітет як категорія інституціональної теорії *Економічна теорія*. – 2005. – №1. – С. 35–50.
54. Губанов Н.И., Губанов Н.Н. Глобалистский менталитет как условие предотвращения межкультурных конфликтов. *Социологические исследования*. 2011. № 4. С. 51-58.
55. Гумилев Л.Н. Биосфера и импульсы сознания. Гумилев Л.Н. *Этносфера*. Москва: Экопрос, 1993. С. 285-298.
56. Гумилев Л.Н. Этногенез и этносфера. Гумилев Л.Н. *Этносфера*. Москва: Экопрос, 1993. С. 97-130.
57. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва: Мишель и К., 1993. 503 с.
58. Гуцуляк, О. Українська національна ідея і пошук Книги національного буття. *Соціальна психологія*. 2008. № 3. С. 84-93.
59. Данилів В.Ю. Солідарність і солідаризм / пер. з нім. Київ: КМ Academia, 2000. 150 с.
60. Дзьобань О.П. Вплив традицій на правосвідомість і правову культуру українства. Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. *Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія*. Харків: Право, 2009. 352 с. С. 83-103.
61. Дзьобань О.П. До питання про сутність суспільного ідеалу. *Гілея*. 2016. № 8. С. 155-160.
62. Дзьобань О.П. Ріпа О.Л. Основні ознаки української національної правової ментальності. *Право і безпека*. 2002. № 2. С. 173-176.

63. Диса К. Історія з відьмами: суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття Київ: Критика, 2008. 304 с.

64. Дмитрієнко І. В., Дмитрієнко Ю.М. Особливості історичної української правової свідомості та культури: нормативна оригінальність, архетипи, правова ментальність. *Форум права*. 2009. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2009_3_33.pdf. (дата звернення 23.08.2015 р.).

65. Додонов Р.А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. Запорожье: р/а «Тандем-У», 1999. 264 с.

66. Донченко О.А. Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятори психополітичного повсякдення. Київ: Либідь, 2001. 336 с.

67. Донченко Е.А. Фрактальная психология: Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни. Київ: Знання, 2005. 324 с.

68. Донцов Д. Дух нашої давнини. Мюнхен-Монреаль: [б. в.], 1951. 341 с.

69. Ємельяненко Є.О. Перехідність та маргінальність в добу глобалізації *Гілея*. 2015. № 7. С. 122-226.

70. Єфременко Т. Економічна ментальність українського етносу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 2. С. 103-127.

71. Эдингер Э.Ф. Эго и архетип: Индивидуализация и религиозная функция психического. Москва: Пента График, 2000. 264 с.

72. Элиаде М. Миф о вечном возвращении: архетипы и повторяемость. Санкт-Петербург: «Алетейя», 1998. 250 с.

73. Жданенко С.Б. Гідність та честь особистості в контексті суспільного визнання. *Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем: монографія*. Харків: Право, 2014. С. 75-97.

74. Журавський В.С., Михальченко М.І., Михальченко О.М. Корупція в Україні – не політика: монографія. Київ: Фенікс, 2007. 408 с.

75. Журбелюк Г. Орликова Конституція і вияви ментальності українства (до 300-ї річниці першої української Конституції. Київська старовина. 2009. № 3. С. 38-49.

76. Закон України від 14.10.2014 №1700-VII «Про запобігання корупції». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення 28.10.2017 р.).

77. Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення 28.10.2017 р.).

78. Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII «Про судоустрій та статус суддів». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення 28.10.2017 р.).

79. Засморжук О.О. Ментальність чи менталітет – що відіграє першочергову роль у формуванні «обличчя» суспільства? *Гілея*. 2014. № 2. С. 325-329.

80. Захарова В. О. Вітчизняна правова ментальність: можливості впливу на формування сучасної моделі екоправового виховання в Україні *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2013_1_33.pdf. (дата звернення 23.10.2014 р.).

81. Зимовець Р.В. Громадянська та національна ідентичність: модерна і постмодерна перспективи. *Практична філософія*. 2008. № 4. С. 55-68.

82. Иванова Т.В. Ментальность, культура, искусство. *Общественные науки и современность*. 2002. № 6. С. 168-177.

83. Ігнатенко І. Етнологія для народу. Свята, традиції, звичаї, обряди прикмети, вірування українців. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 320.

84. Калиновський Ю. Ю. Цивілізаційний контекст толерантної правосвідомості українського суспільства. *Практична філософія*. 2008. № 3. С. 67-76.

85. Калюжний Р.А. Проблеми і перспективи національної правової ідеології в умовах глобалізації. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 31-35.

86. Камінська Н.В. Європейська система місцевого і регіонального самоврядування та Україна: монографія. Київ: КНТ, 2014. 414 с.

87. Кампенхаут Д. Слезы предков. Жертвы и преследователи в коллективной душе / пер. с англ. Москва: Ин-т консультирования и системных решений, 2012. 237 с.

88. Киричок О.Б. Лексикологія анархізму. Полтава: Видавництво Шевченко Р.В., 2011. 59 с.

89. Ковальський В., Хлистова Н. Правова ментальність як ознака кризи правосвідомості. *Юридичний вісник України*. 2010. 3-9 квіт. (№ 14) . С. 14.

90. Ковальський В. Феномен правової ментальності: сутність та закономірності. *Юридична Україна*. 2010. № 4. С. 23-27.

91. Козловець М.А. Глобалізація: витоки, сутність та характерні риси. *Практична філософія*. 2011. № 2. С. 160-170.

92. Козловець М.А. Національна державність за доби. *Практична філософія*. 2009. № 2. С. 164-172.

93. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

94. Коник С.М. Державотворення як управлінська категорія. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12KSMDUK.pdf> (дата звернення 06.02.2018 р.).

95. Конституція України від 27.06.1996. URL: <http://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii> (дата звернення 29.10.2017 р.).

96. Копельців-Левицька Є. Національна правосвідомість як вияв ментальності українців. *Право України*. 2009. №7. С. 95–103.

97. Косов А.В. Ментальность как мировоззренческая система и компонента мифосознания. *Методология и история психологии*. 2007. Том 2. Выпуск 3. С. 75-90.

98. Костенко О. Конституція та ідеологія: співвідношення у світлі інструментальної концепції законодавства. *Юридичний вісник України*. 2006. 5-11 серп. (№ 31). С. 5.

99. Костомаров М. Дві руські народності URL: <http://www.ukrclassic.com.ua>. (дата звернення 18.10.2015 р.).
100. Костомаров М. Книга буття українського народу. Українські традиції. Харків: Фоліо, 2006. С. 239-250.
101. Кравченко П.А. Активна роль правовсвідомості в правовій регламентації людської діяльності. *Філософські обрії*. Вип. 36. Київ, Полтава, 2016. С. 61-69.
102. Кравченко П.А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі вітчизняного державотворення (соціально-філософські аспекти). Київ: Генеза, 2001. 332 с.
103. Кравченко П.А. Ідентичність та національна історична освіта. *Філософські обрії*. Вип. 38. Київ, Полтава, 2017. С. 30-40.
104. Кравченко П.А. Історична ретроспектива глобалізаційних та антиглобалізаційних у Європейському філософському дискурсі. *Історична пам'ять*. Полтава, 2017. С. 30-46.
105. Кравченко П.А. Легітимність влади та соціальна злагода в сучасній Україні. *Філософські обрії*. Вип. 27. Полтава, 2012. С. 47-60.
106. Кравченко П.А. Регулятивна функція правосвідомості в процесі європейського вибору України. [*Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Філософія. Культурологія*](#). 2016. № 1. С. 19-22.
107. Кравченко П.А. Ціннісні орієнтації соціальної архітекτονіки глобальних соціальних мереж у сучасному соціумі. *Філософські обрії*. Вип. 35. Київ, Полтава, 2016. С. 34-50.
108. Кремень В.Г. Інтелігенція в контексті соціального розвитку держави. *Трибуна*. 2006. № 3/4. С. 13-16.
109. Кримінальний кодекс України від 5.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page2> (дата звернення 28.10.2017 р.).
110. Круглова Г. Протестанська глобалістика. *Свободная мысль*. 2008. № 11. С. 163-172.

111. Крячко В.І. Соціодіагностичний ракурс української ментальності: монографія. Київ: Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2012. 248 с.
112. Куліченко В.В. Інтулектуальна активність громадянського суспільства як чинник правової соціалізації особи. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 67 (№ 12). С. 232-236.
113. Куліченко В. В. Правова соціалізація особистості як об'єкт соціально-філософського аналізу : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Житомир, 2013. 20 с.
114. Куліш П.О. Листи з хутора. Куліш П.О. *Твори в двох томах* / П.О. Куліш. Том 2. Київ: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1989. С. 244-280.
115. Кульчицький О. Світовідчуття українців. *Українська душа*. Нью-Йорк-Торонто: Ключі, 1956. С. 13-25.
116. Кульчицький С. Українська революція 2004 р. Київ: Генеза, 2005. 368 с.
117. Куремія Гіроаякі. Зрозуміти Донбас. 2-е вид. Київ: Дух і літера, 2016. 142 с.
118. Куремія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки / пер. з англ. Київ: Основи, 2002. 510 с.
119. Кусов В.Г. Категория ментальности в социологическом измерении. *Социологические исследования*. 2000. № 9. С. 132- 135.
120. Кушинська, А. Елементи звичаєвого права в «Руській Правді». Історія України. 1999. № 38. С. 5-6.
121. Кушинська, Л. Становлення державного права і племінна звичаєва традиція в Київській Русі (кінець IX-X ст.). Історія України. 2000. жовт. (№ 38). С. 3-4.
122. Лахач Т.О. Державна регламентація шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920-1930-х років: монографія. Полтава: ПУЕТ, 2014. 192 с.
123. Левкулич В.В. Соціокультурна зумовленість уявлень про справедливість. *Гілея*. 2017. С. № 4. С. 209-213.

124. Левкулич В.В. Справедливість як світоглядна проблема нормативної теорії. *Гілея*. 2017 № 8. С. 204-207.
125. Левкулич В.В. Справедливість як світоглядний орієнтир суспільної свідомості. *Гілея*. 2017. № 12. С. 225-229.
126. Левкулич В.В. Справедливість як соціокультурна цінність. *Гілея*. 2017. № 7. С. 273-277.
127. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні: стаття 28 мовами. Київ: Майстерня книги, 2009. 208 с.
128. Липа Ю. Призначення України. Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1997. 268 с.
129. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf> (дата звернення 18.10.2017 р.).
130. Липинський В. Наша орієнтація. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Ч. 2. Торонто: 1953. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15225/file.pdf> (дата звернення 28.01.2018 р.).
131. Липовець Ю.О. Толерантність як цінність права сучасності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 48. Т.2. С. 181-184. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.48/part_2/44.pdf (дата звернення 26.04.2018).
132. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе: в 2-х т.* Т. 1. Київ: Основи, 1994. С. 1-11.
133. Лісіцин В.В. Свобода і справедливість: пошук взаємозв'язку. *Гілея*. 2014. № 6. С. 176-180.
134. Лісовий В.С. Культура-ідеологія-політика. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. 350 с.
135. Лозко Г.С. Етнологія України: філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. Київ: АртЕК, 2001. 304 с.
136. Лой А.Н. Социально-историческое содержание категории «Время» и «Пространство». Київ: Наукова думка, 1978. 135 с.

137. Луцький А.І. Філософсько-правові підходи до розуміння структури та змісту правової ідеології. *Право: науково-інформаційний вісник*. 2013. № 7. С. 25-31.
138. Луцький, І. Вплив християнства на правову свідомість українців у досвіді першої української держави (Київська Русь). *Право України*. 2009. № 10. С. 254-260.
139. Майборода О. Майбутнє національної державності: оптимізм переважає. *Філософська думка*. 2015. № 4. С. 57-82
140. Малахова О.М. Ценность нации: в период глобализации. *Гілея*. 2016. № 4. С. 252-255.
141. Малишев Б.В. Принцип верховенства права: теоретико-правовий аспект. *Бюлетень міністерства юстиції України*. 2012. № 8. С. 14-20.
142. Мануйлов Є. М., Дзьобань О.П. Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності. *Гуманітарний часопис*. 2007. № 4. С. 48-52. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gumc_2007_4_8.pdf. (дата звернення 12.07.2014 р.).
143. Марасюк С.С. Український провінціалізм як предмет соціально-філософського дискурсу. *Гілея*. 2016. № 5. С. 165-168.
144. Мелех Л.В. Правовий нігілізм як інваріант української правосвідомості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4. С. 48-55.
145. Мельник З. П. Правова ментальність і рецепція. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4. С. 38-42. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2007_4_7.p. (дата звернення 18.09.2015 р.).
146. Мельник Ю.М. Самореалізація як феномен. *Гілея*. 2017. № 11. С. 349-353.
147. Мелков Ю.О. Філософія демократії: ідеальний вимір і динаміка розвитку. *Наукові праці МАУП*. 2017. № 52. С. 64-74.
148. Михальченко М. Україна як нова історична реальність чи запасний гравець Європи Дрогобич Київ, 2004. 488 с.

149. Мірчук І. Світогляд українського народу. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Mirchuk_Ivan/Svitohliad_ukrainskoho_narodu_Sproba_kharakterystyky. (дата звернення 23.08.2018 р.).
150. Міфи України: за книгою Георгія Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях». Київ: Вид-во «Довіра», 2003. 384 с.
151. Мозоль Н. Сучасний погляд на справедливість. *Право України*. 2007. № 5. С. 39-44.
152. Молчанов В. Вплив селянської реформи 1861 р. на добробут населення України. *Історія України*. 2011. черв. (№ 22). С. 10-15.
153. Мостяєв О. Вплив пограничного положення України на формування соціальних поведінкових стереотипів. *Наука і суспільство*. 2011. № 1-2. С. 15–23.
154. Нагорняк Т.Л. Конфлікт держави і суспільства в Україні. *Гілея*. 2014. № 9. С. 352-362.
155. Нарядько Г. Сучасний вектор трозвитку ціннісної парадигми соціуму. *Мандрівець*. 2015. № 2. С. 64-67.
156. Настояща К. Полюси політичних ідеологій у транскрипції української ментальності: дискурс-аналіз соціокультурних маркерів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 3. С. 112 – 127.
157. Недюха М.П. Правова ідеологія українського суспільства: Монографія. Київ: «МП Леся», 2012. 400 с.
158. Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій: Навчальний посібник. Київ: Тандем, 1997. 368 с.
159. Нестеренко О. Особливості правової соціалізації внутрішньо переміщених осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 185-188.
160. Оболенская С.В. С. Франк. Народная юстиция, община и культура русского крестьянства 1870-1900 годов. *История ментальностей*,

историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах / РАН, Ин-т общей истории, 1996. С. 233-239.

161. Обушний М., Воропаєв Т. Політико-психологічні аспекти Голодомору 1932-1933 років. Соціальна психологія. 2009. № 2. С. 39-48.

162. Оніщенко Н. Правовий світогляд як явище соціальної дійсності. *Право України*. 2014. № 5. С. 15-21.

163. Осипова, Н.П. Ментальне тло правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства. *Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія.* / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та інші. Харків: Право, 2009. С. 103-124.

164. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. Ортега-і-Гасет Х. *Вибрані твори* / перекл. з іспанської В.Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. – Київ: Основи, 1994. С. 15-139.

165. Ортега-і-Гасет Х. Занепад революцій. Ортега-і-Гасет Х. *Вибрані твори* / перекл. з іспанської В.Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. Київ: Основи, 1994. С. 370-390.

166. Ортега-і-Гасет Х. Тема нашої доби. Ортега-і-Гасет Х. *Вибрані твори* / Перекл. з іспанської В.Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. – Київ: Основи, 1994. С. 315-369.

167. Павко, А., Павко Я. Правничо-політична думка Київської Русі у цивілізаційному вимірі. *Віче*. 2011. № 20. С. 27-31.

168. Павлишин О. Соціальна солідарність як філософсько-правовий концепт (семіотичний аналіз). *Право України*. 2016. № 2. С. 104-113.

169. Павлов С.С. Правовий менталітет і правова традиція. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. № 29. С. 35-37.

170. Павловська-Кравчук В. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 257-265.

171. Павловська-Кравчук В. Український правовий менталітет: особливості становлення та розвитку. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 277-286.
172. Пархоменко Н.М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 338-342.
173. Пелагеша Н. Україна в смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації: монографія. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2008. 287 с.
174. Петренко Н.В. Самоактуалізація та самореалізація особистості у філософсько-освітньому дискурсі / Н.В. Петренко. *Грані*. 2016. № 7. С. 52-57.
175. Пеца Д.Д. Проблеми співвідношення громадянського суспільства і держави в сучасних умовах. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серію Юридичні науки*. 2015. Випуск 3-2. Том 2. С. 18-20.
176. Підлісний М.М., Шубін В.І. Цінності та буття особистості. Монографія. Дніпропетровськ: ДДФА, 2005. 128 с.
177. Плешко М. Ідеологія солідаризму в контексті державотворення України. *Юридичний журнал*. 2008. № 1. С. 132-136.
178. Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 29-36.
179. Полисаєв О.О. Соціокультурна відповідальність як необхідна складова суспільних трансформацій. *Гілея*. 2015. № 2. С. 187-192.
180. Помянцева О.П. Толерантність як умова стабільності політичної системи. *Віче*. 2007. № 18. С. 11-13.
181. Попко Л.П. Понятие ментальности в философии и лингвистике. *Русский язык, литература, культура в школе и вузе*. 2009. №2. С. 38-47.
182. Попович М.В. Кровавый век. Київ: Кордон, 2015. 992 с.
183. Попович, М.В. Українська національна ментальність. М.В. Попович *Проблеми теорії ментальності*. Київ: Наукова думка, 2006. С. 232-270.

184. Посельський В.А. Європейський Союз: інстанційні основи європейської інтеграції. Київ: Смолоскип, 2002. 168 с.
185. Постол А.А., Постол О.Є. Трансформація ціннісно-сміслових паттернів політичної культури. *Гілея*. 2015. № 2. С. 39-42.
186. Потебня О.О. Українські народні пісні в записах Олександра Потебні. Київ: Музична Україна, 1988. 312 с.
187. Прешкіна О.В. Права людини в Україні проблеми та перспективи розвитку. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 33-40.
188. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства. *Український історичний журнал*. 2009 № 3. С. 23-33.
189. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ-початку ХХ ст.: монографія. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.
190. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство ХІХ –ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: навчальний посібник для студентів історичних факультетів. Черкаси, Відлуння Плюс, 2002. 120 с.
191. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2012. 47 с.
192. Рабінович П., Луців О. Верховенство права як омріяний результат здійснення прав людини (підходи до інтерпретації, критерії оцінювання. *Право України*. 2017. № 3. С. 100-106.
193. Рабінович П., Бачинський Т. Правовий світогляд (соціально-природна інтерпретація). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2014. № 2. С. 5-17.
194. Релігія і нація в суспільному житті України й світу / за ред. Л.О. Филипович, НАН України, Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди, від-ня релігієзнавства. Київ: Наукова думка, 2006. 286 с.
195. Речицкий В.В. Свобода и государство. Харьков: Фолио, 1998. 142 с.
196. Розин В.М. Дискурс социальной справедливости: критический анализ. *Вопросы философии*. 2014. № 3. С. 41-51.

197. Савицька І.М., Дигодюк І.О. Аксіологічний вимір феномену свободи як звільненої свідомості. *Гілея*. 2014. № 9. С. 149-152.
198. Савіна М. Виховання дитини в українській народній традиції. *Соціальна психологія*. 2009. № 3. С. 174-182.
199. Савіовський М. Субсидіарність і європейська політико-правова ментальність. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 4(16). URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ucnavs_2010_4\(16\)_8.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ucnavs_2010_4(16)_8.pdf). (дата звернення 23.05.2014 р.).
200. Савчин Г.Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3. С. 1-7.
201. Саєнко Ю. Постчорнобильський соціум: ризики та шанси виживання. *Сучасність*. 2006. № 4. С. 69-86.
202. Сенин И.Н. Российский правовой менталитет. Монография. Саратов: [б.в.], 2012. 133 с.
203. Сигеле С. Преступная толпа. Опыт коллективной психологии. *Преступная толпа*. Москва: Ин-т психологии РАН: КСПт, 1999. 312 с. С. 11-116.
204. Сімейний кодекс України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення 28.10.2017 р.).
205. Скирда А. Нестор Махно – казак свободы (1888-1934): гражданская война и борьба за вольные советы в Украине 1917-1921 / пер. с фр. Париж: Громада, 2001. 350 с.
206. Сковорода Г.С. Про душевний спокій. *Заповіти Г. Сковороди* / пер. Н.М. Буцька. Полтава, 2005. С. 13-19.
207. Сковорода Г.С. Чи труднее благо? *Заповіти Г. Сковороди* / пер. Н.М. Буцька. Полтава, 2005. С. 30-33.
208. Скуріхін С.М. Особливості правового менталітету офіцерського складу збройних сил України. *Часопис Київського університету права*. 2012. №2. С. 35-39.

209. Сливка С.С. Філософія права: навч. посіб. Київ: Атіка, 2012. 256 с.
210. Сліпець П.П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації: монографія. Київ: Знання України, 2009. 251 с.
211. Слюсаревський М.М. Психологія міграції: навчальний посібник для студентів вузів. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 243 с.
212. Сміт Е.Д. Культурні основи націй: ієрархія, закони і республіка К.: Темпера, 2010. 312 с.
213. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ: роман / Александр Солженицын; под ред. Н. Солженицыной. Харьков: Книжный Клуб «Клуб семейного досуга»; Белгород: ООО «Книжный Клуб «Клуб семейного досуга», 2014. 1280 с.
214. Соціокультурні механізми формування ментального імунітету проти зовнішніх маніпуляцій свідомістю населення України: монографія / ред. В.М. Горовий [та ін]. Київ: Вид-во НАН України, 2015. 228 с.
215. Старовойт І.С. Західноєвропейська і українська ментальність. Компаративний аналіз. Тернопіль: Б.в., 1995. 184 с.
216. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ: Стилос, 2008. 223 с.
217. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
218. Стороженко І. Великий кордон і українське козацтво кінця XV-середини XVII століття. *Київська старовина*. 2006. № 1. С. 31-45.
219. Супруненко В.П. Народини: витоки нації і символи, вірування, звичаї та побут українців. Запоріжжя: Мп «Берегиня – СП «Фазез», 1993. 136 с.
220. Сусак В. Патерналізм. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2007. № 3. С. 76-94.
221. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / Авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.

222. Сухонос В.В. Анархічна модель організації громадянського суспільства: політико-правові витоки і практика реалізації в Україні. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2015. № 1. С. 15-18.

223. Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: монографія. Київ: Фенікс, 2014. 442 с.

224. Сучкова Г.М. Паттерн коммуникации как тип эмоционального общения. *Вестник ВГУ: лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2010. № 2. С. 149-154.

225. Таманага Браян. Верховенство права: Історія. Політика. Теорія. / пер. з англ. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 208 с.

226. Тарабукін О.Ю. Правова соціалізація як форма соціального впливу права. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 64-66.

227. Таранець С.В. Старообрядці й культура хабарництва в Росії. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 50-64.

228. Твара Д. Чи близькі українцям європейські цінності: соціальне дослідження. *Дніпроград. Вісник небайдужих громадян*. URL: http://dniprograd.org/2017/12/01/chi-blizki-ukraintsyam-evropeyski-tsinnosti-sotsialne-doslidzhennya_62822. (дата звернення 23.08.2015 р.).

229. Тищенко Ю.А. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності». Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, 2010. 76 с.

230. Тойнбі А. Дослідження історії. Том 1. / Пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. 614 с.

231. Тойнби А. Дж. Постижение истории: Сборник / пер. с англ. – Москва, Прогресс; Москва: Культура, 1996. 608 с.

232. Токвіль А. Про демократію в Америці: пер. з фр. Київ: Всесвіт, 1999. 588 с.

233. Толстенко В.Л. Правова ідеологія і демократизація сучасної України: теоретично-правові аспекти: монографія. Київ: Логос, 2012. 284 с.

234. Тополь О.В. Архетипи української ментальності в професійному дискурсі. *Гілея*. 2014. № 8. С. 247-250.
235. Троїцька О.М. Толерантність як діалогічна універсалія: філософські аспекти забезпечення культурного поля. *Грані*. 2015. № 6. С. 42-46.
236. Україна в II світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси: у 2-х кн. Кн. 2 / ред. В.А. Смолій. Київ: Наукова думка. 942 с.
237. Українське суспільство 1994-2001: результати опитування громадської думки / Київ: Поділ, 2001. 128 с.
238. Філософія правового виховання: навчальний посібник для студентів вузів. Харків: Право, 2012. 254 с.
239. Франко І. Я. Що таке поступ. Нью-Йорк: Видавництво Української книгарні, 1917. 64 с.
240. Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Москва: ИЦ Academia, 1995. 246 с.
241. Хайєк Ф.А. Право. Законодавство та свобода: нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії в 3-х т. Т.2. Міраж соціальної справедливості. Київ: Сфера, 1999. 196 с.
242. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: пер. з англ. Москва: АСТ, 2003. 603 с.
243. Хархун В. Рецепція комунізму й сучасний український проект. Ідентичність і пам'ять у порстрадянській Україні: монографія. Київ: Дух і Літера, 2009. С. 59-78.
244. Храмова В. До проблеми української ментальності. *Українська душа* / За заг. ред В. Храмової. К., «Фенікс», 1992. С. 3-35.
245. Храмова В.Л. Ментальные предпосылки украинского парадокса. Наука та наукознавство. 2007. № 1. С. 46-69.
246. Хрипко С. Феномен «кризової ментальності» в духовному просторі України. URL: <http://www.religion.in.ua/main/12192-fenomen-krizovoyi-mentalnosti-v-duhovnomu-prostori-ukrayini.html>. (дата звернення 18.07.2015 р.).

247. Цивільний Кодекс України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 28.10.2017 р.).
248. Цимбалістий Б. Тавро бездержавності/ Джерсі-Сіті, 1982. 40 с.
249. Цимбалістий Б. Родина і душа народу/ *Українська душа* / За заг. ред В. Храмової.— Київ, «Фенікс», 1992. С. 66-96.
250. Циппеліус Р. Юридична методологія / Р. Циппеліус. Київ: Реферат, 2004. 174 с.
251. Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід / відп. ред. А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова. Київ: Етна-1, 2006. 268 с.
252. Цінності української молоді: результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді / Н. Дмитрук [та ін]. Київ: б.в., 2016. 90 с.
253. Чабак О.М. Правова гармонізація як необхідна складова євроінтеграційних процесів України. *Юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 46-50.
254. Чехун Н.В. Правда як соціально-філософська категорія: автореф. дисерт. канд. філос. наук: 09.00.11. Одеса, 1995. 19 с.
255. Чибісова Н. Ментальне поле як важливий чинник становлення соціокультурного середовища українського суспільства. *Вища освіта України*. 2007. № 11. С. 90-98.
256. Чорна Л.В. Ідеал як соціокультурний хронотип. *Гілея*. 2016. № 7. С. 259-264.
257. Швед Г.І. Гроші в українській історії, приказках і віруваннях. Кременчук: Б. в., 2010. 92 с.
258. Шевченко А.Є. Правова (конституційна) ідеологія як важлива складова державноправового розвитку України (стаття 2). *Трипільська цивілізація: науково-практичний журнал* 2012. № 8. С. 16-19.
259. Шелюк Л.А. Толерантность и авторитет как ценностные ориентации современной молодежи. *Гілея*. 2015. № 5. С. 298-303.

260. Шиманова О.В. Проблема співвідношення громадянського суспільства, громадянської активності, і громадянської комунікації: політологічний аспект. *Гілея*. 2016. № 12. С. 377-380.

261. Штепа О.О. До питання про сутність правової ментальності. *Філософські обрії: Наук.-теорет. журн.* / Ін-т філософії Г.С. Сковороди НАН України, Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. 2014. Вип. 31. Київ, Полтава. С. 129–139;

262. Штепа О.О. Окремі архетипи правової ментальності українського етносу в державотворчому дискурсі. *Идеи: Специально научно издание*. 2018. Февруари. Брой 1 (10). Година VI. Бългaрия: Центр за развитие на личността Humanus. С. 96-103.

263. Штепа О. О. Політичні репресії сталінського режиму як чинник стресогенезу української правової ментальності. *Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти*: зб. наукових праць / За заг. ред. д. філос. н. Журби М.А. Частина 1. Монреаль: ЦСП «НБК»; Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля. 329 с. С. 82-84.

264. Штепа О.О. Право власності як ментальний архетип українського етносу: соціально-філософський вимір. *Теорія і практика актуальних наукових досліджень*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Львів, 27-28 жовтня 2017 року). У 2-х частинах. Ч. 2. Херсон: Видавничий дім Гельветика, 2017. С.168-170.

265. Штепа О.О. Правова ментальність давньоруського соціуму як чинник державотворення доби Київської Русі. *Мультиверсум. Філософський альманах* / Гол. ред. В.В. Лях. Випуск 4-5 (132-133). Київ, 2014. С. 116-123.

266. Штепа О.О. Правова ментальність українського етносу в державотворчому дискурсі: регіональний аспект. *Теорія і практика сучасної науки*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 року). У 2-х частинах. Ч. 2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 232 с. С. 32-35.

267. Штепа О.О. Правова ментальність українського етносу в класовому вимірі: державотворчий аспект. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць./ Гол. редактор В.М. Вашкевич. Київ: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 121 (6). С. 234-238.

268. Штепа О. О. Правова ментальність українського етносу доби козацтва як чинник вітчизняного державотворення. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія філософія. Культурологія*. Київ, 2015. № 21. С. 144-148.

269. Штепа О.О. Проблеми методології дослідження правової ментальності. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти*: зб. наукових праць / За аг. ред. д. філос. н. Журби М.А. Монреаль: СРМ «ASF», 2017. С. 58-60.

270. Штепа О.О. Релігія як чинник формування правової ментальності українського етносу. *Збірник тез доповідей і статей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософські обрії сьогодення»* / ред. кол. Берегова Г.Д., Герасимова Е.М., Лень Т.В. та ін. Херсон: РВВ «Колос», 2016. С. 161-163.

271. Штепа О.О. Уявлення про злочин та покарання в правовій ментальності українського етносу: соціально-філософський аналіз. *Філософські обрії: Наук.-теорет. журн.* / Ін-т філософії Г.С. Сковороди НАН України, Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. Вип. 39. Київ; Полтава, 2018. С. 104-115.

272. Штепа О.О. Чинники стресогенезу правової ментальності українського етносу в державотворчому дискурсі. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія філософія. Культурологія*. Київ, 2016. Вип. 24. С. 132-136.

273. Штоквиш О. Мілітарна складова етнічної культури. *Життя етносу: соціокультурні нариси*: Навч. посібник / Б. Попов (керівник авт. колективу), В. Ігнатов, М. Степико та ін. Київ: Либідь, 1997. С. 149-168.

274. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ. В.А. Ядов. Москва: Аспект – Пресс, 1996. 416 с.

275. Щербакова Л.В. Ментальность как категория повседневной культуры. *Вопросы культурологи*. 2011. № 6. С. 10-13.
276. Щербакова Ю. Цінності об'єднаної Європи: монографія. Київ: Видавничий дім «Академія», 2013. С. 106.
277. Юрій М.Ф. Етнологія: навчальний посібник для студентів вузів. Київ: Дакор, 2006. 357 с.
278. Якиминська Л. До проблеми співвідношення соціального та етнічного в наукових студіях ментальності українців: історіографічний аналіз. *Українознавство*. 2010. № 4 (37). С. 296-301.
279. Яковенко Н. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.
280. Янів В.. Проблема психологічного окциденталізму України. Янів В. *Нариси до історії української етнопсихології*. 3-тє вид., стер. Київ: Знання, 2006. С. 183-197.
281. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду / Янів В. *Нариси до історії української етнопсихології*. 3-тє вид., стер. Київ: Знання, 2006. С. 243-272.
282. Янів В. Соціальні інстинкти українців. Янів В. *Нариси до історії української етнопсихології*. 3-тє вид., стер. Київ: Знання, 2006. С. 221-242.
283. A companion to philosophy of law and legal theory / ed. by Dennis Patterson. Cambridge, Mass.: Blackwell, 1996. XII, 602 p. 447.
284. Alexander J. The Discourse of American Civil Society : A New Proposal for Cultural Studies / J. Alexander, Ph. Smith // *Theory and Society*. 1993. Vol. 22. № 2. P. 151–207.
285. Bauman Z. Community: Seeking Safety in an Insecure World. Cambridge: Polity Press. 2001. 168 p.
286. Burt R. S. Structural Holes versus Network Closure as Social Capital / R. S. Burt. University of Chicago and Institute Europeen d’Affaires (INSEAD). May, 2000. Electr. Data : SHNC.pdf. 144 kb.

287. Cohen A. P. The Symbolic Construction of Community. London: Tavistock. 1985. 132 p.
288. David T. The Politics of Modernization. Chicago University of Chicago Press. 1965. 43 p.
289. Dworkin R. Law's Empire. L., 1986. 470 p.
290. Etzioni A. The active society. New-York : Free-Press, 1968. 245 p.
291. Fukuyama F. The Great Disruption : Human Nature and the Reconstitution of Social Order. New-York : Free Press, 1999. 354 p.
292. Hart H. The Concept of Law. 2nd ed. Oxford, 1997. 328 p.
293. Ingleby J. Globalisation, Glocalisation and Mission. *Transformation: an International Journal of Holistic Mission Studies*. January 2006. vol. 23. P. 49-53.
294. Mill John Stuart. On liberty and utilitarianism / With an introd by I. Berlin. London: David Campbal Publ. Ltd., 1992. LXV, 172 p.
295. Plato. The republic. London: David Campbal Publ. Ltd., 1992. LVII, 341 p.
296. Rhees Push. Discussions of Witgenstein. New York: Schocken books, 1970. 161 p.

Додаток А

Список публікацій здобувача

1. Штепа О.О. Окремі архетипи правової ментальності українського етносу в державотворчому дискурсі. *Идеи: Специально научно издание*. 2018. Февруари. Брой 1 (10). Година VI. Българиа: Центр за развитие на личността Humanus. С. 96-103.
2. Штепа О.О. До питання про сутність правової ментальності. *Філософські обрії: Наук.-теорет. журн.* / Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. 2014. Вип. 31. Київ, Полтава. С. 129-139.
3. Штепа О.О. Правова ментальність давньоруського соціуму як чинник державотворення доби Київської Русі. *Мультиверсум. Філософський альманах* / гол. ред. В.В. Лях. Випуск 4-5 (132-133). Київ, 2014. С. 116-123.
4. Штепа О.О. Правова ментальність українського етносу доби козацтва як чинник вітчизняного державотворення. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія філософія. Культурологія*. Київ, 2015. № 21. С. 144-148.
5. Штепа О.О. Чинники стресогенезу правової ментальності українського етносу в державотворчому дискурсі. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія філософія. Культурологія*. Київ, 2016. № 24. С. 132-136.
6. Штепа О.О. Правова ментальність українського етносу в класовому вимірі: державотворчий аспект. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / гол. редактор В.М. Вашкевич. Київ: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 121 (6). С. 234-238.
7. Штепа О.О. Уявлення про злочин та покарання в правовій ментальності українського етносу: соціально-філософський аналіз. *Філософські обрії: Наук.-теорет. журн.* / Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. Вип. 39. Київ; Полтава, 2018. С. 104-115.
8. Штепа О.О. До питання про особливості правової ментальності українського етносу доби Київської Русі як соціально-філософського феномену. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному*

інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: зб. наукових праць / за заг. ред. д. філос. н. Журби М.А. Рубіжне: вид-во СНУ ім.. В. Даля, 2015. С. 131-133.

9. Штепа О.О. Селянство XIX-XX століття як носій правової ментальності українського етносу: соціально-філософський аналіз. *Людина віртуальна: нові горизонти: зб. наукових праць / За заг. ред. д. філос. н. Журби М.А. Рубіжне: вид-во СНУ ім.. В. Даля, 2016. С. 28-31.*

10. Штепа О.О. Політичні репресії сталінського режиму як чинник стресогенезу української правової ментальності. *Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: зб. наукових праць / за заг. ред. д. філос. н. Журби М.А. Частина 1. Монреаль: ЦСП «НБК»; Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім.. В. Даля. С. 82-84.*

11. Штепа О.О. Релігія як чинник формування правової ментальності українського етносу. Збірник тез доповідей і статей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософські обрії сьогодення» / ред. кол. Берегова Г.Д., Герасимова Е.М., Лень Т.В. та ін. Херсон: РВВ «Колос», 2016. С. 161-163.

12. Штепа О.О. Право власності як ментальний архетип українського етносу: соціально-філософський вимір. *Теорія і практика актуальних наукових досліджень*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Львів, 27-28 жовтня 2017 року). У 2-х частинах. Ч. 2 Херсон: Видавничий дім Гельветика, 2017. С.168-170.

13. Штепа О.О. Правова ментальність українського етносу в державотворчому дискурсі: регіональний аспект. *Теорія і практика сучасної науки*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 року). У 2-х частинах. Ч. 2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 32-35.

14. Штепа О.О. Проблеми методології дослідження правової ментальності. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному*

інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: зб. наукових праць / за аг. ред. д. філос. н. Журби М.А. Монреаль: СРМ «ASF», 2017. С. 58-60.

15. Штепа О.О. Корупція в бутті українського соціуму: ментальний аспект. *Україна XXI століття: тенденції та перспективи розвитку:* матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. конф. К.: Вид-во Європейського університету, 2017. С. 173-175.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. XI Міжнародна науково-практична конференція «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (м. Рубіжне, 29-30 грудня 2015 року).

2. III Міжнародна науково-практична конференція «Людина віртуальна: нові горизонти» (м. Рубіжне, 30-31 грудня 2016 року).

3. XII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (м. Рубіжне, 30-31 травня 2016 року).

4. Всеукраїнська наукова конференція «Сучасне науково-антропологічне знання як основа життєвої стійкості української людини» (м. Київ, 6-7 жовтня 2017 року).

5. Міжнародна науково-практична конференція «Теорія і практика актуальних наукових досліджень» (м. Львів, 27-28 жовтня 2017 року).

6. Міжнародна науково-практична конференція «Теорія і практика сучасної науки» (м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 року).

7. II міжнародна науково-правктична конференція «Сучасні тенденції розвитку науки» (м. Ужгород, 23-34 грудня 2017 року).

Продовження Додатку А

8. Міжнародна науково-практична конференція «Формальна і неформальна освіта у вимірах педагогіки добра Івана Зязюна» (Полтава, 5–6 березня 2018 року).